

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

**A VISEGRÁD-GIZELLAMAJORI ERŐD ÉS A DUNAKANYAR
SZEREPE A KÉSŐ RÓMAI VÉDELMI POLITIKÁBAN**

GRÓH DÁNIEL

2006

Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Doktori Iskola régészeti oktatási program

Gróh Dániel

**A Visegrád-gizellamajori erőd és a Dunakanyar szerepe a késő római
védelmi politikában**

Témavezető: Dr. Borhy László habil. egyetemi docens

A bizottság elnöke: Dr. Bartosiewicz László habil. egyetemi docens

Hivatalosan felkért bírálók: Dr. Zsidi Paula PhD.

Dr. Kovács Péter PhD.

A bizottság titkára: Dr. Patay-Horváth András PhD.

A bizottság további tagjai: Dr. Gabler Dénes Dsc.

Dr. Gyöngyössy Márton, Dr. Kalla Gábor

2006 április

A visegrád-gizellamajori erőd és a Dunakanyar szerepe a késő római védelmi politikában

Tartalom:

<i>Bevezetés</i>	1
Kutatástörténet	
<i>A Dunakanyar helyzete Valeria provinciában</i>	3
<i>Erődépítézet</i>	4
<i>Külföldi kutatók</i>	5
<i>A Dunakanyar kutatottsága</i>	9
<i>A Visegrád-gizellamajori erőd</i>	11
<i>A Visegrád-gizellamajori erőd leírása</i>	12
<i>Az építmény szerkesztésének elméleti rekonstrukciója</i>	16
<i>A Visegrád-gizellamajori római erőd rétegviszonyainak építéstörténeti vonatkozásai</i>	18
<i>A Visegrád-gizellamajori erőd környezete</i>	23
<i>A Visegrád-gizellamajori erőd temetője</i>	26
<i>A Visegrád-gizellamajori erőd utóélete</i>	28
A Visegrád-gizellamajori erőd leletanyaga	
1. <i>Kerámialeletek</i>	29
1. <i>Üvegtárgyak</i>	34
2. <i>Fémtárgyak</i>	35
<i>Nemesfém</i>	35
<i>Bronztárgyak</i>	35
<i>Vastárgyak</i>	35
3. <i>Csonttárgyak</i>	36
4. <i>Érmek</i>	37
<i>A visegrád-gizellamajori erőd éremanyaga</i>	52
<i>Az érmek császárok szerint</i>	53
5. <i>Téglák</i>	54
6. <i>Köemlékek</i>	54
7. <i>A Visegrád-gizellamajori erőd mag- és termésleleteiről</i>	55
<i>A Visegrád-gizellamajori erőd építési előzményei és analógiái</i>	59
<i>Összefoglalás</i>	86
<i>Rövidítések</i>	88
<i>Irodalom</i>	89
Függelék	
<i>A Visegrád-gizellamajori későrómai erőd népességének antropológiai vizsgálata</i>	100
<i>Képjegyzék</i>	102
<i>Táblák</i>	105
<i>Ábrák</i>	105

Képjegyzék

1. kép. A Dunakanyar látképe a Prédikálószékről. Az előtérben a gizellamajori erőd helye.
2. kép. Az Esztergom és Szentendre közötti Dunaszakasz menti *ripa* objektumai. A Visegrád-gizellamajori erőd helyét az “észak-nyíl” mutatja.
3. kép. A Visegrád-gizellamajori erőd helyszíne felülnézetből
4. kép. A Visegrád-gizellamajori erőd alaprajza
5. kép. Visegrád – Gizellamajor. A zárófalsarok a délkeleti saroktoronyban délkelet felől
6. kép. Visegrád – Gizellamajor. A délkeleti saroktorony észak felől
7. kép. Visegrád – Gizellamajor. Az északnyugati saroktorony és bejárata (részletrajz)
8. kép. Visegrád – Gizellamajor. A szárító helyiség (D/I) alaprajza
9. kép. Visegrád – Gizellamajor. A szárító feltárás közben dél felől
10. kép. Visegrád – Gizellamajor. A szentély és a szárító feltárás közben kelet felől
11. kép. Visegrád – Gizellamajor. Az apszis a D/II helyiségben
12. kép a–b. Visegrád – Gizellamajor. A szentély előtti küszöbkő
13. kép. Visegrád – Gizellamajor. A szentély kelet felől. A kép alsó szélén középen látszik az apszis és a lenyomatos terrazzo padló
14. kép. Visegrád – Gizellamajor. Oltárkő töredéke
15. kép. Visegrád – Gizellamajor. A D/III helyiség bejárata észak felől. Jól látható a letaposott járófelület
16. kép. Visegrád – Gizellamajor. A D/III helyiség rétegsora a pusztulásnyomokkal. Az előtér jobboldalán a nyugati szárny déli sarka látható
17. kép. Visegrád – Gizellamajor. A D/III helyiség rétegsora
18. kép. Visegrád – Gizellamajor. A D/III helyiség délkeleti sarkában épült kemence
19. kép. Visegrád – Gizellamajor. A D/III helyiség délkeleti sarkában épült kemence. A baloldali méretléc előtt van az elfalazott fűtőnyílás
20. kép. Visegrád – Gizellamajor. A D/III helyiség kemencéje délnyugat felől
21. kép a. Visegrád – Gizellamajor. A D/III helyiség kemencéje mögött talált bronzkancsó
21. kép b. Visegrád – Gizellamajor. A D/III helyiség kemencéje mögött talált további tárgyak
22. kép. Visegrád – Gizellamajor. A délnyugati saroktorony felmenő falai. A háttérben a bejárat küszöbköve látszik
23. kép. Visegrád – Gizellamajor. A délnyugati saroktorony pusztulási rétege
24. kép. Visegrád – Gizellamajor. A délnyugati saroktorony rétegsora
25. kép. Visegrád – Gizellamajor. A délnyugati saroktorony két kemencéjének maradványa észak felől
26. kép a. Visegrád – Gizellamajor. A keleti épületszárny fűtőcsatornájának szájnnyílása bontás közben
26. kép b. Visegrád – Gizellamajor. A keleti épületszárny fűtőcsatorna-rendszere
27. kép. Visegrád – Gizellamajor. A nyugati szárny. A Ny/I .helyiség fűtőrendszere
28. kép a –c. Visegrád – Gizellamajor. A nyugati szárny keleti előterében lévő főző-fűtő rendszer maradványa
29. kép. Visegrád – Gizellamajor. A nyugati szárny keleti előterében lévő főző-fűtő rendszer
30. kép. Visegrád – Gizellamajor. Az erőd bejárata feltárás közben dél felől. Fent, középen jól látszik a perselyes kapukő
31. kép. Visegrád – Gizellamajor. A bejárat perselyes kapuköve és a törött zárólap felülnézetből
32. kép. Visegrád – Gizellamajor. A bejárat északról. Az előtérben a perselyes kapukő és a törött mellvéd
33. kép. Visegrád – Gizellamajor. Az É/II(a) helyiség feltárás közben
34. kép. Visegrád – Gizellamajor. Az É/II(a) helyiség. Délkeleti sarok részlete

35. kép. Visegrád – Gizellamajor. Északnyugati saroktorony. A fürdő alaprajza. A jobb oldalon látszik a bejárat küszöbköve
36. kép a–b. Visegrád – Gizellamajor. Északnyugati saroktorony. A fürdő nagyobbik terrazzo kádja
37. kép a. Visegrád – Gizellamajor. A fürdő. A két kádat elválasztó *tubulussor*
37. kép b. Visegrád – Gizellamajor. A fürdő kádjai észak felől. Részben látható a *prefurnium*
38. kép. Visegrád – Gizellamajor. Északnyugati saroktorony. A fürdő feltárt állapotának távlati rajza
39. kép. Visegrád – Gizellamajor. Északnyugati saroktorony. A fürdő melletti északi helyiség padlófűtésének maradványa
40. kép. Visegrád – Gizellamajor. Északnyugati saroktorony. A fűtő járatok boltozása
41. kép. Visegrád – Gizellamajor. Északnyugati saroktorony. Az északi helyiség alaprajza és a padló szerkezetének rajza
42. kép. A Visegrád-gizellamajori erőd idealizált alaprajzi szerkesztése
43. kép. Visegrád – Gizellamajor. Az erőd keleti főfalának alapozása
44. kép. Visegrád – Gizellamajor. Az északnyugati saroktorony déli szárfalának szerkezete. Jól láthatók a nagyméretű, aránylag szabályos kövek közti vastag habarcsos fugázások
45. kép a-b. Visegrád – Gizellamajor. Az északnyugati saroktorony kétféle falíve
46. kép. Visegrád – Gizellamajor. Az É/II(b) helyiség keleti falától induló agyagba rakott falalapozás, amit a mellette-fölötte lévő padlószint lefedett
47. kép. Visegrád – Gizellamajor. Az előző fal részlete
48. kép. Visegrád – Gizellamajor. A Ny/I rétegsora. A középső pusztulási (mérőrúddal jelzett) rétegnek felel meg az északi szárny legtöbb járószintje
49. kép. Visegrád – Gizellamajor. Az É/III helyiség alsó fűtőcsatornája, felül a felső rendszer kemencéje látható
50. kép. Visegrád – Gizellamajor. Az É/III helyiség alsó fűtőcsatornája, benne az egyfűlű korszóval
51. kép. Visegrád – Gizellamajor. Az É/III helyiség alsó fűtőcsatornája a kétsoros csontfésűvel
52. kép. Visegrád – Gizellamajor. Az É/I helyiség kettős padlószintje nyugatról. Felül a helyiség keleti zárófala
53. kép. Visegrád – Gizellamajor. Az É/I helyiség kettős padlószintje délnyugatról. A kép jobb szélén a keleti zárófal, felül az északkeleti saroktorony bejáratát elzáró omladék
54. kép. Visegrád – Gizellamajor. Az É/I helyiség kettős padlószintje délről. A kép jobb szélén a keleti zárófal, felül az északkeleti saroktorony bejáratát elzáró omladék
55. kép. Visegrád – Gizellamajor. Az É/I helyiség kettős padlószintje keletről
56. kép a-b. Visegrád – Gizellamajor. É/I helyiség fűtőcsatornája keletről és délkeletről
57. kép a-b. Visegrád – Gizellamajor. A keleti szárnyhoz épült helyiség északról és nyugatról, középen a fűtőcsatornával
58. kép. Visegrád – Gizellamajor. A keleti szárnyhoz épült helyiség alaprajza
59. kép a. Visegrád – Gizellamajor. Az É/III helyiség. Az előtérben a négyzetes terem zárófala a külső kemence maradványával, fenn a trapéz forma zárófala
59. kép b. Visegrád – Gizellamajor. Az É/III helyiség. A trapéz formára kiegészített helyiség nyugati része, a 94/1 sír helyével. Az előtérben az egyenes záródású fal a fűtőnyílással.
60. kép a-b. Visegrád – Gizellamajor. A 94/1 sír és helye az É/III helyiségben
61. kép a-b. Visegrád – Gizellamajor. Az É/II(b) helyiségre épült faszerkezetes, vályogtéglás ház maradványa. A képek jobb oldalán látható, hogy Ny/I helyiség északi falára épített objektum kövei a falon túlra érnek (déli oldal). A másik oldalon a vastag, vályogtéglás réteg alatt az említett bronzedény

62. kép a-b. Visegrád – Gizellamajor. Az É/II(b) helyiség. A faszerkezetes, vályogtéglás építmény omladéka, padlósíntjének maradványával (jobb szélen a Ny/I északi zárófala).
63. kép. Visegrád – Gizellamajor. Az elzárt fűtőnyílás a D/I helyiségben
64. kép. Visegrád – Gizellamajor. A délkeleti saroktorony kitörő kapujának küszöbköve
65. kép. Visegrád – Gizellamajor. 93/1 sír a Ny/I előtt
66. kép. Visegrád – Gizellamajor. A gyakorlótér kettős járósíntje
67. kép. Visegrád – Gizellamajor. A gyakorlótér nyugati felének járósíntjei. Jól láthatók a 93/1 sír kiásott gödrének falában is
68. kép. Visegrád – Gizellamajor. A gyakorlótér feltárás közben. Az erőd déli szárnya előtt jól láthatók a gyenge kőalapozások, falmaradványok
69. kép a–b. Visegrád – Gizellamajor. A D/II helyiség elöl induló ferde falszakasz, amelynek iránya többé-kevésbé egyezik az É/III helyiség ferde falának irányával
70. kép. Visegrád – Gizellamajor. Az erődön kívüli település objektuma
71. kép. Visegrád – Gizellamajor, kemencék. 9.sz. kemence
72. kép. Visegrád – Gizellamajor, kemencék A. 'D' sír sírrajza
73. kép. Visegrád – Gizellamajor. A délkeleti saroktorony oldalbejáratának küszöbköve és a belső járósínt
74. kép a-c. Visegrád – Gizellamajor. 88/3. sír.
75. kép. Visegrád – Gizellamajor. A nyugati szárny középső bejáratának közelében előkerült téglarajz
76. kép. Visegrád – Sibrik-domb. Légi felvétel a *castellum*ról

Táblák

I–II. tábla. A Visegrád-gizellamajori erőd római kori járósíntje alatti I. századi kelta kori kulturréteg kerámiatípusai

III–X. tábla. A Visegrád-gizellamajori erőd kerámia leletei. M=1:2

XI–XIII. tábla. A Visegrád-gizellamajori erőd temetőjének üvegleletei (**XII.** tábla **1.** Peremátmérő /Pá/: 6,2 cm; Magasság /M/: 22 cm; Fenékmérő /F/: 7,6 cm. **2.** Pá: 4,5 cm; M:11,2; Fá: 5,2. **3.** Pá 3,7 cm; M: 13 cm; Fá: 5 cm. **4.** Pá: cm; M: 4,6 cm; Fá: 3,7 cm. **5.** Pá: 8 cm; M: 8,7 cm; Fá: 3 cm. **6.** Pá: 6,2 cm; M: 7,5 cm; Fá: 4,7 cm. **7.** Fá: 8,5 cm; M: 7,6 cm; Fá: 3,1 cm. **8.** Fá: 2,4 cm; M: 32 cm. **9.** Pá: 7,4 cm; M: 6,6 cm; Fá: 3 cm)

XIV. tábla 1, 3. A Visegrád-gizellamajori erőd hunkori leletei. 2, 4. Fibulák a Visegrád-gizellamajori erődből. 5. Visegrád – Gizellamajor. A *hypocaustum* feltárása során előkerült szíjvég

XV–XVII. tábla. A Visegrád-gizellamajori erőd területéről előkerült vasszerszámok

XVIII. tábla. Visegrád – Gizellamajor. A D/III helyiség fegyver- és eszközleletei

XIX–XX. tábla. A Visegrád-gizellamajori erőd fontosabb csonteszköz leletei (**XX.** tábla M=1:1,6)

Ábrák

1. ábra. Contra Aquincum oldaltornyának alaprajza és fotója (Nagy L. nyomán)
2. ábra. Alaprajzok: 1. Tell el Haj, 2. Ad Majores, 3. Drobeta (J. Lander 1984 nyomán)
3. ábra. Alaprajzok: 1. Dinogetia, 2. Han el-Abyad 3. Han el-Hallabat, 4. Capidava, 5. Iatrus, 6. Troesmis (J. Lander 1984 nyomán)
4. ábra. Alaprajzok: 1. Libida, 2. Zwentendorf, 2a Zwentendorf, “nyeles legyező alakú torony” 3. Legyező alakú tornyok: a. Kis legyező, b. Nagy legyező, c. “Nyeles legyező”; 4. Iovia, a saroktorony két építési fázisa (J. Lander 1984 nyomán)
5. ábra. Alaprajzok: 1. Ulcisia Castra, 2. Campona, 3. Contra Aquincum, 4. Intercisa, 5. Tokod (Visy Zs. 2003 nyomán)
6. ábra. Alaprajzok: 1. Visegrád-Sibrik domb (Visy Zs. 2003 nyomán) 2. Boitro (R. Christlein 1979 nyomán)
7. ábra. Alaprajzok: 1. Saroktorony bejárat formák: a. átlós, b. oldalsó, c. sarkos, d. kettős; (S. Gregory 1995 nyomán) 2. Tropeum Traiani (J. Lander 1984 nyomán) 3. Han el-Manqoura (S. Gregory 1995 nyomán) 4. Castra Martis (Sz. Torbatov 2002 nyomán)
8. ábra. Alaprajzok: 1. Udruh, 2a. Wilten, 2b. Irgenhausen, 2c. Schaan, 2d. Gornea, 2e. Dierna; 3. Lejjun, 4a. Aneybe, 4b. Trab, 4c. Samat (S. Gregory 1995 nyomán)
9. ábra. Alaprajzok: Qasr Bshir, Dair al-Kahf (S. Gregory 1995 nyomán)

A Visegrád-gizellamajori erőd és a Dunakanyar szerepe a késő római védelmi politikában

Bevezetés

1988-ban a Bős-Visegrádi Vízerőmű építését megelőző régészeti feltárások során kerültek felszínre egy addig jóformán ismeretlen római objektum falmaradványai¹. A jelen dolgozat célja, hogy a gizellamajori római erődöt elhelyezze fennállásának közel száz évében a dunakanyari védelmi rendszerben, illetve Valeria provincia stratégiai helyzetének alakulását az erőd építési periódusaihoz kapcsolva kitekintést nyerjen a birodalom védelmi politikájának egészére. Ezért indokoltnak tűnik, hogy a még teljesen fel nem tárt erőd régészeti kutatását, földrajzi és stratégiai helyzetét a lehetőségeknek megfelelő árnyalásban bemutassuk.

Mielőtt a gizellamajori erőd kialakulását vizsgálnánk, rövid történeti összefoglalóban az erődépítészet kezdeteitől az erődök és a toronytípusok építésszerkezeti sajátosságait, átalakulását követjük a későrómai időszakig,

Külön foglalkozni kívánunk az erőd legyező alakú saroktoronyainak problematikájával, illetve a pannoniai legyező alakú (és oldal)toronyfajták terminológiai kérdésével. A toronytipológia és kronológiai összefüggések vonatkozásában tartanunk kell magunkat a kutatók többségének álláspontjához, nevezetesen ahhoz, hogy a tipológiai összefüggések nem jelentenek szükségszerűen időrendi elhatárolódási lehetőséget is. Meg kell azonban említenünk, hogy a hazai kutatás mind máig adós a toronytípusok behatóbb vizsgálatának elvégzésével. Mivel a fennmaradt falmaradványoknál az építményrendszerhez való kapcsolódás jellegét (felsőbb szintek megközelítése, lépcsőszerkezetek) csak igen ritka esetben lehet megfigyelni, az aprólékosabb kutatómunkának elsősorban mégis a toronyalaprajzok tipológiai besorolására, illetve az itt meglévő, kisebb-nagyobb eltérések felismerésére kell korlátozódnia.

A sarok- (és oldal)toronyok kérdése, miként egész Valeria provincia védelmi rendszerének kérdése szoros összefüggésben van –elsősorban a építés idejét tekintve - a pannoniai belső erődök problematikájával. A gödi ásások legújabb megfigyeléseivel kiegészített új kutatási eredmények² alapján ezek az építmények a gizellamajori erőd építéstörténetéhez is fontos adatokat tehetnek hozzá.

Ide tartozó kérdéskör a Dunakanyar és az Al-Duna között nemcsak földrajzi értelemben fennálló kapcsolat. Ennek igazolására számba vesszük a két területi egység erődépítési sajátosságait.

---

¹ Gróf-Gróh 1991, Előzetes jelentés a Visegrád-Gizellamajori római erőd feltárájáról – Vorläufiger Bericht über die Freilegung der römischen Festung von Visegrád-Gizellamajor. *CommArchHung* (1991)1993, 85–95; Gróf 1992, Népvándorlás kori vonatkozások egy késő római erőd és temető feltárájának kapcsán – Völkerwanderungszeitliche Bezüge im Zusammenhang mit der Erschliessung einer spätrömischen Festung und eines gräberfeldes. *JAMÉ XXX-XXXII* (1987-1989) 1992, 129–144.; Gróf-Gróh 1995, Római építészeti emlékek Visegrád térségében – The Roman monuments of Visegrád. *Műemlékvédelem* 39/2 (1995) 61–68; Gróh-Gróf 1995a, Visegrád-Gizellamajor. in: *Pannonia Hungarica Antiqua Itinerarium Hungaricum I.* Szerk. Hajnóczi Gy. és Mezős T.. Bp 1995 36–37; Gróf-Gróh 1997, Roman Visegrád. Documentation, restoration and reconstruction of the historical monuments at Visegrád CEU. Ed. by J. Laszlovszky, D. Sallai and M. Seleanu 1997 3–22; Gróh 1994, Építéstörténeti megjegyzések a limes Visegrád környéki védelmi rendszeréhez – Baugeschichtliche Bemerkungen zum Verteidigungssystem des Limes in der Umgebung von Visegrád A kőkortól a középkorig. Szeged 1994 239-244; Gróh 2001, Valentinianus Visegrádon – Valentinian in Visegrád. in: “Együtt a Kárpát-medencében” A népvándorláskor fiatal kutatóinak VII. összefüvetele. Pécs 2001. 21-26

² Mráv 2003, 83-114;

A gizellamajori erőd építésének ideje nagy valószínűséggel a Constantinus-dinasztia uralkodásának idejéhez köthető, szükségesnek látszik e császárok által a limesen végzett erődítési munkálatok összegyűjtése tevékenységük dokumentálására, illetve (újra)értékelésére, továbbá ennek Valeria *ripaján* való lecsapódásának elemzése.

Az erőd nemcsak a Dunakanyar és Valeria provincia, de a birodalom északi határvédelme szempontjából is kulcspozíciót foglalt el, mivel összefogta a tőle közvetlenül keletre és nyugatra eső területek védelmét, stratégiai jelentőségét jelzi kapcsolata a további katonai erősségekkel a Duna mindkét partján. Az I. Valentinianus idején egyszerre fennálló objektumok sikerrel védelmezheték a birodalom e határszakaszát.

Ily módon a gizellamajori erőd mind a szűkebb tájegység, mind a birodalmi összefüggések tekintetében megkülönböztetett szerepet tölthetett be annak ellenére, hogy az objektum méretei (kiterjedése, falvastagsága stb.) ezt az első pillanatban nem indokolják.

A késő római védelmi építészet különlegesen jó állapotban megmaradt gizellamajori példája önmagában is alkalmas néhány olyan megfigyelés, ásatási eredmény bemutatására, amelyek a hazai kutatásban az objektumok állapota, pusztulásuk foka miatt, másutt nem vizsgálható. Ezért az erőd egyes helyiségeit, fürdőjét, szentélyét stb. külön-külön is értékeljük.

Foglalkozunk az erőd utóéletével, ami nem választható el a provincia történetében játszott szerepétől. A lelőhelyen felszínre kerülő leletek egy része nem köthető a rómaiakhoz.³

A dolgozatban kevesebb figyelmet fordítunk az erődhöz tartozó temető leletanyagának elemzésére, mivel ez meghaladná e munka kereteit. A Függelékben az erőd temetőjének antropológiai kutatási eredményeit adom közre.

---

³ Gróf 1992, Gróf-Gróh 1993

Kutatástörténet

A Dunakanyar helyzete Valeria provinciában

Valeria provincia római kori történetével, annak előzményeivel és a provincia utóéletével alapvető műveiben Soproni Sándor foglalkozott.⁴

A Dunakanyar területéről előkerült római köemlékek közül az egyikről a legkorábbi leírást A. Bonfini Krónikájában találjuk.⁵ Az (azóta elveszett) építési felirat Esztergom környékén került elő. Soproni S. szerint Esztergom-Szentkirály római őrtornyából.⁶ A táblán szerepelt *Foscianus praepositus* neve. Az 1995-ben Visegrád-Lepencén előkerült 2. számú őrtorony építési táblájára szintén ezt a nevet vésték,⁷ tehát a Soproni S. által 1956-ban megtalált Visegrád-kőbányai őrtorony építési tábláján is *Foscianus* neve állt.⁸

1736-ban egy angol utazó, Pococke többek között Szentendrén is járt és beszámolt néhány római emlékről. Esztergom kivételével a XIX. század második feléig nincsenek újabb közlések a térségből.⁹

A katonai és limes építkezések tekintetében a Dunakanyar vidékéről Rómer Flóris közöl először adatokat.¹⁰ A limes kutatásának szükségességéről 1905-ig nem esik szó. Hampel József vetette fel ekkor először nyilvánosan a limeskutatások megszervezésének kérdését.¹¹

A XX. század elején Finály Gábor ásatása a késő római pilismaróti erőd területén az első szakszerűen vezetett és dokumentált régészeti feltárás Magyarországon a valeriai limes területén. A szobi hídfő erődben, 1908-ban ugyanő végez ásatásokat.¹²

A kutatások első világháborús megtorpanását az 1920-as évektől fellendülés követi.¹³ Paulovics István lesz az ásatója a nógrádverőcei hídfőállásnak. Példamutató Szalay Ákos publikációja “A Dunabogdány melletti Cirpi erődjének feltárásáról”.¹⁴ A szentendrei ásatásokat kezdetben Nagy Lajos, majd Nagy Tibor vezette.¹⁵

A II. világháború és a múzeumi szervezeti keretek átrendeződését követő időszak nem kedvezett a kutatómunkának. Csak az ötvenes évektől indult intenzív ásatási korszak a Dunakanyarban. Soproni S. megkezdte Visegrád-Sibrik-domb feltárását, további őrtornyok és objektumok sorát kutatta mintaszerű ásatásaival a hetvenes évek elejéig.¹⁶ 1981-ben Mócsy András a tokodi késő római erődről írt monográfiát adta közre a sokak által elvégzett feltáró munka eredményeiről.¹⁷

1985-ben jelent meg Soproni S. újabb monográfiája a pannoniai limes utolsó évtizedeiről.¹⁸ 1990-ben Mócsy A. és Fitz J. szerkesztésében kiadott “Pannonia régészeti kézikönyve” a “Hadsereg” c. fejezeten belül a katonai építkezéseket is tárgyalta.¹⁹

Visy Zs. “A római limes Magyarországon” címen foglalta össze kutatásait, majd térképes feldolgozását “A rípa Pannonica Magyarországon” c. kötetében adta közre.

⁴ Soproni 1978; 1985

⁵ Bonfini A., *Rerum Hungaricarum decades*. Posonii 1744. Dec.I. Lib. I. 20; CIL III 3653 = ILS 775 = RIU 771

⁶ Soproni 1982, 349-350; 1989, 108

⁷ Gróf-Gróh 1997, 5

⁸ Soproni 1978, 53; Taf. 57

⁹ Soproni 1978, 11

¹⁰ Rómer 1877; Bár a Visegrád-Sibrik-dombi erődről már 1847-ben említik. Vö. Häufler 1847, 6–8 in: PMMŰ II. 396–412

¹¹ Hampel; Kuzsinszky-Finály 1905, 213–217

¹² Finály 1907a, 1907b

¹³ Kuzsinszky 1923

¹⁴ Szalay 1933

¹⁵ Nagy L. 1942; Nagy T. 1942

¹⁶ Soproni 1953, 49-54; 1958; 1959 131; 1959 131-143; 1960 207-209; 1967 138-143 ; 1972 39-43

¹⁷ Mócsy 1981

¹⁸ Soproni 1985

¹⁹ PRK 1990, 71-113

Beszámolt az erőd- és limeskutatásban a légi fényképezés jelentőségéről, szaporodó eredményeiről.²⁰ Munkája nyomán az elmúlt 20 évben megkétszereződött a megismerhető őrtornyok száma. Művében kevesebb figyelmet fordított a jelenlegi országhatáron kívül eső pannoniai területek kutatási eredményeire (Gerulata, Carnuntum, Vindobona, vagy a szerémségi Dunaszakasz esetében).

Az 1976. évben Magyarországon rendezték meg a 12. limes-kongresszust. 2003-ban újra nálunk gyűltek össze a korszak legjelesebb kutatói a 19. limes-kongresszus alkalmából. Erre az eseményre készült el "The Roman Army in Pannonia" c. kiadvány ugyancsak Visy Zs. szerkesztésében, ami a hazai, illetve a határokon túli pannoniai limes szakasz kutatásának legfontosabb eredményeit foglalta össze.²¹

Erődépítészet

A római erődök IV. századi építkezéseinek problematikájával, a belső erődöket leszámítva, a hazai kutatás azonban mindeddig nem foglalkozott a kérdés súlyának megfelelő intenzitással. Barkóczy L. és Salamon Á. tanulmánya úttörő irányvonal volt a tipológiai és kronológiai összefüggések tekintetében,²² rajtuk kívül korábban Nagy L.-nak az Eskü-téri (Március tizenötödike tér) erődről írt tanulmánya tárgyalta a pannoniai és a Pannonián kívüli erődépítészet kérdéseit. Nagy L. alapvető művében az Eskü-téri erőd legyező alakú saroktornyainak párhuzamait keresve felsorol *moesia*i és *syria*i példákat is²³. Megemlíti és elemzi az azóta is sokat vitatott forrásokat, *Hydatius* adatát²⁴ és a ND²⁵ vonatkozó sorait.

A Barkóczy L.-Salamon Á. tanulmánya a Nagy L. által meg kezdett utat folytatva, újabb jelentős előrelépésként felfigyelt a "kis legyező" alakú tornyok erődfalhoz kapcsolódási sajátosságára,²⁶ de ezeket még nem elemezte. A "kis legyezők" alakulhatnak hurok-szerűen az erődfal folytatásával (Contra Aquincum, Iovia, Abrittus), vagy az erődfalhoz merőlegesen kapcsolódva annak eredeti síkjához képest eltolódva (Visegrád-Gizellamajor, Gorsium). A harmadik lehetőség, amikor a "kis legyező" szárai az erődfalakhoz bizonyos szögben kapcsolódnak, erre az egyik legjobb példa Boiotro²⁷ tábora. A "nagy legyezők" kapcsolódási módja hasonló: hurok-szerűen Han el-Abyad²⁸, merőlegesen Boljetin²⁹, Capidava³⁰, Udruh, Lejjun³¹ stb. és szögben pl. Dinogetia keleti saroktornya.³² Ezek a megoldások együtt is előfordulnak (pl. Contra Aquincum, Boiotro, Dinogetia, Pithyus stb. esetében).

Gabler D. Ács-Vaspusza erődjéről írt két kötetes monográfiájában a "legyezővel bővített" saroktornyok kérdését vizsgálta.³³

A legyező alakú tornyok 3 nagy alapvető alaprajzi csoportját J. Lander különítette el **(4. ábra 3)**. A "kis legyező" forma esetén a toronyszarakat hozzávetőlegesen negyed körív köti össze, a "nagy legyezők" esetében az összekötő ív megközelítően félkör, míg a harmadik csoport általában korábbi belső saroktoronyhoz (ilyenkor az erődfal lekerekített), kapcsolódó

²⁰ Visy 1989; 1997; 2000

²¹ Visy 2003

²² Barkóczy-Salamon 1984, 147-187

²³ Nagy L. 1939 115-147; 1946.

²⁴ Chron. Min. I. 199-203; A vitához lásd Kovács P. 2001, 142-145

²⁵ A rövidítések feloldását lásd alább

²⁶ Barkóczy-Salamon 1984, 152-154

²⁷ Christlein 1979

²⁸ Lander 1984, 249; fig. 268

²⁹ Kondič 1984, 153; fig. 11

³⁰ Florescu 1958, 257; A "nagy legyező" ebben az esetben úgy épült a sarokra, mint a lekerekített sarkú, legyezővel bővített tornyok esetében, mivel a toronybejárat fala 45o-os szögben kapcsolódik a főfalakhoz!

³¹ ibid. 225; fig. 234, 235

³² Barnea 1969, 246; fig. 1; Lásd a 26. jegyzetet

³³ Gábler 1989, 73-80

alakzat, “nyeles legyező” (“splayed fan”) forma³⁴. A továbbiakban e típusokat “legyezővel bővített” toronytípusnak nevezzük. Megjegyezzük, hogy ez utóbbi csoport meglehetősen elnagyolt. Az idesorolható típusok sok esetben kevésbé emlékeztetnek az egyik alappéldaként idézhető formára, a zwentendorfirra.³⁵

Az oldaltornyok egy fajtájának problematikájával legutóbb Kovács Péter foglalkozott.³⁶ Szerinte J. Lander kísérlete az oldaltornyok szétválasztására³⁷ nem érte el célját az időrendi megkülönböztetésben sem. Kovács P. az eltérő formák alapján 3 nagy csoportot állított fel. Az a III. század 70-es éveire és a tetrarchia korához köthető kiugró félköríves tornyokat a zárófalon belül is megerősítették (Ulcisia Castra; Castra ad Herculem), a második, az inkább tetrarchiai–Constantinus-dinasztia kori szabadon álló (csak a zárófalra épített félköríves tornyok csoportja, míg a harmadik, a IV század közepe utáni–Valentinianus kori időszak tornyai különleges alakzatok, kívülről félkörívesnek tűnnek, de az ív a zárófalba beépítve folytatódik pl. Tokod esetében. Vagyis az I. és III. csoportban a tornyokat beépítik a táborfalba, míg a II. csoport esetén ráépítik a táborfalra. Kétségtelen hogy e csoportok időrendileg jobban behatárolhatók, nem szabad azonban elvetni J. Lander kísérletét sem, hiszen az U-alakú, a lekerekített oldalú, négyzetes stb. típusok jelzik az alakzatok további változatait.³⁸

Az erődök külső megjelenési formája, alaprajza –különös tekintettel a tornyokra – nem, vagy alig szerepel a forrásokban³⁹. Ezért ezek kutatása szinte tisztán régészeti illetve építéstörténeti feladat. A római birodalom erődítményeinek problematikáját csak az összes elem komplex kutatásával szabad megközelíteni. Idetartozik az építés-technika, az építőanyagok, az alakzat, kiterjedés, és a tornyok és kapuzatok elhelyezkedésének kérdése; a pontos keltezés az epigráfiai, numizmatikai és archeológiai adatok, valamint a stratigráfia és a történeti források összevetésén alapul; ezenközben nem szabad alábecsülni a helyi hagyományok jelentőségét sem.⁴⁰ Újabb eredményt csak további gondos feltárások, tervátadások eredményeitől, ezek anyagának, adatainak minél teljesebb elemzésétől, a lehetséges megfigyelések minél teljesebb közreadásától várhatunk.

Külföldi kutatók

A nemzetközi limes kutatásnak az erődök, erődrendszerek feltárásában és értékelésében bekövetkező látványos előretörése a hazai eredményeknek a római birodalom egészében végbemenő változásokkal való összehasonlítását is mind inkább igényli. Ezeknek a folyamatoknak a minket érdeklő része az építési-szerkezeti átalakulások, átalakítások vizsgálata lesz. H. von Petrikovits 1975-ben megjelent műve a magyarországi kutatás eredményeit (legiotáborok) még nem vehette figyelembe,⁴¹ mivel “Pannonia magyarországi részén lévő két legiotábor közül 1974-ig egyik sem volt olyan mértékig feltárva, hogy a szerző a beosztását vagy a belső épületeinek alaprajzát, korát összehasonlításként fel tudta volna használni”⁴²

A sarok-, oldal vagy közbenső tornyok építési sajátosságainak aprólékos vizsgálata adott esetben az időrendi összefüggések pontosabb meghatározására is alkalmazható. A kaputornyok típusainak elemzése során T. Bechertnek feltűnt, hogy egyes alsó-pannoniai

---

³⁴ Lander 1984,

³⁵ ibid. 250 fig. 270

³⁶ Kovács P. 2001, 158-166

³⁷ Lander 1984, 208-228

³⁸ Lander 1984, 198-252

³⁹ Vitruvius, De Architectura Libri Decem; Vegetius, Epitoma rei militaris IV. 1-6.; Anonymos Byzantios, Peri strategikes; Procopius, De Aedificiis II. 1, 17-20; II. 5, 6-8; IV. 1, 18; IV. 8, 20-22

⁴⁰ T. Ivanov 1980, 248

⁴¹ H. v Petrikovits 1975

⁴² Póczy 1976, 138

erődökre jellemző négyszögletes, erősen kiugró kaputoronyformák (Campona, Matrica, Intercisa, Pannonia Superior-ban Kelamantia, de idetartoznak a csak kissé előreugró kapuk Ad Statuas és Quadrata esetében) analógiájuk alapján 170 utánra keltezendők.⁴³ Jelen munkákban ez azért fontos, mivel ez az első építészeti mozgás, ami a zárófalak elé való építéssel jelzi az erődök esetében a védekezés tényét, illetve szükségét.⁴⁴

Az utóbbi évtizedekben áttörést jelentő publikációk⁴⁵ nyomán a hazai kutatás is foglalkozott a toronytipológia kérdéseivel.⁴⁶

A külföldi szakirodalomban hosszan sorolják azokat a nehézségeket, amelyek a késő római erőd kutatást eredményességét befolyásolhatják. J. Lander, S. T. Parker a régészeti megfigyeléseket gátló tényezőket vizsgálta.⁴⁷ Mivel ez a korszak a római kori lelőhelyeken a legfelső réteg, a talajbolygatások a legtöbb esetben itt szüntetik meg a rétegviszonyok rendjét legelőször. A késő római időszakról felszánthatták, művelhették a földet, ami oka lehet annak, hogy a kerámia is kevésbé jól ismert a korábbi időszakokéinál. A történeti források száma kevesebb, és nem egészen megbízható. Mindezek alapján J. Lander megszívlelendőnek tartja H. v Petrikovits nézetét: "Óvakodjunk attól a tendenciától, hogy késő római erődöket tipológiai alapon keltezzünk,"⁴⁸ mivel a tipológiai időrend függ a megbízhatóan datált analógiáktól és éppen ezeket nehezebb megtalálni a késői periódusban. S. Gregory a birodalom keleti határ-erődjeinek feldolgozása során szintén felhívja a figyelmet a keltezés nehézségeire. Bár nem teljesen ért egyet azzal az általánosítással, hogy a szegényes vagy kevésbé kutatott lelőhelyek hiányos leletanyaga nem elegendő komolyabb következtetések levonására, és inkább az átgondolt, tervszerű feltárások számát kevesli, megállapítja, hogy a fennálló (város)falak keltezése több nehézségbe ütközik. Először is számos esetben a lelőhely kiterjedése, mérete befolyásolhatja az eredményt. A dombtetőn épült (sivatagi) erődök esetében a növényzet hiánya miatt nincs védelem a stratigráfiát tönkretévő a talajerózió ellen; az épületekben újra és újra meghúzódó kisebb-nagyobb kóborló népcsoportok sokszor az alapokig megtisztítják a belső teret, ami azt eredményezi, hogy a falakon kívül teljes összevisszaságban halmozódnak fel az edénytöredékek. Ezzel a jelenséggel számos kutató találkozott.⁴⁹ A kerámia keltező értékét csökkenti a durva kerámiák esetében végbemenő különösen lassú fejlődés. Ha nincs jó korhatározó értékű edénytöredék vagy tárgytypus a keltezés eléggé viszonylagos értékű, ez vonatkozik a felszínen gyűjtött cserepekre is.⁵⁰ Óvatosan kell kezelni az éremleleteket, mivel a felszíni darabok nagyon ritka esetben perdöntőek. Végezetül szerinte az építési vagy egyéb feliratok egy részében sem bízhatunk, mivel sok esetben az eredeti helyétől nagy távolságra is elszállítják ezeket, s másodlagos beépítésükkel nagy káoszt okozhatnak. Ezekre a zavarokra a szerző számos példát idéz.⁵¹ Gondolatai más provinciák erődjeinek kutatásakor is megszívlelendők. A mi esetünkben ennek azért van jelentősége, mert –mint látni fogjuk - a gizellamajori erőd építési párhuzamai a Közel-Kelet felé vezetnek minket. A gizellamajori erőd esetében ezek az akadályok részben elhárultak. Úgy tűnik az erőd maradványait lefedő pusztulási és eróziós rétegeket nagyobb bolygatás nem érte, ezzel szemben a Duna árhullámai, a hegyekből lezúduló csapadékvíz és a

⁴³ Bechert 1971, 250; Kovács P. 2000, 42-43

⁴⁴ Gróh 1994, 240

⁴⁵ Johnson 1983, Lander 1986, Gregory 1995 stb.

⁴⁶ Gábler 1989; PRK 1990, Nagy 1997, Nagy 1998, Kovács P. 2000; 2001, 31-54

⁴⁷ Lander 1984, 151; Parker 1979, 67

⁴⁸ H. v Petrikovits 1971, 203

⁴⁹ S. Gregory 1995, 193-199

⁵⁰ ibid. 194-196

⁵¹ ibid. 196-197. Visegrád–Lepencén és Visegrád–Gizellamajorban is előkerült – igaz felirat nélkül- több, valószínűleg Aquincumból ideszállított megmunkált kő, szobortöredék.

magas talajvíz még ma is állandó gondot jelentenek.⁵² Ugyanakkor még a IV. század végi-V. századi népmozgások romboló hatása követhető volt az ásatási területen, különösen a numizmatikai bizonyítékokat gyengítve az egyes rétegek elkülönítésének megkísérlése során. (Vonatkozik ez sok esetben a kerámiára is.)

Továbbá veszélyt rejt magában a forrásanyag meglehetősen csekély volta miatt, hogy egyes császárok ezek alapján nagy építetőknek tűnnek, mintha a többi uralkodó kevésbé fontosnak tartotta volna a határvédelem kérdését, vagy elhanyagolta azt. Ebben lehet igazság, de valószínűbb, hogy a források hiányossága okozhat esetleges félreértelmezést.⁵³ Viszont könnyű datálási lehetőséget ad a felületes vizsgálódás esetére.

A késő római kori erődökkel foglalkozó kutatók közül S. Johnson összegyűjtötte az Európában a késő római időkben épített, épült, megerősített vagy helyreállított katonai táborokat, erődöket, őrtornyokat, hídfőerődöket, menedékkül szolgáló hegyi telepeket és osztályozta azokat vidékek vagy tájak szerint, azután kronológia szerint, ugyanakkor munkájában kevesebb figyelmet szentelt a Kelet-európai objektumoknak. Elemezte az egyes császárok határvédő politikáját és építési programjait, amelyek a különböző régiókban nagy változatosságot mutattak.⁵⁴ Az afrikai erőd típusok esetében vizsgálta a *quadriburgium* és a *centenarium* típusú erődök eredetkérdését. Megállapította, hogy e formák jóval előbb ismertek voltak Afrikában illetve a keleti határok mentén.⁵⁵ Művében szokatlan, hogy nem vette figyelembe a tényt, - bár a két provincia katonai és építészeti vonatkozásában meglévő hasonlatosságot észleli- hogy *Noricum ripense* és *Pannonia prima* kései határvédelme egyaránt a *dux Pannoniae primae et Norici ripensis* fennhatósága alá tartozott.⁵⁶

J. Lander inkább a késői birodalom területére irányította figyelmét, miközben dokumentálta az erődöket a korai birodalomtól fogva, követte az időrendet, az objektumokat leginkább típus alapján osztályozva.⁵⁷ H. von Petrikovits csak az északnyugati provinciákkal foglalkozott, és úgy érvelt, hogy az erődök besorolásánál leginkább az építmény rendeltetése érvényesül. Egyetértünk abban, hogy igen nehéz az egyes funkciók meghatározása pusztán – a tanulmányozás céljára leggyakrabban fennmaradt - alaprajzok alapján, még ha ebben segíthetnek is a kísérő jelenségek, mint a közlekedő utak a folyókhoz, dombokhoz, illetve kapcsolattartás más erődökkel és erődítményekkel. Utóbbi esetben sem könnyű bizonyítani, hogy e stratégiai pontok valóban egy időben lettek-e elfoglalva. A legnagyobb problémát a pontos keltező anyag hiánya okozza a késő római erődök építési idejének meghatározásában számos, ha nem a legtöbb esetben szerte az egész birodalomban.⁵⁸

J. Lander összefoglalta a római kőépítmények külső és belső változásait az I-től a IV. századig, bemutatva a különféle típusok elterjedését a birodalom egész területén. Arra a megállapításra jutott, hogy a korábbi kutatás a regionális változásokat kevésbé kísérte figyelemmel, mint az általános elveket. Mint láthattuk, ez nem vonatkozik a hazai eredményekre. Az épületszerkezetekben végbemenő átalakulásokra a leegyszerűsített magyarázat úgy szól, hogy az a taktika és a hadi technika megváltozásának következménye, válasz a növekvő fenyegetettségre. J. Lander azt kutatta, hogy hol és hogyan mentek végbe ezek a változások. Szerinte a két legmeglepőbb konklúzió, hogy a taktikának nem volt sok köze a változásokhoz és hogy H. von Petrikovits azon állítása⁵⁹, hogy a formák változatossága

⁵² Lásd 75. jegyzet. 1999-ben az erőd egész területét és környezetét a megáradt Keserű-víz elárasztotta, vastag kőréteg és 40-50 cm vastag iszap és sár fedte le a kutatási területet

⁵³ Suthern-Dixon 1996, 128

⁵⁴ S. Johnson 1983

⁵⁵ *ibid.* 224

⁵⁶ *ND Oc.* XXIV. 13; Johnson 1983, 190

⁵⁷ J. Lander 1984

⁵⁸ H. von Petrikovits 1971, Suthern-Dixon 1996

⁵⁹ H. von Petrikovits 1971, 203-204

az építkezések megszervezésében, kizárja a központi irányítás szerepét további módosításra szorul.⁶⁰ J. Lander alapvető művének értékét alig csökkenti az a tény, hogy nagy összefoglalásában számos olyan adatra is kellett támaszkodnia, amelyek bizonytalanok, kevés megfigyelés eredményei, régészeti bizonyítékok nem támasztották alá (pl. a *strata Diocletiana* erődjeinek, vagy a pannoniai kőbe épített auxiliáris erődöknek építési ideje, stb.).

A római erődök építéstörténetével foglalkozó kutatások élénkülése az azóta eltelt több, mint két évtizedben számos esetben átalakította az addigi képet pl. Pannonia vonatkozásában is.⁶¹

S. Johnson átfogó monográfiában elemzi a késő római építkezéseket, végig kíséri az erődített városok falépítkezéseinek sorsát. Külön érdeme a helyi és természetes védelmi rendszerek és védekező mechanizmusok feltárása. Megjelöli azokat a helyeket a hegyes vidékeken, amelyeket újra vagy újonnan elfoglaltak a késő római korban.⁶² Ezek a refugiumok a III. század közepétől az Alpokban számos helyen figyelhetők meg és az előkerült érmek alapján kapcsolatba hozhatók az alemann pusztítással. S. Johnson óvatosan következtet az erőd alaprajzok és az időrend összefüggéseire, ugyanakkor művében nagyon tartózkodó az általa gondosan megfigyelt adatok és korábbi vélemények összevetésében.

H. von Petrikovits a nyugati késő római erődökről, megállapítja, hogy a tipológia alapján megkísérelni az építmények keltezését "rosszabb, mint hasznavehetetlen".⁶³ J. Lander kritizálta ennek az álláspontnak túl pesszimista mivoltát, de S. Gregory szerint H. von Petrikovits kijelentése ebben az esetben a lényegét érinti. J. Lander valóban képes volt kibővíteni és finomítani számos tipológiai részletet, főleg a tornyok korai IV. századi fejlődésének tekintetében, de amikor összehasonlítja ezeket a részleteket a tornyok szempontjából, már gyakran nagyon felületesen használja, e tekintetben összevonva minden 'négyzetes' vagy minden 'kerek' tornyot.⁶⁴

---

⁶⁰ Lander 1984, 299

⁶¹ pl. PRK 1990; Visy 2000; 2003

⁶² S. Johnson 1983, 87-88

⁶³ Petrikovits 1971, 203

⁶⁴ Gregory 1995,

A Dunakanyar (1. kép) kutatottsága

A Dunakanyar római kori történetével foglalkozó kutatás átfogó ismertetése Soproni S. munkássága révén vált Európa-szerte ismertté. Tudományos eredményeit számos tanulmánya mellett két alapvető művében foglalta össze. Joggal mondhatta 1978-ban:

“A limes-szakaszt a terepkutatások és ásatások eredményei alapján csaknem teljesen sikerült felderítenünk. A 45 km-es szakaszon 7 tábor, 43 kiserőd, hídfőállás és őrtorony helyét rögzítettük. A terepnehézségek – elsősorban a beépítettség – ellenére az egész limes-szakaszon legfeljebb csak 2-3 őrtorony helye maradt tisztázatlan (2. kép). A kutatások kapcsán kapott kép a pannoniai limes egy hosszabb, összefüggő szakaszáról lényegében teljesen mondható...”⁶⁵

Mindezek ellenére a késő római Valeria tartomány északi határvidékén az utóbbi évtizedek során olyan új lelőhelyek váltak ismertté, amelyek a Soproni S. által kidolgozott képet sok tekintetben árnyaltabbá tehetik.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a viszonylag legjobban kutatott dunakanyari limes-szakaszon –Esztergom és Szentendre között – nem volt ásatás az Esztergom-hidegtelep-erődben, kevéssé kutatott a Pilismarót-kishegyi tábor,⁶⁶ 1988-ig teljesen ismeretlen volt a Visegrád-gizellamajori erőd, 1994-ben került elő a Visegrád-lepencei II. sz. őrtorony⁶⁷, máig kutathatatlan helyen fekszik Kisoroszi-Kápolna erődje.⁶⁸ Továbbá az utóbbi évek rablóásatásaitól eltekintve, Szalay 1932. évi feltárásai óta nem folyt régészeti munka Dunabogdány-Váradok táborában,⁶⁹ végül Göd-Alsó-Bócsatelep erődjének ásatása csak 2000-ben kezdődött el.⁷⁰ (Nem tartozik szorosan ide, de *Ulcisia Castra* átnevezése *Castra Constantia*-ra sem köthető egy császárhoz.)

A felsoroltak jelentőségét növeli, hogy az említett objektumok építéstörténete egy kivételével ahhoz a késő római időszakhoz kapcsolódik, amelynek története munkánk szerves részét képezi. Mráv Zs. gödi ásatása már a jelenlegi adatok ismeretében is új megvilágításba helyezheti a pannoniai belső erődök építészetének kérdését. Valamivel kedvezőbb a Duna bal partjának késő római kori kutatottsága (Izsa-Leányvár, Szob-kikötő erőd, Verőce-ellenerőd, Dunakeszi-Révállomás), de Szob és Verőce közötti terület itt is ismeretlen. Nem zárható ki Zebegény⁷¹ és Nagymaros területén sem valamilyen római kori objektum előkerülése.

Jelen értekezés célja, hogy az elsősorban Visegrád területén előkerült újabb római objektumok építéstörténetén és leletanyagán keresztül árnyaltabbá tegye a késő római kori határvédelem szervezettségéről és hatékonyságáról eddig megszerzett ismereteinket, miközben a gizellamajori erődöt belehelyezze a védelmi rendszer egészébe, valamint pozícióját és szerepét jelentőségének megfelelően értékelje.⁷²

⁶⁵ Soproni 1978, 10

⁶⁶ Finály 1907, 45-57

⁶⁷ Gróh 2003

⁶⁸ MRT 1986, 112

⁶⁹ Szalay 1933

⁷⁰ Mráv 2003, 198-201

⁷¹ Zolnay 1975, 27-28. A szakirodalomban általában Zebegénynél szereplő lelőhely Nagymaroshoz tartozik. Miklós Zs. ásatása (MRT. 9. 1993, 225-228) nem igazolta Zolnay L. állítását a Szent Mihály-hegyen lévő barlangok római eredetéről. A középkori barlangkolostor falain kívül azonban magam is megfigyeltem falmaradványokat a közelben, értékelhető leletanyag nélkül. Ezek feltérképezésére és korhatározására további kutatásra lenne szükség.

⁷² Meg kell jegyezni, hogy a mai Visegrád legfrekvenciáltabb részén, az Apátkúti-patak torkolata közelében, a Rév utcában Soproni S. által római őrtoronyhoz tartozónak meghatározott falmaradványok (Soproni 1978, 55) egy nagyobb objektumhoz is tartozhattak, mivel Gizellamajor és Sibrik-domb közti több, mint 5 km hosszú partszakaszon csak a lepencei és a kőbányai őrtorony álltak. Visegrád és Nagymaros a középkortól forgalmas révhelyek, az Apátkúti patak völgyén közvetlenül Szentendrére lehetett jutni, ezért nem tartom valószínűnek, hogy ezt a pontot egy mindössze 11 x 11 m-es őrtoronnyal őrizték.

Valeria provincia határerődjeit vizsgálva szembetűnő, hogy az egész provinciát, kivéve *Pannonia Secundával* határos déli részét, erődök ölelték körül. Ezek közül biztosan újabb építésűnek (ami ebben az esetben *Valeria provincia* külön választását⁷³ követő időszakot jelenti) számított Visegrád-Sibrik-domb, Kisoroszi-Kápolna, Göd-Újtelep, Tokod, Környe, Ságvár, Alsóhetény és Visegrád-Gizellamajor erődje.

---

⁷³ AmmMarc XIX, 11. 6

A Visegrád-gizellamajori erőd

Az 1988-ban megtalált erőd kutatástörténetéhez mindaddig egyetlen adalék Soproni S. helyszíni megfigyelése 1964-ben. A felszíni építési törmelék és téglatöredékek alapján 10 x 10 m-es örtorony maradványaira gondolt.⁷⁴

Visegrád-Gizellamajor területe a Horthy Miklós szanatórium ellátásához szolgáló egyházi birtok volt 1945-ig. Később ugyanitt lovasiskola működött az 1990-es évek elejéig. Az ásatások megkezdésének idején az erőd romjai fölött még használatban volt az istállókhöz tartozó karám. 1986-tól a Magyar Nemzeti Múzeum koordinálásával a Bős-nagymarosi vízlépcső építését megelőzően régészeti kutatások kezdődtek a Lepence-patak környékén, a tervek szerint az elárasztandó területek feltárásához. Már ekkor az egyik kijelölt munkaterületként jött számításba a gizellamajori lovasiskola és versenypálya helye,⁷⁵ 1987-ben Gizellamajortól keletre kisebb középső bronzkori lelőhelyet is feltártunk. Az erőd területén 1988-ban kezdődött tervszerű kutatás, ami kisebb-nagyobb megszakításokkal azóta is minden évben folytatódott 2003-ig.

Az erőd Visegrád és Dömös községek között, az ún. Dömösi öblözet mellett épült fel. A helyszín részben az öblözetet elválasztó – az átlagos terepszintből kiemelkedő – alacsony dombhát északi nyúlványán, részben ennek folytatásaként a Duna hajdani árterületén található (3. kép). A talajfúrások 1,2-2 m közötti terepalatti mélységben kőben elakadtak, ami a terület nyugati oldalán lefutó időszakos vízfolyás (Keserű-víz) durva törmeléke lehet. Az építésföldtani alapkőzet felszíne a térszín alatti 6-7 m mélységben helyezkedik el és enyhén lejt a Duna irányába. Az alapkőzetre Duna terasz kavics települt, amely anyagát tekintve kavicsos homok, homokos kavics. A terasz kavicsot általában holocén kori dunai finomüledék takarja. Az erőd mögötti az átlagos terepszintből kiemelkedő dombhát szélhordta üledék. Anyagát tekintve iszapos homokliszt és iszap. Az erőd nyugati oldalának területe ettől annyiban tér el, hogy a térszín közelben az ott húzódó időszakos kis vízfolyásnak durvatörmelék anyagú "hordalékkúpja" van. A Duna közelsége és a durvaszemcsés altalaj miatt a talajvíz állása a mindenkori Duna-vízállás függvénye. A durvaszemcsés altalajban a talajvíz szintje –ha némi késleltetéssel is– jól követi a vízállás ingadozását; méteres nagyságrenddel süllyedhet a terepszint alá, de egy-egy tartósabb árhullám esetén a terepszintet is elérheti⁷⁶

Meg kell jegyezni, hogy a többszöri ígéretnek ellenére sem, mindeztidáig nem került sor a 11-es sz. főközlekedési útnak, az erőd északi tornyai fölött húzódó szakaszának az áthelyezésére, ezért ezek a föld alatt lévő az épületrészek mintegy etalonját képezhetik a további kutatásoknak.

---

⁷⁴ Soproni 1978, 51

⁷⁵ Az erőd K-i zárófala közelében a karám kerítésének készítésekor egy 53 cm pengehosszúságú, makkos felerősítésű római hosszú kaszát adtak be a visegrádi múzeumba. A tárgy előkerülésének körülményeiről Héjj Miklós szíves szóbeli közlése alapján van tudomásunk. MNM MKM Itsz.: 67. 45. 1. (A római hosszú kaszáról összefoglalóan lásd Müller 1982, II. k. 492-497.)

⁷⁶ Római-kori kiserőd talajmechanikai feltárása, tanulmányterv 1989, 3-5

A Visegrád-gizellamajori erőd (4. kép) leírása

Az építmény érintőköros, szabályos szerkezeti rendszerben, előre kijelölt, megrajzolt alapokra épült. Az alapnégyzet belvilága 34,3 x 34,3 m, ami római mértékegység szerint (1 *passus* = 1,48 m) – hozzászámolva két főfal vastagságát (165 cm) hozzávetőlegesen 25 egységet tesz ki (az eltérés 60 cm). A jelek szerint az erődöt először ennek a kb. 37,60 m-es oldalú zárt négyzet alapnak a felfalazásával kezdték építeni.⁷⁷ Ennek bizonyítéka a déli saroktoronyon belül megtalált, zárt kősarkok előkerülése (**5. kép**), amelyek az alapnégyzet sarkai az alapozási mélységben, illetve az északnyugati saroktorony zárt sarokszerkezete (**4. kép**). Sorrendileg később épültek a saroktoronyok.⁷⁸ Építészeti indokolt a zárt falsarkok megalkotása, mivel a legyező alakú tornyok szárainak az egyenlőtlen terhelésből adódó mozgása az egyenlőtlen alapmozgás következtében stabilitási problémákat okozhatna az építményen.⁷⁹ A fő négyzethez épült saroktoronyok közül három nyitott nyakrésszel kapcsolódik a főfalakhoz (**6. kép**), méretben és formában egyező, míg a negyedik – méretében és funkciójában az eddigiektől eltérő - északnyugati saroktoronyba oldalbejáraton keresztül lehet bejutni. Itt tehát a sarok zárt (**7. kép**).

Belül az erőd főfalaihoz minden oldalon oldalszárnyak épültek, kezdetben szabályos rendszerben, mintegy körbezárva a belső gyakorlóteret. A belső épületszárnyak szélessége 6 m körüli. Ezekben az épületszárnyakban több későbbi átépítést is nyomon követhetünk.

Az eredetileg három traktusból álló déli szárnyat két újabb fal építésével öthelyiségessé alakították. A D/IV⁸⁰ és D/V között agyagba rakott kőfal épült, a D/I és D/II között álló fal pedig a szentélyt és a gabona- illetve gyümölcszsáraitót (aszaló)⁸¹ (**8. kép**) választotta el egymástól (**9-10. kép**). A D/II helyiség (szentély) bejáratát csak áttételesen lehet megfigyelni.⁸² A déli és keleti falak mellett cseréprétegre alapozott terrazzo padlómaradványt tártunk fel, amit a déli oldalon íves kőszerkezet (apszis?) zárt (**11. kép**). A feltételezett bejáratához közel, az udvaron kemény mészkőből faragott, három darabra tört küszöbkő feküdt (**12. kép**). Az apszis előtt a téglatöredékekre alapozott terrazzo padlón jól láthatóan kirajzolódott a négyzetes padlóteglák lenyomata (**13. kép**). A déli zárófalon kívül a helyiségtől 2-3 m-re egy fehérmészkőből készült D és I feliratos, tobozzal díszített oltárkö alsó felét találtuk meg (**14. kép**). Ezek a megfigyelések a terem rendeltetésére önmagukban nem adnak választ, de együtt némileg alátámasztják azt a vélekedésünket, hogy az erődnek a szentélye állhatott itt. Ezt indokolhatja a helyiség centrális elhelyezkedése is, az erőd észak-déli tengelyében, valamint a bejárat szemből.

A 8,5 x 5,5 m-es D/III helyiségbe az udvar felől 2,20 m-es bejáraton keresztül lehet bejutni. A nagyobb méretű ajtónyílás a saroktorony gyorsabb megközelítését is szolgálta (**15-16. kép**). A feltárás során a habarcsos bejárat szinthez kemény, letaposott agyagfelület (padló) kapcsolható. Ezen a szinten a déli zárófallal párhuzamos, illetve ahhoz merőlegesen csatlakozó agyagba rakott, – más kötőanyag nem került elő– 38 x 40–40 x 65 cm-es kövekből szabálytalanul kialakított kősort, belső válaszfalat bontottunk ki. A technikai megoldásból, illetve a jelenséget borító omladékrétegben megfigyelt elhamvadt famaradványokból

⁷⁷ Az erődépítés menetét lásd még Scorpan 1980, 791; és Mráv 2003, 94. Az utóbbi esetben (Göd-Bócsaújtelep) az erőd még csak az alaprajzi kijelölés stádiumában volt, ennek alapján valószínűsíthetjük, hogy Gizellamajorban is először az alappontok kitzűzését végezték el, ami ebben az esetben az alapnégyzet megszerkesztését és kijelölését jelentette.

⁷⁸ Ez időben minimális eltérést jelentett.

⁷⁹ Mezős Tamás szíves szóbeli közlése, amint ezúton is köszönök.

⁸⁰ Lásd a 93. jegyzetet

⁸¹ Gróf-Gróf 1991, 88; Gróf-Gróf 2004, 55

⁸² A helyiség fala az udvar felőli oldalon egy darabon hiányzott, de ez a nyílás nem lehetett bejárat. A falmaradvány tetején egy kis kősarok megformálása emlékeztetett kissé a nagyméretű bejárat keleti szélére. A bejárat mögött a helyiségben egy elpusztult kemence maradványai voltak megfigyelhetők.

feltételezzük, hogy a felmenő rész agyaggal tapasztott faszerkezet lehetett (**17. kép**). A helyiség délkeleti sarkában, a legfelső omladékrétegben, a bejáratnál átlagosan 70 cm-rel magasabban, kerek, 2,2 x 1,7 m-es átmérőjű kemencét tártunk fel (**18-19-20. kép**). A falsarokhoz tartozó belső fala téglából, a helyiség felé eső külső íve kőből épült, valószínűleg utólagos javítás következtében. A kemence sütőfelülete, illetve a külső tapasztás jó megtartású maradványai az említett⁸³ 1999-es felhőszakadás következtében bekövetkezett vízbetörésig megmaradtak. A helyiség újbóli kitisztítása után a sérült kemence alatti rétegek dokumentálására nyílt lehetőség. A téglákkal keretezett fenéktapasztás alatt kisebb téglatöredékek és nagyméretű, 20-35 cm hosszúságú kövek találhatóak a szürkésbarna rétegben, ezt 20-30 cm vastag, vörös, paticsos omladék követi, amelyben egymást követő fekete faszenes sávok húzódnak. A kemencét szerkezete alapján, mivel más rendeltetésre utaló jelek nem kerültek elő, sütés-főzésre, fűtésre egyaránt használhatták.

A helyiség délkeleti sarkában a kemencét fedő omladékban az alábbi leletegyüttes került elő:

Hengeres nyakú, csonka kúp testű, összenyomódott állapotban talált talpgyűrűs bronzkancsó, 2 db bronzkarika, 3 db sérült bronz lemeztöredék, 2 db 30 cm hosszú tömör, kerek átmetszetű vashegy, továbbá vassarló, hegye letörött, valamint fogazott élű állatvakaró (**21b. kép; XVIII. tábla 5**). A 26 cm magas bronzkancsó vállán a két bronzlemezt pártázatos fogazással illesztették egybe, majd utólag a nyakát hengeres, gyengébb anyagú gallérral kipótolták, amire ormótlan vasfület illesztettek (**21a. kép**).⁸⁴

Az összeszerelés technikája, a másodlagos toldás módja a Müller R. által közölt fenékpasztai erőd északi tornyánál előkerült bronzöntőhelyen talált tárgyakkal is megvolt. E tárgyakat a rétegviszonyok és kísérő leletek alapján a szerző a IV. század végére keltezte és használatukat az V. század közepéig tartotta elképzelhetőnek.⁸⁵ A gizellamajori leletegyüttest előkerülése alapján a helyiség legkésőbbi pusztulási periódusához – IV. század vége – V. század eleje, illetve az azt követő évekhez köthetjük. Nem teljesen eldöntött, hogy véletlenül együvé tartozó darabokról, vagy tudatosan elrejtett értékekről van szó, ez utóbbi lehetőség valószínűbbnek tűnik.

A délnyugati saroktorony bejáratában lévő küszöbkő,⁸⁶ reliefdíszes kögerendából lett átfaragva. Mivel átlósan helyezték a falsarokra, úgy igazították a bejárat nyílásba, hogy az eredetileg szabályos téglalap alakú köelemet kissé trapezoid formájúra alakították. A küszöbkő szabályosan elkészített elem, kapuperselyekkel és ütközővel ellátva.⁸⁷

A délnyugati legyező alakú saroktorony szárfalai 8 m hosszúak (**4. kép**), a felmenő falak 1-1,8 m magasán maradtak meg (**22. kép**). A torony falait és belső terét 50-60 cm vastag homogén habarcsomladék borította, ez alatt paticsos pusztulási rétegeket és kisebb-nagyobb mértékben megmaradt agyagszinteket bontottunk ki (**23-24. kép**). A torony legkésőbbi periódusához tartozik a helyiség közepén és a délkeleti sarokban megmaradt két kemence maradványa, ezek sütőlap-töredékei fölött az említett habarcsomladék húzódott (**25. kép**). A sarokban lévő kemence fenéktapasztása feletti omladékban két töredékes bélyeges téglá hevert.⁸⁸ Ez a kemence a délnyugati saroktorony felső szintjéhez induló följáratának kőomladékára (?) épült. A torony falívén belül agyagba rakott falazótéglákból járószint maradt fenn, 2,8 m²-nyi felületen.

Nemcsak a torony, de a gizellamajori erőd datálásának szempontjából is igen lényeges az északi szárfal tetejéről, a habarcsomladékból előkerült két érem, amelyek közül az egyik II.

⁸³ Lásd 51. jegyzet

⁸⁴ Gróf 1992, 130. A tárgy restaurálás alatt.

⁸⁵ Müller 1978, 11-29

⁸⁶ Lásd 53-54. oldal

⁸⁷ Gróf-Gróf-Mráv 2001-2002, 250 2. ábra

⁸⁸ A sérült bélyeg valószínűleg az I. Valentinianus-kori *TERENTIVS* feliratos téglá töredéke. A meghatározásért ezúton is köszönetet mondunk Lőrincz Barnabásnak. A D/III helyiség, illetve a déli zárófal itteni szakaszától délre, a legfelső habarcsos, köves, földes omladékrétegből is egy ép bélyegű *TERENTIVS* tégladarab került elő

Constantius kori bronzérem.⁸⁹ Ez utóbbi kopott, hosszabb használat nyomait mutatja. Mivel a szárfal falazása közben került a falazatba és az eddigiek alapján ez a torony az erőd egységes építéséhez, az első periódushoz tartozik, bizonyítottan véljük, hogy az erőd építése II. Constantius uralkodása alatt ment végbe!

A legrosszabb állapotban a keleti szárny udvarra néző fala maradt fenn. Itt még az ajtónyílások mérete és helye sem tisztázható teljesen (**4. kép**). A falszövet is más szerkezetű, mintha utólag épült volna, vagy pótlólag valamilyen pusztulást követően. A keleti szárny 22,75 x 6,35 m méretű, falai 0,6-0,7 m vastagságúak. Belső osztófalai csekély alapozással, agyagos kötéssel készültek. Egy kisebb helyiséget alakítottak ki benne, kemencével és Y-alakú fűtőcsatornával.⁹⁰ (**26. kép**) A kemence előtt itt is sok maglelet került elő.

Egyértelműnek tűnik, hogy a nyugati épületszárny 22 m hosszú, fűtőrendszerrel ellátott helyisége legénységi szállás volt (**4. kép; 27. kép**). A teremnek az udvar felől három bejárata nyílt, amelyek közül az északit később elfalazták, ugyanekkor a terem északi végében leválasztottak egy kisebb helyiséget, mindez talán az északi szárny trapéz alakú bővítésének építésével egy időben mehetett végbe. Az udvari homlokzat közepe táján a fal előtt fűtő- vagy főzőrendszer omladékos maradványát tártuk fel (**28. kép a-c; 29. kép**). A főzőrendszer mellett az szől, hogy az épületszárnyon belül volt egy kemence, ami a fűtőrendszert működtette.⁹¹

Az északi szárny a Duna felőli oldalon, a folyóval párhuzamosan épült. Jelentőségét egyebek mellett az adja, hogy itt volt az erőd főbejárata. Az eddigi kutatás szerint egyszárnyú, gondosan megépített bejáratának szerkezetét a kapu keleti oldalán külső szemlélő elől nagy méretű kb. 20 cm vastag kemény mészkőlapokkal fedték el. Ebből a kemény mészkőből készült az ugyanitt lévő perselyes kapuk.⁹² (**30-31-32. kép**) Az északi szárny főbejárattól nyugatra eső kis helyiségében (É/II(a) nagy mennységű vassalak, fémolvadék került elő, asztalok, munkapadok, szerszámok rögzítésére szolgáló cölöp- és karólyukakkal. Ebben a műhelyben valószínűleg fegyvereket javítottak, szerszámokat készíthettek (**33-34. kép**). A bejárattól nyugatra eső következő helyiség (É/II(b) falai közé nagyméretű vályogtéglákból álló födémszerkezet zuhant, maga alá temetve két bronzedényt Ez a vályogház a Ny/I helyiséggel közös válaszfalra, attól kissé eltolódva épült. Az északi szárny keleti terméből (É/I) nyíló északkeleti saroktoronynak csak a bejárat részének egy szakaszát volt módunkban feltárni. Ez szerkezetét tekintve megfelel a déli saroktoronyok bejáratának.

Az északnyugati "nagy legyező" alakú saroktorony eddig egyedülálló Pannoniában. A toronyba a kiváló állapotban megmaradt oldalbejáraton lehetett belépni. Mivel a torony nagyobbik fele a 11-es főközlekedési út alatt kutathatatlan, csak a feltárt részokról vannak ismereteink. A bejárat folyosóról (?) jobbra fordulva padlófűtéses helyiségbe érünk. A helyiség déli falán lévő ajtón keresztül lehetett belépni a fürdőbe (**35. kép**). A IV. század második felében⁹³ épült *hypocaustomos* fürdő kiváló állapotban megmaradt rendszerének fő részei a padlót tartó téglaoszlopok, az ólomcsöves vízvezetékekkel ellátott két *terrazzo* burkolatú fürdőkád, valamint a falak mentén, 70 cm magasságig éppen maradt *tubuli*.⁹⁴ (**36-**

⁸⁹II. Constantius 330-335 (LRBC 1119); Maximianus 310-311 (RIC 207a). A meghatározásért Farkas Editnek mondunk köszönetet.

⁹⁰Gróf-Gróh 1991, 87-88; 2. kép

⁹¹Gesztelyi 1998, 60

⁹²Hasonló lehetett, mint pl. Abritusz nyugati bejáratának belső kapuszerkezete (T. Ivanov 1980, 43; 31. ábr; 99)

⁹³A fürdőkádak építménye jól láthatóan elválik a helyiség falaitól, tehát azoknál későbbi építésű (Gróh 2001, 21-26)

⁹⁴A hypocaustum területén végzett habarcsvizsgálatok szerint a falak habarcsa és a téglaoszlopok habarcsa különböző. A falazó habarcs adaléka durvább szemcséjű, és maga a habarcs is csak felületesen kevert. Az adalék egyértelműen a Dunából, esetleg ennek teraszlerakódásából származik. Az oszlopok habarcsa finomabb szemcséjű, jól homogenizált. Kötődése a téglakon rossz (eredetileg is rossz volt), mert a téglák erősen szívóképesek. In: A dortmundi Műszaki Főiskola Építészeti Szakának tevékenysége a Gizellamajor mellett

37-38. kép) A fürdő fűtését úgy oldották meg, hogy a torony déli szárfalának áttörésével kialakított és beboltozott nyílás elé 320 x 380 cm-es alapterületű *praefurniumot* építettek. A kőalapozású, valószínűleg fából épült fűtőhelyiséget csak az erődfalakon kívülről lehetett megközelíteni. Mint említettük a fürdő melletti, részben feltárt terem is padlófűtéses volt, amely összeköttetésben állott a fürdőével (**39-40. kép**). Az itt feltárt összeomlott szerkezet alapján tökéletesen rekonstruálni lehetett a *hypocaustum* padlójának építési módszerét. E szerint minden négy, egymásra helyezett téglából felfalazott kb. 70 cm magas tartóoszlopra egy nagy négyzetes lapos téglát (*bessalis*) került. Ezt habarcsos-*terrazzos* réteggel lefedték, majd még egy sor, hasonló nagyméretű téglával lezárták. Erre került a lesimított *terrazzopadló*. E kettős szigeteléssel érthették el, hogy fűtésekor a padló túlságosan ne melegedjen át. (**41. kép**)

Az erőd fennálló falainak magassága 1,2–3 m közöttiek, de egyetlen nyílászáró teljes méretét sem lehetett megállapítani, ablakhelyek sem voltak. A melléképületeknél a tornyok minden valószínűség szerint magasabbra emelkedtek, mivel a tornyokból kellett megfigyelni a vidék további római objektumait. A falak arányrendszerét figyelembe véve a zárófalak magasságát 5,92 m-re (4 *passus*) becsüljük, a tornyok magasságát tetőszerkezet nélkül kb. 6,5 *passus*-ra.

Az erőd építéséhez a közelben lévő kőbányák anyagát használták fel. Ez a Pilis-hegységet alkotó andezittufa.⁹⁵ Továbbá építkeztek az erőd mellett elfolyó patak (mai nevén Keserű-víz) által lehordott kövekből is.

A régészeti adatok egyértelművé tették, hogy a terepadottságokat nem változtattak meg, nem egyengetett, sima felületen kezdtek az építkezéshez. Ezt az erőd területén talált kelta emlékmű alapján állíthatjuk (**I-II. tábla**). A leletek a Kr. u. I. évszázad végéig vagy tovább itt élő kelta csoporthoz köthetők. Előkerülésük helye a Ny/I szárny északi vége, a gyakorlótér déli fele és a D/IV helyiség alatti réteg. Adott esetben e leletek megtalálása jelentette az erődben a római kortól elkülöníthető “legalsó” szintet. A kelta kori szintadatok magyarázatot adnak arra, miért van jelentős, mintegy 1 méteres magassági eltérés az északi és a déli szárny között. Az objektum egy löszdomb lábához épült. Az északi szárnytól dél felé - a Duna parttól a domb felé - a terület alig emelkedik, 30 m-en kb. 40 cm-t, a déli szárnyánál azonban néhány méteren belül közel 1 m-t. Ezek alapján a római korban is két, a magasabban épült déli szárnyat, illetve a többi, nagyjából egy magasságon lévő épületrészeket különböztethették meg egymástól.

A főfalak tájolása megfelel a főégtájak irányának, a falak “*opus incertum*” technikával épültek.

Ezt az építések során teljesen szabályos geometriai rendszert olyan átépítések követték, amelyek már a használat során fellépő gyakorlati igényeket elégítették ki, ezért a rendszertől eltértek. A nagyobbik trapéz alakú toldalék a bejárat szűkítéséhez kellett (**4. kép**)

---

feltárt római erőd és a lepencei római őrtorony megőrzésével kapcsolatban. Jelentés 3. A vizsgálatok elkészítésért és az eredmények közléséért ezúton mondunk köszönetet prof. Dr. Szabó Pálnak.

⁹⁵ Az erődtől délre található Visegrádi hegység fő tömegét a miocén vulkánosság alakította ki. A Duna környezetében a hegységalkotó kőzet elsősorban andezit, valamint annak mállott összletei és üledékekkel kevert törmeléke. Az alapkőzet többé-kevésbé töredezett anyagát a Duna, valamint a Duna felé tartó mellékvölgyek mentén hordalékos üledékek, másutt pleisztocén lösz takarja. Az erőd általaját túlnyomórészt lösz, vagy lösszel keveredett víz hordta anyag alkotja. Talajmechanikai szakvélemény a 11. sz. főút 45,8–47,4 kmsz közötti szakasz tanulmánytervéhez.

Az építmény szerkesztésének elméleti rekonstrukciója

“Nulla architecto maior cura esse debet nisi uti proportionibus ratae partis habeant aedificia rationum exactiones, cum ergo constituta symmetriarum ratio fuerit et commensus ratiocinationibus explicati, tum etiam acuminis est proprium providere ad naturam loci aut usum aut speciem <et detraktionibus aut> adiectionibus temperaturas efficere...”⁹⁶

A gizellamajori erőd méreteit szigorú mértani rend alapján határozták meg. Ismeretes, hogy a rómaiak az *auront* és *diagont*, vagyis az alpnégyzettel és annak átlóival szerkesztett geometriai alakzatokat mind a tervezésnél, mind a kitűzésnél alkalmazták. E két vonatkozásban ugyanis a négyzet volt a legalkalmasabb geometriai alakzat derékszögek és párhuzamos oldalélek megrajzolására illetve kitűzésére.⁹⁷

Igen fontos megfigyelés, hogy az erőd alpnégyzetének átlója megegyezik az egész építményt magába foglaló négyzet oldalával. Az alpnégyzet oldala kb. 25 *passus*, míg az átlója 35 *passus*. Az eddigiek alapján az erőd alaprajzi szerkesztésének rekonstrukcióját a következőkben foglalhatjuk össze: *Groma*⁹⁸ felhasználásával kijelölték az alpnégyzet tengelykeresztjét.⁹⁹ A metszéspontból megrajzolták az erőd befoglaló négyzete köré írható kört. Az így kialakult, csúcsára állított négyzet oldalfelező pontjainak összekötése megadja az erőd négyzetidomának (alpnégyzet) sarokpontjait, amelyek azonosak a tornyok befoglaló körének (legyező félkörívek) középpontjaival. Ezután kitűzhetők a négyzet átlói (az elsőre merőleges tengelykereszt). Az átlók és a négyzetbe írható kör metszéspontjai meghatározzák a tornyok befoglaló köreinek sugarát. Ezen körök metszéspontjai az erőd körítőfalain jelölik ki a belső épületek traktusmélységét. A legyező alakú tornyok további jellemző metszéspontjainak kitűzését a befoglaló négyzetek többszörös elosztásával is elérhették (**42. kép**).

Az alpnégyzet kijelölésére elképzelhető azonban egy másik módszer is. Ha figyelembe vették a kitűzésnél az égtájakat, egyszerűen kitűztek egy észak-déli irányú vonalat, amire felmérték a 25 *passus*-t, kijelölték az oldalfelező merőleget és a felezőpontból húztak egy kört. Az oldalfelező és a körív metszéspontjába állították a *gromát*. Az alapszakasz két végpontján és az oldalfelező és a körív metszéspontján húzott egyenesekkel (átló) kiszerezthető az alpnégyzet. Mivel a kör szerkesztése terepen nehézkes, adott esetben a *gromával* is tökéletesen kijelölhető a 45°-ban futó átló.¹⁰⁰

Az erőd falainak (főfalak) alapozási mélysége 120-140 cm (**43. kép**). Az objektumot nemcsak a nyugati oldalán lefolyó egykori patak (Keserű-víz) természetes medre védte¹⁰¹, hanem a déli oldalon megtalált fossa is, mely minden bizonnyal a keleti oldalon is folytatódott. A fossa mélysége (ez a mai felszínhez képest 4,6 m) alapján vizesároként

⁹⁶ Vitruvius VI. 2,1

⁹⁷ A falak kijelölésénél adott esetben fehér mészporral szórták fel a vonalakat (AmmMarc XXII, 16).

⁹⁸ Az eszköz földbe szúrható állványra excentrikusan rögzített, négyzetes fakeretből, (vagy egyenlőszárú fakeresztből), valamint a fakeret sarkain zsinóron lógó négy függőőnből állt. A mérőeszköz alkalmazható volt szabályos távolságokra leszárt mérőkarokról függőlegesen lelógó zsinórok segítségével pontos egyenesek és merőlegesek kijelölésére

⁹⁹ Trájber 1932, 155-57

¹⁰⁰ A szerkesztés elkészítéséért illetve magyarázatáért Mezős Tamásnak mondok köszönetet

¹⁰¹ Nem szokatlan, hogy az erődök védelméhez felhasználták a természetes medreket, pl. Quadratanál egy kis holt ágat (Gábler 1966, 67)

szolgált, 'V' alakú keresztmetszetű és a felszín közelében közel 6 m széles volt, eredeti mélysége 3 m. A déli faltól való távolsága kb. 14,8 m (10 passus).

Mindezek alapján az építmény a Duna melletti, enyhén emelkedő dombra épült, négyzet alakú, négy legyező formájú saroktornyos, 53x53 m-es, keleti és déli oldalán *fossá*-val, nyugaton természetes patakmederrel védett késő császárkori objektumként határozható meg.

A Visegrád-Gizellamajori római erőd rétegviszonyainak építéstörténeti vonatkozásai

1. Az 1988 óta tartó régészeti kutatás¹⁰² során megállapítást nyert, hogy az erődben nem volt olyan általános pusztítás, mely egy időben érintette volna az egész objektumot. Ezt elsősorban a keleti és déli szárny egyrétegződésű helyiségei bizonyítják.
2. Az erőd építését megelőzően - mai tudomásunk szerint - a területen korábban késő-kelta kori település volt, mely a Kr.u. I. századig vagy tovább is fennállhatott. Eddig a nyugati és déli szárny alatt, illetve közvetlenül az udvar járósíntje alatt találtunk e korszakra jellemző kerámiatöredékeket (**I–II. tábla**) Adott esetben e leletek megtalálása jelentette az erődben a római kortól elkülöníthető “legalsó” szintet.¹⁰³ Mint említettük, a kelta-kori szintadatok alapján az északi és a déli szárny közötti szintbeli különbség megmagyarázható. Az északi szárnytól dél felé a terület alig emelkedik, 30 m-en kb. 40 cm-t, a déli szárnyánál azonban néhány méter után közel egy métert! Ily módon két egységre bontható az objektum: a magasabban épült déli szárnyra, illetve a többi, nagyjából egy magasságon lévő épületrészekre.
3. A kelta szint fölött több esetben (épületen belül) patakkavicsos betöltődés, illetve feltöltés figyelhető meg. A nyugati szárnyban erre nézve a következő megállapítást tehetjük: a legalsó szint az építési szintnek felel meg. Erre a járófelületre építik a fűtőcsatorna rendszert, mely mivel a padlóba süllyesztett, ezért a tetejéig a Ny/I¹⁰⁴ helyiséget fel kell tölteni. A keleti szárnyban, ahol padlószintet csak a K/I teremben találtunk, mivel a K/II-ben a fűtőcsatorna feletti padlószint elpusztult, ugyanígy patak- vagy görgetegköves réteg következik. Hasonló a helyzet a déli szárnyal is, a D/I, D/II, D/IV, D/V helyiségekben is a megmaradt járósínt alatt vastag, néhol 1 m-t meghaladó köves réteg (pl. a D/IV esetében) következett.

Az építéstörténeti megfigyeléseket akadályozó objektív nehézségek a következők:

- a) a nyugati szárnyal párhuzamosan, ma már csak ideiglenesen folyó Keserűvíz föld alatti átfolyása egész évben kutathatatlanná teszi a délnyugati saroktorony nyugati oldala előtti rétegviszonyokat.
- b) a 11. sz. főközlekedési út keresztül megy részben az északnyugati, és teljes mértékben az északkeleti saroktorony fölött, továbbá ugyanezért az erőd bejáratát is csak az északi záró fal vonaláig lehetett megközelíteni.
- c) a különböző magasságú járósíntek csak ritka esetben folyamatosak, ezért nehezítik az általános érvényű megállapításokat.
- d) teljességgel kiszűrhetetlenek a korábbi autentikus beavatkozások, felületkiegyenlítések, felületpusztítások, illetve átalakítások. (A réteg-összekeveredések egyik fő oka az I. Valentinianus-kori felújítás során elvégzett “tereprendezés”.)
- e) az egyes rétegeket konkrétan meghatározó leletanyag hiányzik, illetve semmiféle eltérést nem mutat a fölötte vagy alatta lévő réteg leletanyagához képest. A 100%-ban meghatározott éremanyag éppen ezért nem datáló értékű! Az érmek három nagy csoportba oszthatók: az I. Constantinus uralkodása előtti (szórvány) leletekre, illetve a Constantinus-dinasztia, továbbá I. Valentinianus köréhez tartozó pénzekre. Nagyon leegyszerűsítve, az ismert éremanyag zöme a IV. századhoz tartozik.

---

¹⁰² Lásd az 1. jegyzetet

¹⁰³ Megemlíteném, hogy a kelta leletek kizárólag az erőd területéről kerültek elő, az objektum falain kívülről nem!

¹⁰⁴ Lásd **4. kép**. A rövidítés az égtáj szerinti épületrészek megfelelő számú helyiségeire utal.

Az egész erőd építéstörténetének megismeréséhez az eddigi legtöbb adalékot, illetve a legtöbb rejtélyt az északi szárny feltárása hozta. Itt nem térünk ki az északnyugati saroktoronyban épült hypocaustum és fürdő értékelésére, mivel belső rendszerének értelmezésére még nincs elegendő adatunk, elég ha tudjuk, hogy a torony alapozásánál úgy építkeztek és szigetelték a falakat, hogy ez lehetővé tette a kezdetekkor a fürdő megépítését **(44. kép)**. A torony bejárata előtti helyiség (É/II(b)) két padlószintes helyiség. Az alsó padlószint megfelel a hypocaustum aljának és 70 cm-rel mélyebben van, mint a torony küszöbköves bejárata. Viszont a torony keleti záró falán, –amely egyben az É/II(b) nyugati zárófala is - megfigyelt 3 állványozási lyuk ehhez a szinthez képest 150 cm magasan van, tehát az alsó padlószinthez tartozott. Mindez azonban nem magyarázza meg az említett szintkülönbséget. (Ugyanez az alsó szint a Ny/I helyiség északi végében megfelel a kelta szint tetejének.) Véleményünk szerint valószínűleg itt kezdődött az erőd építése, mivel az alaprajzon, amelynek érintőkörös szerkesztése egységes képet mutat, az északnyugati saroktorony az egyetlen eltérő alaprajzú a négy legyező alakú torony közül. A torony nyugati ívkezdeté alatt egy másik, hasonló, de a meglévő faltól eltérő ív indulási vonala is látható. Mivel ez az alsó falszakasz rövid eltérés után a meglévő fal vonalát követi, és közvetlenül fölötte téglákkal befalazott nyílás látható **(45. kép)**, talán nem tévedünk, ha nem egy korábbi építési periódus bizonyítékát, hanem egy menet közben megváltoztatott elképzelés lenyomatát őrizte meg ez a falszakasz. Ez a falfelület a hypocaustum szintjén volt megfigyelhető. Az É/II(b)-ben e szint fölé építettek egy északnyugat-délkelet irányú agyagba rakott ismeretlen rendeltetésű falat (alapozás), amely az északi oromfalnál ér véget **(46-47. kép)**. A falat az É/II(b) helyiség következő padlószintje, amely az előzőhöz képest közel 60 cm-rel magasabban van és az északnyugati saroktorony küszöbköves bejáratának felel meg, lefedi.

Ez a szint akár az erőd felépítését közvetlenül követő időszak járószintje lehet. A felület az egész északi szárnyban többé-kevésbé megfigyelhető, megállapításunk szerint még a II. Constantius uralkodása alatti évekhez köthető erőd(át)építés bizonyítéka. Az É/I. helyiségben a keleti záró falhoz simítva készült padlószint, ugyanerről a szintről nyílik az ugyanebben a helyiségben az északi záró falon lévő vízelvezető csatorna nyílása is. Természetesen ehhez a szinthez tartozik az északnyugati saroktorony bejárata is, valamint a Ny/I. helyiség északi, elfalazott bejárata is. A Ny/I teremben megfigyelhető, jól dokumentálható rétegsor alulról-felülről második, azaz középső (pusztulási) rétege is erre a járószintre került **(48. kép)**

Az É/II(b) melletti É/II(a) helyiségben ugyanekkor valamilyen műhely (kovácműhely?) működött. Érdekessége e teremnek, hogy sem az erőd felépítését követő időszak padlószintjén, sem a további szinteken nem találtunk fűtőrendszer maradványokat! **(33-34. kép)**

Ezeknek a szinteknek megfelel a kapubejárat járószintje, amelyet többször is magasítanak köves-tegulás ráhordással. Az É/III helyiség, amely a bejáratot is beszűkíti, és az északi szárny elé épült, további kérdések kiinduló pontja **(4. kép)**. Itt ugyanis megépült egy fűtőcsatorna, melynek lefedése, azaz a járószint szintén az erőd felépítését követő időintervallumhoz tartozhatott. A fűtőcsatorna bejáratában tetőtégla alá egyfülű korsó, bronz hagymafejes fibula és csat, különféle gyöngyök, valamivel távolabb pedig kétsoros csontfésű volt elrejtve **(49-50-51. kép)**.

Ezek a tárgyak az erőd temetőjének is gyakori leletei, a IV. század második feléhez köthetők. Ez azt jelentheti, hogy az erőd használatba vételének első periódusa még ez idő előtt lezárult, és bár az építkezések nem rendelhetők pontos idősíkokhoz, feltételezhetően ekkor alakul ki olyan feltöltődés, melyre a következő periódus rátelepszik. Vagyis a stratigráfia alapján legkorábbinak látszó szakasz II. Constantius uralkodására esett, ami az egész erőd területén megfigyelhető, miközben végbement egy folyamatos feltöltődés, mely elérte a 40-60 cm vastagságot, ennek felületét azután elsimították, majd valószínűleg kijavították, illetve

rendbe hozták az egész objektumot, minden bizonnyal I.Valentinianus uralkodásának ideje alatt.

E kettős járószint rétegződés legjobban az É/I helyiségben követhető (**52-53-54-55. kép**). Itt a felső, legalább kétszer tapasztott, néhol sóderes-kavicsos alapozású padló lefedte az L-alakú fűtőcsatornát, amely úgy épült a helyiség déli falához, hogy egyben elzárta annak bejárati nyílását (**56. kép**). Ugyanez a helyzet a keleti szárny északi vége elé "ragasztott" trapezoid fülkével is (**57-58. kép**). Ezt a helyiséget, mely az udvar habarcsos járófelületére épült (ezt a réteget az épületen kívül és belül egyaránt meg lehetett figyelni) szintén fűtőrendszerrel látták el, mely kis méretei miatt nem látszana indokoltnak, de helyzetét tekintve megfelel az É/I-nél leírtaknak. Még érdekesebb az É/III helyiségben ez a periódus. (**4. kép**) Ez a kezdetben négyzetes terem, amelyet külső kemencéből fűtöttek, valószínűleg ekkor kapta a trapezoid formát, és így korábbi nyugati záró falát és fűtőrendszerét lefedő új padlószintjére épülő fűtőrendszere szinte ráépül az előzőre (**49., 59. kép**). Az új, belső fűtőrendszer kemencéje ugyanolyan típusú, mint a Ny/I terem középtáján épült fűtőrendszeréé és a szintadatokban sincs eltérés. A ferde fallal lezáruló nyugati oldalon ezen a szinten egy sírt találtunk, amelyben az eltemetett váznak bronzgomb mellékletei voltak a test középvonalánál, illetve a kezeknél. A temetkezés ezek alapján nem római (**60. kép**).

Az északi szárnyban az eddig ismert legkésőbbi építkezés az É/II(b)-ben az említett Valentinianus-kori szint fölött kialakított vályogtéglás, valószínűleg favázás szerkezetű belső épület. Ez úgy épült a Ny/I északi záró falára, hogy azt nem fedte pontosan, hanem 15-20 cm-rel délre csúszott, ezzel azt bizonyítva, hogy építéskor a Ny/I északi záró fala már csak a mai állapotában ismert magasságig állt (**61. kép**). Mindez pedig az egész nyugati szárny lefedettségi állapotára jelent útmutatást. A vályogtéglás épület úgy dőlt össze, hogy a padlóján lévő tárgyak, pl. bronz edények a helyükön maradtak és többé senki nem kereste őket. Nem látszik valószínűnek, hogy az É/II(b)-ben ferdén futó kőfalazat ehhez az építkezéshez szolgált volna alapozásul (**62. kép**).

A délnyugati saroktorony előtti helyiségben (D/III) szintén találtunk belső építményt, amelynek fala innen-onnan összeszedett nagyobb kövekre épített faszerkezet volt. A patics rétegben megtalálhatók az elszenesedett vízszintesen fektetett gerenda maradványok (**16-17. kép**). A Ny/I helyiség említett rétegsorán kívül a D/III-ban volt még értelmezhető rétegsor. Innen kerültek elő különböző, minden bizonnyal a *foederati* által használt leletek:¹⁰⁵ pajzsdudor (**XVIII. tábla 4**), 93 cm hosszú kétélű kard (**XVIII.tábla 1**), harci balta (**XVIII. tábla 3**). Ez a belső épület és az említett kemence már pusztulási rétegre épült, különösen jól meg lehetett figyelni a rétegződést a kemence alatt. A belső épület feletti rétegsor a következő: legfelül köves, illetve sötétbarna földdel kevert omladék, alatta vörös, égett, tetőtéglás réteg, illetve égett feketésszürke, elhamvadt famaradványokkal teli, nyugat felé enyhén emelkedő pusztulási réteg húzódik. Következik egy meg-megszakadó vörös omladék újabb égésnyomokkal, közte egy-egy sárgásszürke agyagfelület vonalával. A rétegsort a D/III bejáratának és a D/I helyiség előterének habarcsos padlójával egy szintben lévő kemény, sötétbarna járószint zárta (**17. kép**).¹⁰⁶

A délnyugati saroktoronyban hasonló építésű kemence volt a délkeleti sarokban (**25. kép**) és a hozzá tartozó járószint *tegulákkal* fedett szakaszát is mintegy négyzetméternyi felületen feltártuk. Úgy tűnt, hogy e torony középtáján feltárt kemence már egy későbbi állapot emléke, de a két tapasztott alj ugyanazon a szinten van, így időben is közel kellett esnie elkészültüknek.

¹⁰⁵ Gróf 1992, 130-131; V. tábla

¹⁰⁶ Gróf 1992, 130; Gróf-Gróh 2001-2002, 252

A torony bejáratában lévő küszöbkövön¹⁰⁷ megfigyelt elszíneződése szerint behelyezésekor egyik részével közvetlenül érintkezett a belső kősarokkal. Ezt bizonyítja, hogy domborműves faragásának ez a része tiszta felületű, vízkövesedés vagy elszíneződés nélküli. A földdel érintkező felület ezzel szemben megszurkult és vízkövesedett is. Ebből következően a küszöbkő elhelyezésének idején a toronybelső kőfelülete és a D/III helyiség járófelülete egy szinten kellett, hogy legyen (nem lehet kizárni, hogy ehhez földmunkát is kellett végezni. A küszöbkő és a kősarok közvetlen érintkezése alapján azonban az elhelyezésének időpontját indokoltan látszik az erőd építését követő időszakhoz, vagy az erőd felújításának periódusához kötni. A D/III helyiség gyakorlótér felőli bejárata és a délnyugati saroktorony bejárata között jelentős szintkülönbség van. Ezért a D/III helyiség padlószintje enyhén lejtett. A D/III helyiség és a délnyugati saroktorony rétegekhez, építési periódusokhoz köthető datálása a következő:

1. Az első építési korszakot a D/III helyiség köves, habarcsos bejáratához köthető agyagszint, valamint a délnyugati saroktorony bejáratánál kialakított sarkos kőfelület ("kősarok") képviselte.

2. Az erőd Valentinianus-kori időszakára tehetjük a domborműves küszöbkő behelyezését.

3. Az utolsó periódus a D/III helyiség és a délnyugati saroktorony kemencéi jelentették. Az alattuk lévő pusztulási rétegek, valamint a megmaradt sütőfelület fölötti omladékból előkerült leletek (**XVIII. tábla**) korát az V. század első harmadára tehetjük, ugyancsak erre a korszakra datálhatjuk a D/III helyiség agyagba rakott kövekre épített faszerkezetű válaszfalait. A helyiségben megfigyelt stratigráfiai viszonyok alapján a válaszfal korábban épült, mint az omladékrétegre alapozott kemence

Mint említettük a keleti szárny rétegsorai nem sok támpontot jelentenek az építési periodizációhoz. Itt szembeötlő volt a végfal igen gyenge minősége, feltételezhető, hogy ez a szárny valamivel később épülhetett meg a többinél. A szintadatok szerint a K/II helyiségben épített szabálytalan L-alakú fűtőrendszer magasabban van, mint a második periódus hasonló objektumai, ennek ellenére itt nem találtunk korábbi réteget! A K/I helyiség szintén egyrétegű padlószintje egy magasságban van a második perióduséval. A K/II rendszerét fűtő, kővel megerősített szájú kemence előterében pedig még csak padlószint-nyomokat sem tudtunk megfigyelni (**26. kép**).

Az emelt szintű déli szárnyban a D/V helyiségben is hasonló a helyzet (**4. kép**). Itt a járószintet az északi és a déli ajtónyílások jelölik ki: dél felé negyven cm-es az emelkedés mértéke. A D/IV helyiségben találtunk egyrétegű járószintet, melynek egy szakaszán meg lehetett figyelni, hogy a beszakadt tető a padlón lévő tárgyakat benyomta az agyagos felületbe. Itt a további rétegződést azt jelentette, hogy a köves betöltődés alatt megtaláltuk az említett kelta réteget.

A déli szárnyon eddig két/három olyan helyiséget ismerünk, amelyekhez funkciót lehet rendelni. Az erőd dél-északi középtengelyében van a D/II helyiség, melyben a déli záró fal előtt kis félköríves apszis van. Az apszisban megmaradt a téglatörmelékre épített *terrazzo* jellegű padló, melyen láthatók a rárakott *tegulák* lenyomatai (**11. kép**) Az eddigiektől eltérő fedőréteg, a terem központi elhelyezkedése az egész erődön belül –az épület észak-déli középtengelyében fekszik, bejáratlalt szemközt-, a déli záró falon kívül talált oltárkörtöredék (**14 kép**), a bejárat előtt heverő küszöbkő (**12-13. kép**) alapján itt lehetett az erőd szentélye. A nyugatról hozzacsatlakozó D/I helyiségben L-alakú fűtőcsatorna volt, melyet másodlagos helyzetű (*Coh(ors) I Ulp(ia) Pan(noniorum)*) bélyeges téglá fedett (**8-10. kép**). Az innen induló két téglányforma leágazás közül az egyik és a csatorna találkozási pontjában talált különféle szenült magvak lehettek az áldozatbemutatáshoz szükséges termények. E jelenségek szerint a helyiség terményszárító és tároló tér volt. A csatornának érdekessége hogy a D/I és

¹⁰⁷ Lásd 54-55. oldal

D/III helyiség válaszfalához simuló szára elzárja e válaszfalon épített (fűtő)nyílást, mely a D/III bejáratának megfelelő szinthez épült **(63. kép)**.

Az ásatás kezdetekor a délkeleti saroktorony feltárásának köszönhetően ismertük fel az objektum mibenlétét **(4, 6. kép)**. Már ekkor szembe ötlő volt, hogy a járósínek szabálytalan rendszere nem teszi lehetővé az építési periódusok gyors elkülönítését. A torony nyakából nyíló bejárat és a hozzátartozó belső kősarok **(5. kép)**, illetve a torony nyugati szízfalán nyíló ún. kitörő kapu küszöbszintje között 80 cm-es magasságkülönbség van **(64. kép)**. A torony belső omladéka, amely rétegek nélküli homogén betöltődés, a beszakadt, átégett földémszerkezet maradványa. Ez az egész omladékréteg a küszöbtől 110 cm-rel lejjebb lévő járósínten nyugodott. E szint alatt 60 cm mélyen még egy igen kemény letaposott járófelület volt, leletek nélkül. E szintkülönbségek egyik oka a terep gyors emelkedése, de nem maradt meg annak nyoma, hogy miképpen egyenlítették ki ezt az eltérést a római korban. Csupán az emeletre jutást elősegítő feljáró alapozását illetve szerkezetét tartó gerendafészeket találtuk meg az északi szízfalban, illetve a legyező ívében.¹⁰⁸ Ebben a helyzetben építési periódusokról nem beszélhetünk, mivel a felsorolt tartós részegységek egyidejűeknek látszanak.

Befejezésül szólnunk kell az udvar területén megfigyelhető jelenségekről. Úgy tűnik, hogy e belső udvar nyugati felén bolygatatlan habarcsos járófelület maradt meg, amelyen két hasonló réteget lehetett elkülöníteni. Ezek leginkább a Ny/I helyiség északi bejáratánál mutatkoztak **(65. kép)**. A helyiségen belül is feltártunk egy felső járósínt, mely ehhez a habarcsfelülethez igazodott. A bejáratától északra feltárt torzított koponyás női sír ásásakor **(66.) kép)** mind a két járófelületet áttörték, ami jól megfigyelhető volt a sír falában is **(67. kép)**. Ezek a felületek az udvar északi sávján is követhetők. Ugyanakkor a gyakorlótér délkeleti negyedében ezek a felületek elpusztultak. Itt hevenyészett kőfalak, illetve gerendákat tartó kőszerkezetek pusztuló szakaszait figyelhattuk meg, néhol összedőlt paticsepületek maradványaival **(68-69. kép.)**. Mivel a belső járósínt megsemmisülése csak az erőd feladatának megszűnte, felhagyása után válhatott lehetővé, és az omladékban hunkori leletek kerültek elő,¹⁰⁹ az ismertetett jelenségeket ezzel az időszakkal hozhatjuk szinkronba. Meg kell említenünk a keleti szárny falához épített paticsfalú építmény maradványait is. A jól megfigyelhető agyagalapozás alakzatán belül elszenesedett, faszenes réteg volt, ez alatt járósínt is sikerült elkülöníteni, amely az udvar járósíntjénél 15 cm-rel mélyebben volt, agyagos, nem tapasztott felület. Erre rakódott rá a római kori omladékréteg. Az objektumból korhatározó leletanyag nem került elő.

A gizellamajori erőd rétegsorainak építéstörténeti elemzéséhez a további támpontot a leletanyag feldolgozása jelentheti. A feltételes mód indokolt, hiszen az egyes rétegek kormeghatározása korhatározó értékű leletek hiányában, vagy a rétegek keletkezése közti szűk időkülönbségek miatt nem kecsegtet látványos sikerrel (lásd a kerámiatöredékek vizsgálatánál is). Ezt a megállapítást alátámasztják azok az érvek, amelyek több esetben az egyes helyiségek legalsó padlószíntjéről kerültek elő és I. Valentinianus-koriak voltak (pl. É/I helyiség nyugati fala mellől; Ny/I déli végéből).

¹⁰⁸ Gróf-Gróh 1991, 85

¹⁰⁹ Gróf-Gróf: Visegrád-Gizellamajor RF Ser.I. No.47 (1996) 39; Gróf-Gróh: Visegrád-Gizellamajor RF Ser. I. No.48 (1997) 42

A Visegrád-gizellamajori erőd környezete

A Visegrád-gizellamajori erőd és környékének IV-V. századi római kori településképe csekély mértékben ismert.

Az erődtől délkeleti irányban (50-70 m) végzett kutatómunka során vastag 40-100 cm-es kulturréteget illetve az átégett faszenes földben számos kerámia- és állatsont töredéket találtunk. Az egyetlen objektum, amit el lehetett különíteni, kőből épített kemence (?) maradványai (**70. kép**). A lelőhelytől, amit mintegy 25-30 négyzetméteren tártunk fel, délnyugatra, gyakorlatilag az erőd mögötti löszdombba különböző magasságokban bevájva sütő-főző kemencék (mintegy 25-30) maradványai kerültek elő. Alapvetően két kemencetípust tudtunk meghatározni: az egyik kerek, 200-250 cm átmérőjű, lencse alakú, 40-50 cm magas, tapasztott aljú forma a gyakoribb, a kemencék 90%-a így épült. A kemencék előtt hasonló méretű hamugödrök voltak. A kemencéket néhol görgetegköves alapozással látták el. A másik, kisebb típus alapterülete 50 x 50 cm magas és kővel megerősített szájnnyílású (**71. kép**).

A löszdombban több temetkezést is találtunk, amelyek a IV. század 3. harmadához köthetők. Az egyik kemence hamugödrébe is temetkeztek.

'D' sír: Felnőtt férfi jó megtartású váza. ÉK –DNy. Nyújtott, háton fekvő váz. Koponyája összetört, lábfejek hiányoztak. Bal kar behajlítva a medencén, jobb kar derékszögben meghajlítva a hason, gerince görbült. Deréktájon egy kisebb gödörbe csúszott a gerinc és a jobb medence, ezért a baloldali bordák majdnem függőlegesen álltak. Mellékletek: 1. A bal felkar és a bordák közt leletegyüttes: csiholó vas, kovakő, vaskarika, vasgyűrű, bronztű és 8 érem, részben egymáshoz rozsdásodva. 2. Ugyanitt övcsat. 3. a bal könyöknél vaskés. (**72. kép**)

A csontváz balkarja alatt kis vászon- vagy bőrszütyőben 8 érem, tűszerszám, kova, varrottú őrződött meg. Az érmek egy I. Constantinus- és egy II. Constantius-kori kivételével I. Valentinianus-koriak voltak. Az egyetlen Gratianus-péNZ a temetés *post quem*-jét 367 utánra teszi.¹¹⁰

Ezek a megfigyelések arra utalnak, hogy az erődön kívüli település élete Valentinianus korára már megszűnt. Ezért biztosra vehető, hogy az erőd területén polgári személyek éltek illetve beköltöztek a falak védelmébe.

Az erőd délkeleti saroktoronyának nyugati oldalán lévő bejárati nyílás küszöbköve szemlátomást a szárfal építésével egy időben került a helyére, a déli erődfalon kívüli járósínt magasságának felel meg helyzete szerint, ugyanakkor a toronybelsőben jóval magasabban (kb. 70 cm) van a ma ismert járósíntnél (**73. kép**). Egyelőre megoldatlan kérdés, miképpen kapcsolódott a két járósínt egymáshoz.¹¹¹

Az eddigiek alapján vitatható Kovács P. álláspontja, aki szerint a gizellamajori erődben "már megépülésétől kezdve számolnunk (kell) a polgári lakosság létevel a táborokban".¹¹² A falakon kívül az egyelőre csak nyomokban ismert település vastag kulturrétege ennek mindenképpen ellent mond. Hogyan ment végbe a betelepülés, ez a továbbiakban is kérdéses. Mivel az erőd építését II. Constantius uralkodásának első évtizedére tesszük, a folyamat a 350-es években kezdődhetett legkorábban és a 360-as évek közepére valószínűleg befejeződött. Ez megközelítőleg összhangban áll Kovács P. véleményével. Szerinte az (auxiliaris) vicusok feladását a 350-360-as évekre keltezzük.¹¹³ Azonban a gizellamajori településmaradványokat még korai lenne vicusnak nevezni.

¹¹⁰ Az érmek meghatározásáért Vida Istvánnak mondok köszönetet

¹¹¹ Gróf-Gróf 1991, 85

¹¹² Kovács 1999, 123

¹¹³ ibid. 167

A gizellamajori erőd katonai építkezés, katonai rendeltetésű és katonai rendelkezés alatt álló objektum, ily módon –bizonyos vonatkozásban- közel áll a pannoniai belső erődök hasonló rendeltetéséhez és rendjéhez. Ezért a településkép összehasonlítása nem egészen indokolatlan.

Alsóhetény Iovia neve átszarmazott a korábbi településről, ahonnan nagyszámú, azonos stílusú sírkő került befalazásra az alapfalakba (ugyanaz figyelhető meg pl. Contra Aquincum alapfalai esetében is.¹¹⁴ Ezt a jelentős és tehetős települést¹¹⁵ az erődtől délkeletre lévő temető építményei is reprezentálják.

A fenékpusztai erőd területe lakott volt a III. század végén, épületek azonban nem kerültek elő. A ságvári erőd alatt korábbi villatelepülés falai találhatóak. Az alsóhetényi erőd temetőjében lévő sírok időrendje arra utal, hogy a temetkezések folyamatosak voltak a 350-es évektől a 380-as évek utáni időkig.¹¹⁶

Ezt a folyamatosságot megfigyelhetjük a gizellamajori erőd temetőjében is, ahol a sírok nagy része a IV. század 3. harmadára keltezhető, elsősorban az üveganyag alapján, de további, nem kifejezetten római jellegű leletek (poliéderezes fülbevaló, vasfibulák, vaskések stb.)¹¹⁷ minden bizonnyal későbbiek és az ide eltemetettek megélték az V. század első harmadát. Ezt az is bizonyítja, hogy a rómaiaktól kissé különböző rítusú sírok a löszdomb tetején létesült temető szélén, elsősorban északon az itt meredekebben végződő domb oldalában kerültek elő. A temető déli felében pedig eltérő tájolású temetkezések voltak.

Ugyanakkor meggondolandó, hogy a kemencék között, a hamugödörben eltemetett férfi sírja egyértelműen jelzi a kemencék felhagyását. Az 89/5. számú kemence nagy hamugödörből előkerült II. Constantius-érem¹¹⁸ sem mond ennek ellent. Ez azt bizonyítja, hogy a civil lakosság addigra elhagyta külső telepeit és beköltözött az erődbe. Az esemény legkésőbb I. Valentinianus uralkodása alatt történt. Mivel az erődben jól elkülönített réteget lehet követni, amit I. Valentinianus-korinak keltezzük, az erőd felújítását illetve az objektum kijavításának idejét ily módon esetleg össze lehet kötni a civil lakosságnak a beköltözésével, akik valószínűleg résztvevői voltak a munkálatoknak.

Ebben az esetben növekszik a jelentősége a kemence előtérögdrébe eltemetett férfisírnak. Miért nem temették el a kevéssé vagyonos férfit a temetőben, miért temettek egy másik halottat a domboldal aljába, akiről egyértelműen látszik, hogy római (szokások szerint hantolták el) (74. kép). Sírjában, ami *tegulákkal* volt körbekerítve és lefedve, a téglabélyeg *QUADRIBURG* illetve *MARTINI(?)* volt. Az előbbi egyértelműen Valentinianus kori,¹¹⁹ a másik Soproni S. szóbeli közlése szerint “ismeretlen magánbélyeg”. Az először említett temetkezés lehetett sebtében elvégzett “munka”, a másik azonban gondos, igényes szertartást feltételez. Ez a második temetkezés viszont a IV. század 3. harmadához tartozik, nem tudjuk az okát, miért nem a temetőbe ásták meg a sírját.

A településnyomok az erőd mögötti említett lelőhelyen több feltárt kemence környékén egy helyen vastag hulladékréteggel jellettek. Ebből a rétegből nagyszámú kerámiatöredéken és állatcsont maradványon kívül üveg pohár peremtöredékek és egy II. Constantius érem is előkerült.

Amennyiben a település élete valóban megszűnt a Valentinianus korra, ettől kezdve az erődben kell a betelepültek nyomaira bukkannunk. Két adattal lehet alátámasztani ezt a

¹¹⁴ Nagy 1946, 18-19

¹¹⁵ Bertók 2000, 101-109

¹¹⁶ Tóth E. 2001

¹¹⁷ Gróf 1992, 144

¹¹⁸ D N CONSTANTIVS P F AVGVSTVS 3 (centenionalis) 350-360

¹¹⁹ Lőrincz 1979, 304

folyamatot. Egyrészt több helyiségben a korábbi bejáratot is lezáró fűtőcsatornák épültek pl. az északkeleti szárnyban és valószínűleg a nyugatiban is, ezenkívül a nagyszámú mezőgazdasági szerszámlelet (**XVI-XVII. tábla**) a civil munka növekedését tanúsítja.¹²⁰ Az erődből tucatnyi őrlőkö, kézimalom töredéke került elő. A szerszámok közül a balták, fejszék, bozótívágó kések, horgok száma jelentős, de különböző fúrókat, kaszát, csákánykapát, fűrészlapot is találtunk. Megemlítjük a bozótívágó késeket, amelyek szőlőművelésre is alkalmasak.

Néhány más településen illetve erődben a IV. század végén hasonló folyamatokat lehet megfigyelni a betelepülés tekintetében. Schlögen (*Ioviacum*) esetében a katonák a tábor melletti településen laktak és csak meghatározott időben vonultak be a táborba. A tábor északkeleti sarkában feltárt négyzetes építmény a késői beszűkített erőd szerepét tölthette be.¹²¹ Traismauer (*Augustianis*) egy része –a nagy IV. századfordulóra keltezhető tűzvész után- továbbra is katonai objektum maradt, de az újabb kutatások szerint a tábor északnyugati sarkában lévő négyzet alapú építmény kiserőd lehetett, földszintjén műhelyekkel, istállókkal, az emeleti részen lakótérrel.¹²²

*Carnuntum*ban a IV. századi földrengés után a Valentinianus-kori újjáépítést követően az épületeket válaszfalakkal kisebb lakóegységekre bontották és fűtőberendezéssel látták el azokat. A gyermektemetkezések a civil lakosság betelepülését bizonyítják.¹²³ *Gerulatában* a IV. század végén egy kisebb, 30 x 30 m-es kiserődöt építettek. Ide a katonaság költözött, a tábor korábbi területére családtagjaik költöztek be.¹²⁴

Odiavum falai közt a IV. század végén, vagy az V. század elején épült kis méretű, rombold alapú (31,8 x 32,5 m) 220 cm vastag falú kiserőd.¹²⁵

Tokod Valentinianus kori keletkezését többen támogatták.¹²⁶ Az éremfogalom tanúsága szerint 375-378 között volt használatban. Barkóczi szerint a belső erődökhöz hasonlóan a mozgó sereg utánpótlásbázisa volt.¹²⁷ Pusztító tűzvész után (az V. század 2. felétől) civil lakosság költözött a falai közé. A zárófalak melletti építkezések számítottak a tornyok általi védelemre, ezért szoros összefüggésben álltak velük. Újabban Prohászka P. egy előkerült ékvéséses nagyszíjvég alapján az erőd katonai szerepét az V. század első harmadára tolja ki.¹²⁸ A romanizált keresztény lakosság refugiumként használta. Az építmények falai alapozás és kötőanyag nélküliek, többszöri pusztulás következtében nem alkalmasak alaprajzi következtetések levonására.¹²⁹ (A tokodi erőd oldaltornyai a Lander-féle tipológia szerint a lekerekített tornyok kategóriájában a lekerekített, szögletes hátú toronytípusok közé tartoznak. E tornyok a négyzetre visszamenő formával, lekerekített homlokzattal rendelkeznek és a erőd falával kötésben állnak. Eddig még nem fordultak elő Africában, Egyiptomban és Keleten. A tokodi objektumnak a valószínűleg 294 után épült Burg bei Stein-i erőddel való hasonlósága szembeűnő. Tokodon a délkeleti falon épült, igen nagyméretű hasonló stílusú torony az erőd délkeleti bejáratának lezárására épült. A toronytípus hosszú életű. Megjelenése Diocletianus korában a városfalaknál (Beauvais, Senlis, Soissons) és egyes erődöknél (Alzey, Burg bei Stein, Yverdon, Horbourg stb) kezdődött,¹³⁰ Constantinus és Valentinianus alatt számos erődben lelhető fel. A Valentinianus alatti fennállás bizonyítéka a tokodi erőd lehetne, de

¹²⁰ Kovács 1999, 167

¹²¹ Soproni 1986, 409-415

¹²² Friesinger-Vacha 1988, 48-49; Ertel 1996, 80

¹²³ Kandler 1977, 660; 1980, 84-87

¹²⁴ Varsik 1995, 80

¹²⁵ Horváth Fr. 2003, 82

¹²⁶ Mócsy 1981, 19; Visy 1989, 62

¹²⁷ Barkóczi 1995, 93-94

¹²⁸ Prohászka 2003, 21

¹²⁹ Mócsy 1981, 42-43

¹³⁰ Kovács P. 2000, 162-165

éppen ennek esetében több adat szól a korábbi építés mellett.¹³¹ (Valójában nagyon kevés a bizonyíték, hogy ezt a toronytípust II.Constantius uralkodása után alkalmazták volna.)

Visegrád-Sibrik-domb kései őrtornya a bejárat elzárásával keletkezett I. Valentinianus uralkodása alatt, vagy a 378-380 közötti limes-újjászervezés folyamányaként¹³²

Megemlíthető Dunabogdány (*Cirpi*) erődje, ahol Valentinianus korát követően, 378-80 között 17 x 17 m-es őrtorony épült a katonai tábor területén, a keleti saroknál.¹³³

További hazai példák felsorolása helyett inkább megállapítjuk, hogy a települések lakói előbb-utóbb védett helyeket keresnek maguknak. A katonaság számának csökkenése következtében a késő római erődök erődített területének csökkentése, azaz a nagyobb táborokban épülő kiserődök, *burgusok*, valamint polgári jellegű átépítések is ezt mutatják. A gizellamajori erőd területén továbbélő betelepült lakosság jelenlétének nyomait keressük a fentiek szellemében. Ezek azok a belső építkezések, amelyek az erőd egyes szárnyépületeinek pusztulásával, vagy legalábbis átalakításával függenek össze. A déli szárnyban a délnyugati sarok előterében figyelhető meg belső építés nyoma, illetve az északi szárnyban, az északnyugati saroktorony előterében. Ez utóbbi vályogtéglás, favázás építmény valószínűleg az utolsó volt, amit az erőd területén a rómaiak alatt, de inkább az V. században megépítettek (**61-62. kép**). Bizonyítja ezt a romok alatt talált több bronzedény. Az épületet nem állították helyre, összeomlott maradványai között nem keresték meg értékes használati tárgyait. Az ezt követő hunkori betelepülés nyomok már egy új időszak kezdetét jelentik. az erőd felhagyása és a hunkori időszak közti intervallum hosszát nehéz lenne felbecsülni.

Az erődbe való temetkezések azt bizonyítják, hogy a római vagy romanizált népesség az erődöt elhagyta, az újonnan érkezők a romos épületszárnyak közt ideig-óráig megtelepedtek, de lakóhelyül csak az udvar területe szolgálhatott számukra. Ennek nyomai az udvar keleti, délkeleti felén kőalapozásra épített, favázás paticsfalú építményeiknek maradványaiban lelhető fel (**68-69. kép**). Néhány kisebb eszköz (orsógomb, vas) és ezüst nomád tükör töredéke, valamint arany gyűrű ékköves berakású feje az, ami a tárgyi emlékegyéből megmaradt (**XIV. tábla 1**).

A Visegrád-gizellamajori erőd temetője

Az erődtől 250-300 méterre délnyugatra az ártérből kiemelkedő lösz dombon terül el 226 síros temető későbronzkori, halomsíros, ill. HA D 2-3 kori objektumok és egy magányos avar sír társaságában. A sírmező leletmentése a bős-nagymarosi vízlépcső építéséhez kapcsolódó 11. sz. út új nyomvonalának kijelölését követően 1988-1993 között történt, ennek során csak a déli, részben magán telkek alá húzódó sávot nem sikerült minden kétséget kizáróan megkutatni.

A sírok 3 típushoz sorolhatók:

- téglalap alakú, ill. lekerekített sarkú földsírok, közülük néhány padkás;
  - lapos kövekből “ládaserűen” kialakított kősírok, amelyek felett néhol 50-80 cm magasan látszólag rendezetlen kőhalmot emeltek;
  - tető- ill. falazótéglákból készített téglasírok, ez utóbbiak fordulnak elő a legkisebb számban.
- A temetőben két sírkamrát is feltártunk.

A sírok nem egészen egy negyedét kirabolták. Az egykorú rablások csak nemesfémre, elsősorban aranyra irányultak, a nyak illetve deréktájon bolygatva a csontvázat, a többi részt gyakran érintetlenül hagyva. A temető sírjainak több, mint kétharmada nyugat-keleti, ill. ettől északi és déli irányban csekély mértékben eltérő, alig több mint 10 %-a kelet-nyugati, ill.

¹³¹ Soproni 1985, 21-22; 58-60; Barkóczi-Salamon 1984, 161; Visy 2000, 44

¹³² Soproni 1978, 57-58

¹³³ Szalay 1930, 203-204; Soproni 1978, 62; Visy 2003, 95-96

kevésbé eltérő tájolású. A temetkezések kb.10%-a észak-déli, dél-északi, északnyugat-délkeleti, délkelet-északnyugati, északkelet-délnyugati irányítású. A tájolás, mint rítus és a sírforma között nem mutatható ki szoros összefüggés, a különböző variációk a sírok többségét kitevő földsíroknál fordulnak elő. A jobb vagyoni helyzetre utaló kősírok száma kisebb, ezeket nagy részét ki is rabolták. A temető tájolási rendje megfelel a késő római temetők általánosan elterjedt nyugat-keleti, illetve délnyugat-északkeleti irányításának. Koporsószőgek és halotti lepelre (?) utaló szerves anyag maradványokat néhány sírban találtunk.

A temetkezési szokások alapján etnikailag is körülírható csoportot nem tudunk meghatározni. A sírok nagyobb részében jellegzetes késő római viseleti díszeket: fátyoltűk (aranyozott ezüst, ezüst, ékkőberakásos, bronz) üvegyöngyök (színes rúd-, kása-, gömb alakú, spirál), arany palack alakú gyöngyök, Mars istent ábrázoló borostyánköves gyűrű, hagymafejes fibulák, övdíszek, övcsatok, bronz, csont, vas karperecek, tükör stb., találtunk. Az erődhez hasonlóan a IV. század végétől az V. század első harmadáig terjedő korszak jórészt betelepült népességéhez köthető jellegzetes leletsoporthoz tartoznak a poliéder csüngős fülbevalók, ezüst, félholdalakú csüngők, aláhajtott lábú fibulák (bronz, vas), madár-csőr-peckes, övhöz és lábbeli szíjazathoz tartozó csatok, stb. A sírokban, a leggyakrabban lábhoz helyezett edényeknél a késő római és kézzel formált típusok is előfordulnak. Kiemelendő, hogy az erődben előkerült nagyszámú töredékekkel szemben itt besimított kerámiát nem találtunk. A zömében lábánál előkerült üvegpalackok és poharak szintén a IV. század végétől az V. század elejéig tartó időszak legrepresentatívabb leletsoportja.¹³⁴ Sírmellékletként került elő egy Krisztus monogramos gyűrű. A két sírkamra egyikét teljesen kifosztották, a másik vakolt piros rácsmintával kifestett,¹³⁵ boltozatos építményben több kései csontvázat is találtunk. A temető leletanyagából hiányoznak az V. század. közepére tehető korszak jellegzetes, az erődben megtalált tárgy típusai. A jellemző tájolási rendszertől eltérő, észak-déli, dél-északi tájolású néhány sírban egy-két kézzel formált edénytől eltekintve nem volt melléklet, így ezek datálása nehézségekbe ütközött. A diósi temetőben 75 gyermek és 64 nő nyugodott, ami erősíti a tényt, hogy ez a népesség az erődben csak veszélyhelyzetben húzódnak meg, békeidőben egy darabig¹³⁶ a környéken lévő településen élhettek. Az eddigi régészeti kutatások során a települést csak kis mértékben sikerült lokalizálni. Az erődtől dél-délkeleti irányban található löszdomb lábánál mintegy 25 szabadban levő sütő-főző kemence, az itt előkerült leletanyag alapján az erődhez, illetve feltételezett településhez tartozhatott.

A Visegrád-gizellamajori erőd utóélete

Az elemzett leletanyag és rétegviszonyok vizsgálatából arra a következtetésre jutottunk, hogy az erődöt a római és a szövetségesként betelepített népesség funkcionálisan

¹³⁴ Leírásukat lásd az Üvegek fejezetnél

¹³⁵ Az ecsetkezelés, illetve a festésnyomok, a különböző vastagságú vonalak alapján nem zárható ki valamilyen egyéb ábrázolás sem.

¹³⁶ lásd 24. oldal

az V. század első harmadának végéig használhatta. Az erőd fennállásának közel egy évszázados időszakától jól elkülöníthető egy az V. század középső harmadára, a hunkorra tehető lelethorizont. E korszakhoz köthető a nyugati, feltehetően legénységi szállásként használt több mint 20 m hosszú helyiség keleti fala mellett közvetlenül, az udvar habarcsos járószintjébe beásott torzított koponyás női sír (**66. kép**). A temetkezést a mellette lévő fal köves, habarcsos omladéka fedte. A másik kései sírt az északi épületszárny egyik helyiségének (É/III) utolsó omladékrétegébe ásták bele. A csontváz mellett a lábaktól a gerincoszlop mellett végig a nyakig, valamint a kezeknél csuklótáján öntött, kerek korong alakú fejjel ellátott füles, kapcsos gombokat találtunk (**60. kép**).

Az erőd udvarán a habarcsos járószintet fedő köves omladékban arany rekeszes, ékkőberakásos, ún. bakodpusztai típusú, az V. század középső harmadára keltezhető gyűrűfejet találtunk¹³⁷ (**XIV. tábla 1**). Környékén ezüst ún. nomád tükör töredéke is előkerült¹³⁸ (**XIV. tábla 3**). Az erőd különböző helyeiről származó 3 élű, rombuszalakú éllel ellátott, hunkori vas nyílhegyek is e leletcsoporthoz tartoznak.

Véleményünk szerint az erődön belüli temetkezések¹³⁹ és az imént felsorolt jellegzetes tárgytipusok az V. sz. közepére tehető korszakhoz kapcsolhatók. A többé-kevésbé lakható állapotban lévő erőd átmeneti szállást nyújthatott kisebb hunkori csoportoknak, akik halottaikat is a falakon belül temették el. Az V. század második felétől a lelőhelyen a későbbi korok (avarkor, honfoglaláskor, középkor) régészeti emlékanyát nem találtuk meg. Az erőd feledésbe merülése következtében nem vált "kőbányává", így a feltárás idejére 2,5–3 m-es felmenő falak maradtak ránk.

A Visegrád-gizellamajori erőd leletanyaga

---

¹³⁷ A leletegyüttesről lásd Bóna 1993, 152; 158 további irodalommal

¹³⁸ Ezek a leletek esetleg egy korábban megsemmisített sír mellékletei is lehettek.

¹³⁹ V.ö. Bóna 1971, 229(13)-230(14) "infra muros" temetkezésekről

1. Kerámialeletek¹⁴⁰

A jelenlegi összefoglalás a Visegrád-Gizellamajori késő római erőd nyugati szárnyán keresztül ismerteti a kerámiaanyagot. A feldolgozáshoz elsősorban a Ny/I, É/II(b), É/III, D/III és a délnyugati saroktorony leletanyagát használhattuk fel. Sajnos igen hamar kiderült, hogy szinte valamennyi réteg anyaga összeillik egymással. A legalsó és a legfelső rétegekből egyaránt kerültek elő ugyanahhoz az edényhez tartozó töredékek, így a rétegződés nem sok segítséget nyújtott a korhatározáshoz. A felvett, mintegy 3555 db kerámiából legtöbb a házikerámia (82%). Majdnem egyenlő arányban van mázas (6,6 %) és simított kerámia (7,6%). Nagyon kevés, de változatos a besimított díszítésű anyag (1%) és aránylag sok a kézzel formált és lassú korongolt edények száma (3,2 %).

Mázas kerámia: Edényformái az üveg- és fémedények utánezetei. A tálak némelyike *terra sigillata* formákra vezethető vissza. Pannoniában a IV. század. közepétől, második felétől tűnik fel tömegesen. Egészen az V. század első harmadáig, a provincia belsejében az V. század közepéig használják. A formához köthető töredékeknek kb. a fele tál ill. korsó. Elenyészően kevés a bögre- vagy fazéktöredék (**III – IV. tábla**). A tálakon belül legtöbb a dörzstál (**III. tábla 6, 8**)¹⁴¹ és a vízszintesen kihajló peremű tál (**III. tábla 3-5, 7, 9**).¹⁴² Ez utóbbiak egy része vállban megtörő, kónikus aljú forma (**III. tábla 3-5**). Viszonylag kevés a behúzott peremű tál (**III. tábla 1**).¹⁴³ A korsókon (**IV. tábla 1-5**) belül kb. ugyanannyi az egyenesen álló osztott peremű típus (**IV. tábla 4-5**), mint a kihajló peremű edény (**IV. tábla 1-2**). Többsége szűknyakú egyfülű forma (**IV. tábla 1, 3-5**),¹⁴⁴ kevesebb a széles nyakú kancsó. Van egy nagyobb kétfülű (**IV. tábla 2**),¹⁴⁵ s egy háromfülű típus. A korsókhöz tartoznak a mázas fülek is. Egyedi forma a Pannoniában egyedülálló kulacs (**IV. tábla 1**)¹⁴⁶ és a bordázott falú edény (**IV. tábla 6**). Bögre-fazék nagyon kevés, mindössze néhány darab, többségük kívül bordázott falú¹⁴⁷. A mázas kerámia több mint a felét a formához nem köthető oldaltöredékek alkotják.

A máz színét tekintve dominálnak a sötét színek, (sötétzöld, zöldes-barna, barna – együtt 67,6 %). Kb. 25% a világosabb szín (világoszöld, sárgás-barna, sárgás-zöld, sárga). A maradék égett, hólyagos s megállapíthatatlan színű mázas edény. Mázas edényeink anyaga kétféle. A tálak többsége hagyományos jól iszapolt, homokkal soványított kerámia többnyire keményre égetett, néha puhább anyagú. A vállban megtörő tálak, a korsók többsége s fazekak anyaga viszont semmiben nem különbözik a házi kerámia anyagától. Szemcsés, keményre

¹⁴⁰ Gróf-Gróh 2003, 4-7. A fejezet Ottományi Katalinnak az OTKA T. 029973 sz. pályázat zárójelentéséhez készült összefoglalása és irányítása alapján készült bővített változat. Munkájáért ezúton mondok köszönetet.

¹⁴¹ Ács-Vaspusztán Valentinianus kori ill. utáni rétegből ismert, Tokodon is a Valentinianus korban kezdődött a gyártása. Carnuntumban a legkésőbbi agyagszint alatt, Klosterneuburgban Valentinianus kori bélyeges téglával együtt fordult elő. A mauterni fazekaskemence is gyártotta a IV. század végén-V. század elején: Ottományi 1989, Fig. 117/47-48; Bónis 1991, Abb. 13/5, 14/6.; Grünwald 1979, Taf. 63/8; Ubl 1986, Abb. 19/1-2.; Friesinger 1981, Abb. 9/9; Gassner 1992, Abb. 6/1, 11/5, 7.

¹⁴² Carnuntum, Batavis, Leányfalu stb. ld. Grünwald 1979, Taf. 67; Christlein 1982, Abb. 8/9; Ottományi 1991, 10-12. t; Gassner 1992, Abb. 6/3, 9/36; Ubl 1986, Abb. 9/1

¹⁴³ Grünwald 1979, 71, Taf. 68/4, 8. (mázas és simított), Taf. 71 (simított); Christlein 1982, 217-, Abb.8/6.;

¹⁴⁴ Ottományi 1991, 18-19, 17.t./17, 18.t./21., 20.t.29.stb. részletes irodalommal és analógiákkal.; Bónis 1991, Abb. 5/7, 9, Abb. 11/18, 20; Pirling 1995, Taf. VII/2.

¹⁴⁵ Részletesebben ld. Ottományi 1991, 19, (81-82. jegyzet.); Ottományi 2003, III. t. /4. 37-40. jegyzet; Bónis 1991, Abb. 8/13, Abb. 27.; Nádorfi 1992. 50, Taf. II./2b; Vágó-Bóna 1976, Taf. 4/45, 2; Pirling 1995, Taf. VII/2.

¹⁴⁶ Pirling 1995, 13, Taf. IV/1. – a szerző szerint Krefeld-Gellepen Pannoniából jött mester gyártotta a mázas kerámiát, aki az otthonról hozott formák mellé újakat ismert meg a Rajna vidéken, pl. a kulacsformát s új díszítéseket is alkalmazott. A IV. század első felére-közepére keltezi ezt a műhelyt. Egy meroving kori (VI.század) temetőben is említ mázas kulacsot, római sigillátával együtt. (Speyer).

¹⁴⁷ Ottományi 1991, 28-32. t./39b, 42, 50a, 60, 63. tip. Némelyiken csak mázpötty van.

égetett, gyakran vékonyfalú kivitelben készültek (**pl. III. tábla 3, 5; IV. tábla 1-2, 6**). Leggyakoribb díszítés a bekarcolt hullámvonal a vízszintesen kihajló tálak peremén (**III. tábla 7**) vagy nyakán (**III. tábla 5**). Egy kis csésze hullámosra képzett peremén bekarcolt háromszög minta és beszurkált pontok is vannak (**III. tábla 2**).

Simított díszítésű edények (V. – VI. tábla): Pannoniában az egész IV. században gyakori az edények felületének simítása összefüggően ill. vízszintes vagy függőleges vonalakkal. Itt Visegrádon a formához köthető töredékeken belül egyharmad korsó, 23% tál 6,4 % bögre, 5,1% fazék s van egy pohár is. A tálakon belül legtöbb a behúzott peremű tál (**V. tábla 1**), ill. a kónikus aljú, vállban megtörő tál típus, egyenesen álló vagy vízszintesen kihajló peremmel (**V. tábla 2**). A bikónikus tálforma a legkésőbbi típus (**V. tábla 3**). A korsók közül legtöbb a nyaktöredék, függőleges simítással. Fő forma a galléros peremű korsó (**V. tábla 6; VI. tábla 1**), de van tölcséresen kihajló (**V. tábla 8**) ill. egyenesen álló peremű, egyfülű korsó is (**V. tábla 7**). A galléros peremű formákon belül egy nagyméretű korsó típus is előfordul fényes, fekete simítással. A korsó peremek egy részénél szinte biztosra vehető, hogy az edény vállát besimítás díszíthette, csak az nem maradt ránk (**pl. V. tábla 7; VI. tábla 1**). Így a simított és besimított formák elkülönítése csak esetleges. Visegrádon ritka a kihajló peremű bögre (**V. tábla 4**). A simított felületű edényeknek kb. a fele egész felületén összefüggően simított.. Kb. az edények egyharmada vízszintesen simított. Ezek többnyire tálak, kívül-belül simítottak. Függőleges összefüggő simítást mindössze az edények 3,4%-án találunk. Ezek egy kivétellel mind korsók, melyeknek a nyakát simították függőlegesen s alatta gyakran volt besimítás is, ami jelenlegi edény töredékeinkről hiányzik. Függőleges simítást találunk még a korsók szalagfülein is. Elég sok a kopottabb felületű edény, melyeken csak simítás nyomok maradtak meg. A simított kerámia nagy részén a simítás anyaggal egyszínű. Mindössze az edények 20%-án találunk fényes, anyagnál sötétebb simítást. Ezen belül is van egy csoport, melynek fényes fekete a simítása (5,6 %). Időben ez tekinthető a legkésőbbinek (**V. tábla 7; VI. tábla 1**). A behúzott peremű tálak illetve dörzstálak egy csoportját belül mázazták, kívül vízszintes sávokkal díszítették (**III. tábla**).¹⁴⁸

Simított felülettel készült kézzel formált edény is előfordul. A legtöbb simított felületű edény jól iszapolt, közepesen keményre égetett és csillámos anyagú. Keményre égetett, szemcsés anyagú mindössze 5,2%.

Besimított kerámia: A IV. század utolsó harmadától lép fel tömegesen ez a mintásan díszített kerámia. Használata római környezetben a valeriai *limes*en a 430-as évekig, a provincia belső erődjeiben ill. továbbélő városaiban a század közepéig bizonyított.

Visegrádon a Ny/I. helyiségben összesen 37 db besimított díszítésű kerámia volt. A töredékek nagy része formához köthető. Legtöbb a korsó (13 db), ezen belül főbb formák: egyfülű, szűknyakú korsó, vállán rácsmintával (**V. tábla 8**), ill. az ún. murgai, galléros peremű korsó, gallérján hullámvonallal (**V. tábla 6**).¹⁴⁹ Ritka forma egy nagyméretű kétfülű amforaszerű korsó, ugyancsak rácsmintás besimítással (**VI. tábla 2**).¹⁵⁰ A fazekak (10 db) vezető típusa az ún. tojás alakú nagy fazék függőleges vonalakkal és rácsmintával díszítve (**V.**

¹⁴⁸ Ottományi 1991, 2. t. 9a; Friesinger 1981, Abb. 3/3-4,9.; Grünwald 1979, Taf. 71. (Fabr.B); Ubl 1986. Abb. 20. ld. még 7. jegyzet.

¹⁴⁹ Alföldi 1932, 52, - a hunkori korsók második típusa; Ottományi 1998, 3. t (Tokod); Ottományi 1999, Pl.VII/4; Tejral 1985, Abb. 16/3, 8 (Velké Nemčice,) Abb.15/1a,2 (Vrchoslavice,) Abb.14/1,2,5 (Šatov, Velké Nemčice, Hulín,) stb.; Windl 1996, Abb.3.; Ottományi 1981, 49-51, Typ.13-14-14a; Leányfalun is gyártják a formát, de peremén soha nincs besimított hullámvonal. Ld. Ottományi 1991, 15.t./3-4; Kiss 1994, 249-256; Dél-pannoniai analógia pl. Gomolavából ld. Brukner 1992. T. 46/244.

¹⁵⁰ A Rajnai üvegedények agyag utánezata. A mediterraneumban gyakori és a bizánci kerámiában él tovább. ld. Bónis 1991, 130-131, Abb. 8/13, 25, 27. (Tokod, Budakeszi, Somodorpuzta, Csákvár stb.); Lányi 1972, Abb. 39/34, 40/36; Ottományi, Szentendre, I. t. 2. (porta decumana, 2. padlószint).

tábla 9).¹⁵¹ Másik típus egy bikónikus edény, vállán több sorba rendezett besimítással (**V. tábla 10).**¹⁵² Ugyancsak több soros besimítás díszíti a bikónikus tál vállát is (**V. tábla 5).** E bikónikus tálak az igen kevés besimított tál (5 db) vezető formáját képezik.

A visegrádi besimított edényeken leggyakoribb a rácsminta (38%).¹⁵³ Egyformán sok a függőleges vonal és a hullámvonal (20-20%) Néha zeg-zug, háromszög¹⁵⁴ vagy ívminta is előfordul. Elég sok az egyedi motívum is (**VII. tábla).**¹⁵⁵

A besimított edények egyharmada nem keményre égetett, másik harmada közepesen keményre égetett. Utolsó harmada keményre égetett, többnyire szemcsés, apró kavicsos anyagból készült. Más lelőhelyeken a besimított kerámia általában nem keményre égetett és nagyon ritkán kavicsos anyagú. Itt Visegrádon ezzel szemben úgy néz ki, mintha a szemcsés, apró kavicsos házikerámiát is díszítették volna besimítással.

Házikerámia: A Visegrád-Gizellamajori erőd kerámiájának legnagyobb része ide tartozik.(felvéve 2900 db). Anyaguk többnyire keményre égetett, szemcsés, apró kavicsos. Szürke színűek, de gyakran egészen fehéres-sárga színűre égetettek. Néhány fő forma dominál az edényeknél. Tálakon belül főleg "S" profilú (**VIII. tábla 2-3)** ill. vállban megtörő, vízszintes peremű tálak (**VIII. tábla 4-5)** jellemzőek,¹⁵⁶ néha élesen alávágott, behúzott peremű tálakat is találunk (**X. tábla 2-3).**¹⁵⁷ Ez utóbbiak fedőként is használatosak. Kevés a mindennapi életben leggyakoribb, pontosabb keltezésre nem alkalmas behúzott peremű tál vagy tányér (**VIII. tábla 1).** Egy letörött talpú talpas tál az analógiák alapján ismerhető fel (**VIII. tábla 6).**¹⁵⁸ A korszok főleg galléros pereműek (**VIII. tábla 9-10),**¹⁵⁹ néha szűknyakú egyfülűek, tölcseresen kihajló vagy egyenesen álló osztott peremmel (**VIII. tábla 8).** Szélesebb szájú kancsók is előfordulnak (**VIII. tábla 9).** Ismert a galléros peremű, kiugró vállú, szokásos fazékformához hasonló füles edény, amelynek peremén és vállán bevagdósás, majd bekarcolt hullámvonal látható (**VIII. tábla 11).**¹⁶⁰

Legjellemzőbb edényforma egy lefelé szélesedő nyakú, vállban kiugró bögre- (**IX. tábla 1-4, 6-7)**¹⁶¹ és fazékforma, amelynek testét erős, bordaszerű korongolás nyomok díszítik (**IX. tábla 9).**¹⁶² Peremük kétféle lehet: vízszintesen kihajló (**IX. tábla 8)** vagy fedőnek kiképzett, profilált (**IX. tábla 1, 9).** Néha korszok is készül ilyen formában (**IX. tábla 10).** Méretük a kis bögréktől egészen nagy fazekakig terjed. Itt is megvannak az osztott peremű bögrék (**IX. tábla 3, 5).** A poharakból két típust ismert: az egyik üvegphárhoz hasonló forma

¹⁵¹ Ottományi 1981, 59, Taf. XI/1-3; Bónis 1969, Typ. 17; Grünwald 1979, Taf 80/2.

¹⁵² Ottományi 1996, Abb. 10/1-2, Abb. 11. – ezek már inkább bikónikus fazekak; Ottományi-Sosztarics 1998, Taf. VIII/9; Tejral 1982, 63/1 (Lovčičky), 64/1 (Velatice), 64/5 (Hevlin) stb.; Tejral 1985, Abb. 24/1-2 (Brněnské Ivanovice, Chrllice; Freisinger 1981, Abb. 44/2 (Maria Ponsee), 43/2 (Poysdorf), Abb. 29/1 (Sommerein - késő római épületből).

¹⁵³ Ottományi-Sosztarics 1998, Taf. IV-V; Friesinger 1981, Abb. 34-40.

¹⁵⁴ Analógiaként ld. Ács-Vaspuszta, Ottományi 1989, Fig. 134/6; Leányfalu ld. Ottományi 1991, 37.t.6a.; Tokod, Tác ld. Ottományi 1981, XXI/10a-b. stb.

¹⁵⁵ Tejral 1985, Abb. 15/2 (függőleges és vízszintesen futó hullámvonalak); Cseh 1993, 46, 37. kép/1 (Kengyel-Baghy-homok).

¹⁵⁶ Tejral 1982, 68/5-6; Tejral 1985, Abb. 21.

¹⁵⁷ Ottományi 1981, 9. 6-8. t; Ottományi 1996, 83, Abb. 3-4/8-16; Lányi 1981, XXIII-XXIV. Typ. Abb. 11-13.

¹⁵⁸ Ottományi 1991, 16, 10. t. 50; Lányi 1981, XXX. Typ. Abb. 15/1

¹⁵⁹ Lányi 1981, 75, Typ. III. Abb. 3-7; Ottományi 1991, 10, 16. t./1011, 17. t./13a, 14, 16. (bekarcolt hullámvonal); Ottományi 1991, 16.t./12, és 32.t./63.;

¹⁶⁰ Ottományi 1991, 16. t/12 és 32. t/63

¹⁶¹ Lányi 1981, 75, Typ. I. Abb. 1-2; Ottományi 1991, 11-12, 36-75. tip. 28-34. tábla, és 5. térkép. Leányfalun a bögrék és fazekak 70%-a ebbe a típusba sorolható. Kora római előzmények: Brukner 1981, T/103/4, 104/10, 122/129. stb.; Bónis 1942, IX/3,5 (kelta kerámiára vezeti vissza); Brukner 1981, 9-10, 29-30. típus, T/112/39, 45, T/123/145, 149-150. stb.,

¹⁶² Lányi 1981, Typ VII. Abb. 8/4-6; Tejral 1985, Abb. 19/5-6. (Otnice, Velké Nemčice). Stb.

(VIII. tábla 12),¹⁶³ a másik kis fületlen bögrére emlékeztet, ami a kora római kortól kezdve kedvelt forma (IX. tábla 2).

A formához köthető töredékeken belül legtöbb a fazék (62%). Jóval kevesebb a bögre (16%). Korsó csak 9,8% s kb. ugyanennyi a tál. (9,4 %). Nagyon sok a formához nem köthető oldaltöredék.

Az edények színe többnyire szürke (80%). Más késő római lelőhelyekhez képest feltűnően sok a fehéres-szürke, sárgás-fehér, sárgás-szürke esetleg vöröses-sárgás-szürke színű edénytöredék. (15%). Ezek valamennyien nagyon keményre égett, vékonyfalú, szemcsés kemény edények. Anyag alapján ez a legkésőbbi csoport, mely jellegzetes késői formái s bekarcolt díszítése szerint is elkülönül. "S" profilú és bikónikus tálak (VIII. tábla 7), galléros peremű korsók és kiugró vállú bögrék ill. fazekak tartoznak ide. Ez utóbbiak felületét többnyire korongolásnyom-szerű bordázás díszíti. Vállukon gyakran bekarcolt hullámvonal (VIII. tábla 9, 11) és beszurkált pontsor díszítés látható (VIII. tábla 7, 9; X. tábla 1.), gyakran egymás alatt mindkettő (X. tábla 4) Ez a bekarcolt és beszurkált díszítés nem jellemző a IV. századi római kerámiára. A IV. század végi, inkább már V. századi edényeken tűnik fel. Legjellemzőbb példáit a tokodi és leányfalui fazekaskemence anyagában látjuk. A házikerámia mellett a hasonlóan késői mázas edényeken is előfordul.

Kézzel formált kerámia: A pannoniai limes mentén a IV. század második felében, végén tűnik fel újra, mikor a római termékek utánpótlása lassan megszűnik, és megint előtérbe kerülnek a helyben gyártott, legegyszerűbb formák.

Visegrádon viszonylag kevés a kézzel formált edény. Fő formák a behúzott peremű tál (X. tábla 6), kihajló peremű bögre (X. tábla 5, 8) ill. fazék (X. tábla 7, 9). Némelyiknek a felülete simított. Pl. behúzott peremű tál belseje, bögrék külső fele. Van néhány lassú korongon készült, erősen kihajló peremű fazék is. Ezek némelyikén kívül a felület kidolgozás, a seprű-szerű elsimítás nyomai láthatók. A kézzel formált és lassú korongolt edénye anyaga fekete, feketés-szürke, de lehet barnás-szürke, feketés-vörös is. Általában kavicsos, de csak ritkán valóban rosszul iszapolt. Többnyire foltosan feketére égett.

Valamennyi edényforma levezethető a római típusokból, egyik sem sajátosan barbár típus.

A kézzel formált kerámiát az egyre barbárosodó katonaság ill. a betelepített foederati népcsoportok jelenlétének bizonyítékeként is szokták tekinteni. Azonban végig nézve a szokásos, egyszerű kihajló peremű bögréket, fazekakat, behúzott peremű tálakat megállapíthatjuk, hogy ezek általában nem barbár edényformák.

Kormeghatározás: Az erőd kerámiájában a szokásos IV. századi római formák és technika mellett igen sok új forma s kivitelezési mód figyelhető meg, mely már a római kor végére utal. Gyakran a szokásos formákon is újfajta egyéb díszítést alkalmaznak pl. mázas edényen bekarcolás, beszurkálás vagy mázazás és simítás egy edényen.

Új formák a IV. század utolsó negyedében - V. század első felében: "S" profilú tál élesen alávágott peremmel, vízszintes peremű, éles válltörésű kónikus aljú tál, bikónikus tál, galléros peremű korsó, kiugró vállú, bordázott falú bögre ill. fazék típus. Új díszítés ebben az időszakban a besimítás és a beszurkált pontsor, bekarcolt hullámvonal.

Visegrád-Gizellamajorban a nagymennyiségű hasonló anyagú, formájú és díszítésű kerámia valamint az egyedi díszítések arra utalnak, hogy helyben gyárthatták itt a kerámiát. Rontott edények csak a házikerámiában figyelhetők meg, de a hasonló anyagú és formájú mázas ill. besimított edények is valószínűleg ugyanannak a műhelynek a termékei.

A Visegrád-gizellamajori erőd kerámiája nagy hasonlóságot mutat két közeli, ugyancsak limes menti, késő római fazekasműhely anyagával. Az egyik a tokodi erőd. Ott is

¹⁶³ üveg pohár előzményhez ld. Barkóczy 1988, Taf. XII. 128, 134-135

főleg nagyon szemcsés, keményre égetett anyagból készült házikerámiát gyártottak s jóval kevesebb mázas edényt.¹⁶⁴ A házikerámia fő díszítőmotívuma a bekarcolt hullámvonal s beszürkült pontsorok. A másik hely Leányfalú, bár itt az őrtoronyban a kemence még nem került elő, de nagyon sok a rontott edény. A formák hasonlóak a Visegrádihoz, főleg a kiugró vállú, bordázott falú bögrék és fazekak, "S" profilú, vízszintes peremű tálak, galléros peremű korsók, bekarcolt hullámvonal díszítések. Ugyanakkor Leányfalun sokkal változatosabb a leletanyag. Jóval több pl. a mázas és besimított kerámia.¹⁶⁵ Mind a két katonai létesítmény Valentinianus kori, de használatuk vége az V. századon belül bizonytalan.¹⁶⁶

A kerámia másik jellegzetessége, hogy nagyon hasonló a Dunától északra lévő barbaricum anyagához, mintha a Duna elválasztó szerepe már nem lenne olyan jelentős. Morva területen ez a kerámia csoport az V. század első felére-közepére jellemző.¹⁶⁷

Rétegek: A kerámia alapján belső rétegződés a Ny/I. helyiségében nem bizonyítható. Egyetlen zárt rétegünk van, az alsó padló szint alatti kelta-kora római telep szintje. A következő az erőd építési szintje. Már itt a legalsó padlószinten mázas kerámia jelentkezik, így az építése nem lehet IV. század közepénél korábbi. Ehhez a padlószinthez ill. az azt követő időszakhoz kevés anyagot kapcsolhatunk. Az alsó padlószint feletti omladéktól kezdve egy többretegű omladékréteg tölti fel az egész helyiséget a tetejéig. Összeillik a felső köves omladék, az égett paticsomladék, a két csatorna közötti feltöltés, és az alsó padló feletti feltöltés anyaga. **(ld. V. tábla 8-9; VI. tábla 3; VIII. tábla 7 stb.)** A hasonló típusú kerámiák, melyek használati ideje lehetett több évtized, akár egy fél évszázad is, még lehetővé tennének több, egymást gyorsan követő pusztulási réteget is, de az egymással összeillő töredékek arra utalnak, hogy e felső pusztulási omladék egyszerre került ide. Ez a pusztulási omladék, a benne lévő besimított kerámia, késői mázas és szemcsés, keményre égetett, bekarcolt díszítésű házikerámia alapján, a IV. század végén – V. század első felében keletkezett.¹⁶⁸ Néhány kerámia típus használata még az V. század közepéig is tarthatott.

2. Üvegtárgyak

Az erőd területéről ép üvegtárgyak nem kerültek elő. Az erődhez tartozó temető leletanyagának kiemelkedő leleteit jelentő üveg edények alapján azonban az egyes töredékek besorolhatók a megtalált típusokhoz.

¹⁶⁴ Ottományi 1991, 44, 3c. táblázat.

¹⁶⁵ Ottományi 1991, 5-144; Ottományi 1998, 25-47.

¹⁶⁶ Lányi 1981, 73-120; Bónis 1991, 87-150.

¹⁶⁷ Tejral 1985, 105-145; Tejral 1986, Abb. 7-10, 15-21; Ottományi-Sosztarics 1998, 183.

¹⁶⁸ A jelenleg ismertett kerámia anyagon kívül más keltező értékű késői anyag is van e felső omladékrétegben. pl. egy É-Afrikai sigillata chiara utánezat, Hayes 61b forma, melynek használati ideje Kr. u. 400 körül kezdődik. (Gabler D. meghatározása).

A temető típusleletei a poharak és palackok (**XI-XIII tábla**). A korszakra jellemzőek a vékony falú, fél tojás alakú, nyújtott, ívelt, kevésbé ívelt oldalú poharak változatai.¹⁶⁹ A perem alatt körben kék színű pettyekkel díszítettek, sokszor vágott peremű mohazöld, esetenként kékeszöld darabok a 380 utáni időszak keleti kapcsolatok felé mutató formái.¹⁷⁰

(**XII. tábla 4.**) Megtalálhatók közöttük a IV. század utolsó harmada, V. század első évtizedeire keltezhető, üvegszálból felrakott hullámvonal díszítésűek is (pl. Várdomb, Brigetio, Szob)¹⁷¹ (**XII. tábla 5, 8; XIII. tábla 1**). A legtöbb ilyen poharunk azonban díszítetlen.¹⁷² (**XI tábla 3, XII. tábla 7**) A IV. század végére, V. század elejére keltezhetjük a meredek falú, kúpos testű, talpgyűrűs színtelen üvegpoharat.¹⁷³ (**XII. tábla 6**) Hasonló, de jóval rövidebb, a mohazöld színű, kúpos testű, a pereménél picit itt is ívelt, talpgyűrű nélküli forma.¹⁷⁴ (**XI. tábla 4**)

Egy példányunk van a korszakra jellemző rosszul kivitelezett, színtelen, kis illatszeres palackból.¹⁷⁵

A nagyobb palackokból vezető típus a kihangsúlyozott vállvonallú, oldalán finom ferde kannelurás, gömb testű kihajló sima, vagy karimás peremű forma.¹⁷⁶ (**XI. tábla 5; XII. tábla 2,3; XIII. tábla 2b**) Színük általában mohazöld. A másik vezető palacktípus a hengeres vagy ovális testű, sima vagy kannelurázott, rövidebb nyakú, nagyobb méretű példány (**XI. tábla 1,2; XII. tábla 1; XIII. tábla 2c; 4a, 4c**). Ezek vállvonala esetenként kihangsúlyozott, (a IV. század végére, az V. század első felére keltezett sajátosság) kihajló sima, vagy karimás peremmel, amelyek néhol kiöntő-szerűen formálódnak. Mindkét palacktípusnál megtalálható a sima, vagy benyomott aljkiképzés.¹⁷⁷ Különleges darab a gömb testű, vékony hengeres nyakú karimás peremű, kétfülű színtelen palack.¹⁷⁸ (**XIII. tábla 2a**)

Egyetlen példányban került elő a IV. századra jellemző, hosszú, hengeres testű, középrészén domborodó olajosüveg (urguentarium).¹⁷⁹ (**XII. tábla 9, XIII. tábla 4b**)

Az erőd területéről ismert egyéb töredékek közül kettő érdemel említést. Az egyik nyomott romboid formás rácsdíszítésű oldalfal, amely valószínűleg szintén a IV. század utolsó harmadára, V. század első évtizedeire keltezett pohár része (pl. Csákvár)¹⁸⁰. A másik töredék bekarcolt vonal és csillagdíszes színtelen, a IV. század második feléhez köthető nagyobb méretű edény faltöredéke lehet.¹⁸¹ Táblaüveg töredék előkerülését nem tartjuk valószínűnek, egy-két egyenes, sima töredék minden bizonnyal nagyobb, egyenes falú négyszögletes palackból származhat.

A leírtak alapján bizonyíthatónak látszik, hogy a IV. század második felét követő, nagyjából száz éves időszakra jellemző a jó minőségű üvegáru, amit a rendszeres ellátottság tett lehetővé. Az üvegművesség mesterei valószínűleg a Birodalom keleti feléből illetve a

¹⁶⁹ Barkóczi-Salamon 1968, 30-31, 1-2. kép

¹⁷⁰ Barkóczi 1988, Taf. LXXVI, 150 (Brigetio); Barkóczi-Salamon 1968, 30, 2. kép (Csákvár)

¹⁷¹ Barkóczi 1988, Taf. XII, 134, 135; Barkóczi-Salamon 1968, 36; 34, 7. kép 3; 8.kép 6; K. Cseh 2003, 25; VII. tábla 1-2

¹⁷² ibid. Taf. LXXII, 77-78 (Csákvár)

¹⁷³ Megfelel a ságvárinak. ibid.Taf. IX, 96;Taf. LXXIII, 93

¹⁷⁴ Ehhez a formához köthető egy szintén talpgyűrű nélküli forma, amely azonban kissé nyúlánkabb (Barkóczi 1988, Taf IX, 99)

¹⁷⁵ ibid. Taf. XIX, 241; Barkóczi 1989, 150

¹⁷⁶ Barkóczi 1988,. Taf. LXXXVI, 297

¹⁷⁷ ibid. Taf. XXVIII, 323; XXIX, 324-327

¹⁷⁸ Hasonló a brigetioi (Barkóczi 1988, Taf. LXXXIX, 330) ill. a Valentinianus, Gallienus és Posthumus érmekkel előkerült kölni példány, de ezek pereme egyenes (vágott), a kölninek galléros nyaka van (Hagen 1906, 422, Taf. XXV, 59a)

¹⁷⁹ ibid. Taf. XX, 253; LXXXII, 254; U.ő 1989, 150

¹⁸⁰ Barkóczi 1988, Taf. XIII, 142. Hasonló mintájú a IV. század 2. felére keltezhető füles korsó oldaldíszítése (Barkóczi 1988, Taf. XLVIII, 474)

¹⁸¹ Hasonló a IV. század 2. felére keltezett gorsiumi töredék is. (Barkóczi 1988, Taf. LXXI, 47)

balkáni provinciákból érkeztek és Pannoniában is több műhelyük volt. Az itáliai kapcsolatokat sem szabad kizárni. Mivel hasonló típusok ismertek Brigetioból is, nem elképzelhetetlen, hogy a gizellamajori erőd népszerűségét onnan látták el áruval.¹⁸² Limes-erődről lévén szó, a kereskedelmi útvonal az üvegáru esetében minden bizonnyal a Duna volt.

3. Fémtárgyak

Nemesfém

A gizellamajori erőd területéről az említett hunkori ékszereken kívül (tükörtöredék, gyűrűfej) az "utere felix" feliratú ezüst fibula tartozik ide (**XIV. tábla 2**). A temető sírjainak kirablása, mint említettük, a nemesfémekre irányult, ezért onnan néhány arany palack alakú gyöngy és ezüst fátvoltú került csupán elő.

Bronztárgyak (XIV. tábla)

Legnagyobb számban viseleti darabok: hagymafejes fibulák (**XIV. tábla 2, 4**), övdíszek, csatok, karperec, fátvoltú, füles gombok kerültek napvilágra; ezek és a használati eszközök: ajtókulcs, több bogrács, vas füllel ellátott kanecso, vödörfül, valamint a nagymennyiségű műhelyhulladék mind a késő római korra jellemzők. Külön figyelmet érdemel a hypocaustumból előkerült rézlemezes szíjvég (**XIV. tábla 5**), amelynek nagyszámú analógiáját Pannonián kívül, a Loire-völgyi és az Elba felső folyása menti germán (alemann) férfi sírleletek között találjuk meg.¹⁸³ A lelettípus időrendjét H. W. Böhme 330-400 közti periódusra tette.¹⁸⁴

Vastárgyak (XV-XVIII. tábla)

Ez a lelettípus több, mint 90 %-ban használati eszközből, szerszámból áll: kések, balták (több fajta), kézi üllő (**XV. tábla 4**) csákánykapa, szalukapa, sarló (**21b. kép**), kasza, szőlőmetszőkések, kézivonó (**XVIII. tábla 5**), állatvakaró (**21b. kép**), kerékagyfúró, reszelő, kolomp, horgok, háromláb, műhelyhulladék, vasrács. A balták (**XV. tábla 1-3; XVI. tábla 2; XVII. tábla 2**) általában egyenes vagy alig ívelt vágóéllel és gerinccel rendelkeznek, inkább a penge alsó vonala ívelt.¹⁸⁵ A szalukapa (**XVI. tábla 1**) analógiáját a Dunaföldvár-alsórévi Dunamederből előkerült leletegyüttes darabjai szolgáltatják.¹⁸⁶ Pengéje rövid, erőteljes ívű, a köpű falak alsó és felső megnyújtása a baltáknál is megfigyelhető módon alakított, viszont a pengéhez itt is tömör, négyzetes köpű tartozik, ami mindenképpen a hatékonyság növelésére volt alkalmas. A kopásnyomok alapján nem zárható ki, hogy kalapáláshoz is használták.

A harci bárd (**XVI. tábla 3**) a temető 175. sz. sírjából került elő, a csontváz koponyája fölött, élével a koponyatető felé.

Az erőd keleti zárófala közelében a karám kerítésének készítésekor egy 53 cm pengehosszúságú, makkos felerősítésű római hosszú kaszát adtak be a visegrádi múzeumba.¹⁸⁷ (**XVII. tábla 1**)

¹⁸² Barkóczi 1989 150-152

¹⁸³ Böhme 1974, 74, Abb. 28,2; 102, Taf. 76, 5; 120, Taf. 88, 4; Karte 17

¹⁸⁴ i. m. 153

¹⁸⁵ Gaál 1996, III. tábla 1-2

¹⁸⁶ Gaál 1996, 191-200; VII. tábla 2-3

¹⁸⁷ Lásd 75. jegyzet

A délnyugati saroktorony melletti helyiség legutolsó pusztulási rétegében került elő egy 88,3 cm hosszú egyenes, kétélű vaskard (**XVIII. tábla 1**), köpús lándzsahegy, nyéltámasztós harci balta (**XVIII. tábla 3**) és kúpos pajzsdudor (**XVIII. tábla 4**).¹⁸⁸

4. Csonttárgyak (XIX-XX. tábla)

A bogozók, ár-szerű eszközök mellett a megmunkált csonttárgyakat a fésűk képviselik legnagyobb számban. A legkülönbözőbb helyiségekben előkerült példányok a IV-V. századi késő római-barbár fésűtípusok különböző válfajaihoz tartoznak:

- egysoros
- kétsoros (**XIX. tábla 1; XX. tábla 2**)
- háromszög alakú befogós (**XIX. tábla 4**)
- púpos hátú

Díszítésük, pont-kör dísz, bevagdolás, geometrikus minták. Általában vas és bronz szögecsekkel fogják össze a lapokat. A temetőben fejnél és lábánál találjuk a fésűket. A háromszögforma kivételével mindegyik típus előfordul a sírokban. Az erőd északnyugati saroktoronya bejáratának omladékrétegében fekvő pont kör mintás, háromszög formájú, két lófejjel díszített, igen szépen megmunkálású fésű legközelebbi párhuzama a lébényi germán fejedelmi sírban került elő¹⁸⁹ (**XIX. tábla 2; XX. tábla 1**). Az erőd területéről került elő a csont dobókocka is (**XIX. tábla 3**)

---

¹⁸⁸ Gróf 1992, 131; A XVIII. tábla átvétel ugyaninnen: 142, V. tábla

¹⁸⁹ Pusztai 1966, 101, 107; 110, 7. kép

5. Érmek

1.	II. Constantinus Caesar	Ae 3	321-324	Siscia	RIC 7. 173. ----- BSIS	Lovasiskola 2.szalvény, 1.objektum. ÉNy-i sarok 120-130cm	1988. X. 7.
2.	Dalmatius Caesar	Ae 3	335-337	Siscia	LRBC 758, 764 ----- ASIS	Erőd, kút melletti paticos omladék	1993. VI.
3.	Constantius Gallus	Ae 2	351-355	Siscia	RIC 8. 329 * ----- SIS	Erőd, belső udvar hordalék elkotráskor	1994. VII. 26.
4.	Constantinus	redu- kált follis	313-316	Siscia	Iovi conservatori típus	Erőd, É-i bejárat Ny-i részén vastag paticos omladék alatt	1994. VI.
5.	Domitianus	as	81-96	Roma	fej jobbra	Erőd, 70-80cm habarcs alatt	1994. IX. 17.
6.	Valentinianus	Ae 3	367-375	Siscia	LRBC 1329 * F M ΔSISC	É/I. helyiség DNy-i sarok a fűtőcsatorna aljának megfelelő rétegeből	1996. IX. 2.
7.	Constantinus	redu- kált follis	313-315	Siscia	RIC 7. 5 A SIS	É/II. helyiség paticsomladék és falsarok közeléből	1994. VI. 27.
8.	Constantinus	Ae 3	318	Siscia	RIC 7. 51 ASIS*	É/II/B 4 réteg padló felett	1996. VIII. 8.
9.	Constantinus dinasztia	Ae 3	335-341	Siscia	Gloria exercitus típus. 1 standard	K-i városfal K-i fala	1994. VI. 17.
10.	II. Constantius	Ae 3	348-350	Roma	RIC 8. 107 RP	Erőd Ny-i helyiség D-i része	1993. VIII. 6.
11.	Valens	Ae 3	364-367	Siscia	RIC 9. 5b * A DBSISC	Ny/I. helyiség 2. Fűtőcsatorna É-i fala előtt	1994. VII. 5.

12.	II. Constantius	Ae 3	351-361	Cyzicus	Fel temp reparatio típus	Ny/I D-i fele csatorna melletti agyagfelület	1994. VII. 21.
13.	Valentinianus	Ae 3	367-375	Siscia	RIC 9. 14a * M P BSISC	Ny/I É-i rész metszet fal felső patics rész	2001.VIII. 21.
14.	II. Constantius	Ae 3	351-355	Thessalo nica	LRBC 1683 SMTS?	Ny/I legfelső agyagszint	2001. VII. 31.
15.	Constans	Ae 3	346-350	?	Fel temp reparatio típus	Ny/I legfelső agyagszint	2001. VII. 31.
16.	II. Constantius	Ae 3	351-354	Sirmium	LRBC 1605 ASIRM•	Ny/I legfelső agyagszint	2001. VII. 31.
17.	Constantinus dinasztia	Ae 3	351-361	?	Fel temp reparatio típus	Ny/I legfelső agyagszint	2001. VII. 31.
18.	Constantinus dinasztia	Ae 3	351-361	Sirmium	Fel temp reparatio típus	Ny/I legfelső agyagszint	2001. VII. 31.
19.	II. Constantius	Ae 3	351-361	?	Fel temp reparatio típus	Ny/I legfelső agyagszint	2001. VII. 31.
20.	II. Constantius	Ae 3	351-361	Siscia	Fel temp reparatio típus	Ny/I legfelső agyagszint	2001. VII. 31.
21.	II. Constantius	Ae 3	351-361	Siscia	Fel temp reparatio típus	Ny/I legfelső agyagszint	2001. VII. 31.
22.	Constans	Ae 3	341-346	Siscia	LRBC 801 ASIS	Ny/I legfelső agyagszint	2001. VII. 31.
23.	Hadrianus	sester- tius	119-138	Roma	BMC 3. 1385A a pénz peremén 4 helyen ütés nyoma	Ny/I É-i fűtőcsatorna sárgás szint	2002. VIII. 1.
24.	Valentinianus	Ae 3	364-375	?	Securitas rei publicae Típus	D/IV h. agyagba rakott faltól Ny-ra levő réteg bontásából	2001. VIII. 6.
25.	Constantinus dinasztia	Ae 2	346-350	?	Fel temp reparatio típus	"	"
26.	II. Constantius	Ae 3	351-354	Sirmium	LRBC 1605 ASIRM•	2. szelvény, 3. sír	1988. X. 1.

27.	Galerius	follis	308-310	Nicomedia	RIC 6. 55. SMNB	Ny/I mellett paticsos földes bejárat járószint szintjén	1992. IX. 1.
28.	Constantinus dinasztia	Ae 3	351-361	?	Fel temp reparatio típus	Ny/I helyiség	1995. VII. 4.
29.	Severus Alexander	sestertius	232	Roma	BMC 6. 883	Ny/I K-Ny-i átvágás, fűtőcsatorna járószint alatti szint	1996. VIII.
30.	Valentinianus	Ae 3	364-367	Sirmium	LRBC 1629	Ny/I legalsó agyagszint alatt	1996.VIII. 26.
31.	Constantinus	Ae 3	321-324	Heraclea	RIC 7. 64 * SMHA•	Ny/I. legalsó agyagszint alatt	1996.VIII. 26.
32.	Vim coloniális	Ae	3.század 2. fele	Viminacium	Kopott	Ny/I D-i rész fűtőcsatorna fenék alatt	2002.VIII. 23.
33.	Faustina Maior	denar	141-	Roma	BMC 4. 389	Ny/I É-i előtér paticos szint teteje	1994. IX. 6.
34.	Valentinianus	Ae 3	364-367	Siscia	LRBC 1294 * A •FSISC	Kemence szint alatti agyagfelület	1999.VII. 28.
35.	Clodius Albinus	denar	193	Roma	BMC 5. 38	Ny/ I -É között	1995. V. 26.
36.	Constans	Ae 2	346-350	Siscia	LRBC 1140 BSIS•	Ny/I K-i előtere Csatorna folyt	
37.	Constantinus dinasztia	Ae 3	346-361	?	Fel tem Preparatio típus	DNy-i torony Ény-i sarokgödör fekete réteg	2002.VII. 26.
38.	Marcus Aurelius	denar	165-169	Roma	a: portré j. r. álló alak	90/XI. szelvény, II. helyiség	1991. X. 14.
39.	Valentinianus	Ae 3	364-367	Siscia	LRBC 1271 ASISC	D/V É-i fal	1999. IX. 1.
40.	Constantinus dinasztia	Ae 3	330-335	?	Gloria exercitus típus 2standard	D/IV	1995.VIII. 15.
41.	4. század	Ae 3	4.század	?	Kopott	D/VI válaszfal Ny-i oldal, paticsos szint	2002. VII. 17
42.	Iulianus	Ae 4	355-361	?	Spes rei	D/VI válaszfal	2002. VII. 17

	Caesar				publicae típus	Ny-i oldal, patics agyag szint	
43.	4. század második fele	Ae 3	364-378	?	Gloria romanorum típus	1. helyiség É-i homlokzati fal	1991. VII. 23
44.	Valens	Ae 3	364-367	Siscia	LRBC 1297 * A DASISC	Ny/I K-i előtér járószint	1992.VIII. 31.
45.	Constantinus dinasztia	Ae 3	335-341	?	Gloria exercitus 1 standard	Ny/I helyiség	1992. IX. 15.
46.	Constantinus dinasztia	Ae 3	330-335	?	Gloria exercitus 2 standard	Ny/I helyiség	1992. IX. 15.
47.	Iulianus Caesar	Ae 3	355-361	Siscia	LRBC 1241 M ASISL	Ny/I D-i bejárat előtti legalsó római szint tetejéről	1996. VIII. 6.
48.	?	Ae	?	?	?	Ny/I É-i vége bejárat melletti falkezdemény- nél	1996. VIII. 6
49.	II. Constantius	Ae 3	351-361	Siscia	Fel temp reparatio típus SIS	Ny/I É-i vége az ÉNy-i sarok előtt habarcsos réteg fölött	
50.	II. Constantius	Ae 3	351-361	?	Fel temp reparatio típus	Ny/I É-i vége az ÉNy-i sarok előtt habarcsos réteg fölött	
51.	Constantinus dinasztia	Ae 3	4.század első harmada	?	VOT ? MVLT ?	Ny/I É-i vége az ÉNy-i sarok előtt habarcsos réteg fölött	
52.	Valentinianus	Ae 3	364-375	?	Gloria romanorum típus	D/III agyagba rakott belső fal D-i oldalán	1996.VIII. 9
53.	?	Ae 4	4.század 2. fele	?	?	D/III agyagba rakott belső fal D-i oldalán	1996.VIII. 12.
54.	Constantinus dinasztia	redu- kált follis	4.század eleje	?	?	É/I agyagos szint teteje	1996.VII. 14.
55.	Valentinianus	Ae 3	367-375	Siscia	LRBC 1299	É/I agyagos	1996.VII. 14.

					R SISC	szint teteje	
56.	Valentinianus	Ae 3	364-367	Siscia	Securitas rei publicae típus * A	É/I agyagos szint teteje	1996.VII. 14.
57.	?	Ae 4	4.század 2. fele	?	?	É/I agyagos szint teteje	1996.VII. 14.
58.	Valens	Ae 3	367-375	Thessalo nica	LRBC 1745 * A TES	É/II alsó habarcsos padló fölötti agyagréteg teteje és átvágás	1996.VII. 26.
59.	?	follis	4.század eleje	?	kopott	É/II alsó habarcsos padló fölötti agyagréteg teteje és átvágás	1996. 07. 26.
60.	?	Ae 3	?	?	?	É/I helyiség; az alsó padló feletti betöltés	1996.VIII. 22.
61.	Valens	Ae 3	367-375	Siscia	LRBC 1300 R •ASISC	É/I helyiség; az alsó padló feletti betöltés	1996.VIII. 22.
62.	Valentinianus dinasztia	Ae 3	364-367	?	Securitas rei publicae típus	É/I helyiség; az alsó padló feletti betöltés	1996.VIII. 22.
63.	II Constantius	Ae 3	351-361	?	Fel temp reparatio típus	É/I helyiség; az alsó padló feletti betöltés	1996.VIII. 22.
64.	Valentinianus	Ae 3	367-375	Siscia?	Securitas rei publicae típus	É/II/B padló feletti betöltés	1996. VII. 29.
65.	?	follis	4.század eleje	?	?	É/II/B padló feletti betöltés	1996. VII. 29.
66.	?	Ae	?	?	töredék	É/I	1996. VIII
67.	?	Ae	4.század	?	kopott	É/I	1996. VIII
68.	?	Ae	4.század	?	kopott	É/I	1996. VIII
69.	?	Ae 4	4.század	?	kopott	É/I	1996. VIII
70.	?	Ae 3	4.század	?	kopott	É/I	1996. VIII
71.	Constans	Ae 3	337-341	Siscia	LRBC 769 ASIS*	É/I	1996. VIII
72.	Constans	Ae 3	341-346	Siscia	LRBC 791	É/I	1996. VIII

					ASIS		
73.	II. Constantius	Ae 3	355-361	Siscia	LRBC 1236 M ASISD	É/I	1996. VIII
74.	II. Constantius	Ae 2	351-354	Siscia	Fel temp reparatio típus	É/I	1996. VIII
75.	?	Ae 3	351-363	?	Fel temp reparatio típus	É/I	1996. VIII
76.	Valentinianus	Ae 3	364-367	Siscia	LRBC 1275 •ΓSISC	É/I	1996. VIII
77.	Valens	Ae 3	364-367	Siscia	Securitas rei publicae * A ?SIS	É/I	1996. VIII
78.	?	Ae 2	378-383	?	VOT X ? MVLTT XX	É/I	1996. VIII
79.	?	Ae	?	?	kopott	É/I	1996. VIII
80.	?	Ae 3	4.század	?	kopott	É/I	1996. VIII
81.	?	Ae 3	4.század	?	kopott, fél darab	É/I	1996. VIII
82.	II. Constantius	Ae 3	341-346	?	VOT XX MVLTT XXX	É/I	1996. VIII
83.	II. Constantius	Ae 3	353-360	Lugdunum	LRBC 253 256 CPLG	Ny/I	1996. VIII
84.	Iovianus	Ae 3	363-364	Sirmium	LRBC 1619 ASIRM	Ny/I	1996. VIII
85.	Iulianus	Ae 3	361-363	Sirmium	LRBC 1619 ASIRM	Ny/I	1996. VIII
86.		Ae 3	351-363	?	Fel temp reparatio típus	Ny/I	1996. VIII
87.	?	Ae 4	355-361	?	Spes rei publicae típus	Ny/I	1996. VIII
88.	?	Ae 4	4.század	?	?	Ny/I	1996. VIII
89.	?	Ae 3-4	4.század	?	?	Ny/I	1996. VIII
90.	?	Ae 3	330-335	?	Gloria exercitus típus (2 standard)	É/II	1996. VIII
91.	Licinius	redu-		Siscia	B SIS	É/II	1996. VIII

		kált follis					
92.	?	Ae 3	335-341	?	Gloria exercitus típus (1 standard)		
93.	?	Ae 3	4.század	?	?	É/I	1996. VIII
94.	?	Ae 3	4.század	?	?	É/I	1996. VIII
95.	?	Ae 3	364-378	?	Gloria romanorum típus	É/I	1996. VIII
96.	Constans	Ae 3	335-341	?	Gloria exercitus típus (1 standard)	É/I	1996. VIII
97.	?	Ae 3	4.század	?	?	É/I	1996. VIII
98.	Constans	Ae 3	337-341	Thessalo nica	LRBC 856 SMTSA	É/I	1996. VIII
99.	Constantinus	redu- kált follis		Lugdu- num		É/I	1996. VIII
100.	?	bronz	?	?	Törött, kopott	Ny/I	1992. IX
101.	Iulianus	Ae 1	361-363	?		Ny/I	1992. IX
102.	?	Ae	4.század	?	Kopott	Ny/I	1996. VIII
103.	?	Ae 3	351-363	Siscia?	Fel temp reparatio típus	Ny/I	1996. VII
104.	Valens vagy Valentinianus	Ae 3	364-378	?	Gloria romanorum típus féldarab	DNy-i saroktorony	1996. VII
105.	?	Ae 4	4.század	?	?	Ny/I	1996. VIII
106.	?	Ae 4	4.század	?	?	Ny/I	1996. VIII
107.	?	Ae 3	4.század	?	?	Ny/I	1996. VIII
108.	?	Ae 3	367-375	Siscia	Gloria romanorum típus ∪ASISC	Ny/I	1996. VIII
109.	?	Ae 3	355-361	Siscia	Fel temp reparatio típus M SIS	Ny/I	1996. VIII
110.	II. Constantius vagy Constantius Gallus	Ae 3	351-354	Thessalo nica	LRBC 1681 v 1682 A SMTS	Ny/I	1996. VIII
111.	?	Ae 3	364-378	?	Gloria	Ny/I	1996. VIII

					romanorum típus		
112.	Maxentius	redu- kált follis	306-310	?	Conserv urb suae	Ny-i zárófal	1996. X
113.	Iulianus Caesar	Ae 3	355-361	Siscia	LRBC 1241 M ASISL	Ny/I	1996. VIII
114.	Maximinus	follis	309-313	?	Genio imperatoris * U	É/I	1995. VIII
115.	Gratianus	Ae 3	367-375	Siscia	LRBC 1316 S D ASISC	É/I	1995. VIII
116.	Constantinus	fél follis	312-313	?	?	É/I	1995. VIII
117.	Constantius	Ae 3	355-361	Siscia	LRBC 1228 Γ SIS s	É/I	1995. VIII
118.	Valens	Ae 3	364-367	Siscia	LRBC 1274 ASISC	É/III	
119.		Ae 3	365-378	?	Gloria Romanorum típus	É/III	1995. VIII?
120.	?	Ae 3	4.század	?	Törött, kopott	É/III	1995. VIII?
121.	Valens	Ae 3	364-378	Siscia	Gloria Romanorum SIS	Lovarda, VI. szelvény	1988. VI
122.	?	Ae 2	378-383	?	Reparatio rei publicae	88/III. szelvény	1988. VII
123.	?	Ae 3	351-363	?	Fel temp reparatio típus	É/II	1995. IX
124.	?	Ae 3	4.század	?	Kopott, törött	É/II	1995. IX
125.	Divus Vespasianus	antoni nianus	250-251	Mediola- num	RIC 4/3 80	Ny/I	1996. VIII
126.	?	Ae 4	355-361	?	Spes rei publica típus	88/II. szelvény	1988. VII
127.	II. Constantius	Ae 2	350	Siscia	LRBC 1173 A •ASIS•	E/II	1995. IX
128.	Constantius Gallus	Ae 3	351-354	Siscia	LRBC 1219 ASIS	Lovasiskola kifutó II. szelvény	1988. X
129.	II. Constantinus	Ae 3	330-335	?	Gloria exercitus (2 standard)	D-i támfal előtti rétegben	1991. IX
130.	?	Ae 4	4.század	?	?	É/II	1995. IX

131.	?	Ae 3	4.század	?	?	É/II	1995. IX
132.	Licinius	redu- kált follis	311	Siscia	RIC 6e SIS	É/II	1995. IX
133.	Constantinus	Ae 3	324-330	?	Providenti a aug táborkapu típus	K-i kifutó 2. szint	1996. VIII
134.	II. Constantius	Ae 3	351-354	Sirmium	LRBC 1605 ASIRM•	I. római objektum	1988. IX
135.	Constantius	Ae 3	337-341	Alexand ria	LRBC 1458 SMALA	II. helyiség É-i előtere	1999. X
136.	?	Ae	4.század	?	Kopott, lyukas	Töltelék réteg alól	1995. VIII
137.	?	Ae 3		?	Victoria pajzsot tart	É-i fal melletti átvágás	1995. VIII
138.	Valens	Ae3	364-375	Siscia	Securitas reipublicae * .SIS	DK-i saroktorony É-i sarok, tanufal melletti fal alatti gödör	1989.VIII. 30.
139.	Valentinianus dinasztia	Ae 3	364-378	Siscia	Securitas rei publicae SIS	DK-i saroktorony paticsos, agyagos réteg alja, 150 cm	1989.VIII. 23.
140.	?	Ae	?	?	Törött	DK-i saroktorony K-i rész, barna sóderes réteg, padló alatt 160 cm	1989.VIII. 30.
141.	Antoninus Pius	As	138-161	Roma	R: női alak Kopott	DK-i saroktorony, küszöb melletti beásás	1989. X. 26.
142.	?	Ae	4.század	?	Töredék, kopott	DK-i saroktorony, omladék	1990.VII. 17.
143.	Constantinus dinasztia	Ae 3	351-354	Siscia	Fel temp reparatio SIS	DK-i saroktorony, vörös tetőomladék	1990.VII. 19.
144.	Faustina Minor	sester- tius	161-176	Roma	R: Iuno Égett BMC 919	DK-i saroktorony D-i rész, omladék, fekete, faszenes rész	1990.VII. 26.
145.	Antoninus	dupon	157-158	Roma	BMC 2044	DK-i	1990.VIII. 3.

	Pius	dius				saroktorony D-i fele omladék alja, falkoronától 240 cm	
146.	II. Constantius	Ae 3	351-354	Siscia	LRBC 1220	É/I alsó padló feletti betöltés	MN. 1758
	Valentinianus dinasztia	Ae 3	364-378	?	Securitas reipublicae Töredék	É/I alsó padló feletti betöltés	MN. 1758
147.	Maximianus	follis	301-311	Siscia	RIC 207a Σ∪ SIS	É/I szelvény, DNy-i sarok fal felett paticsréteg	1992.VII. 15.
148.	II. Constantius	Ae 3	351-354	Siscia	LRBC 1218 BSIS	É/I É-i fal melletti paticsomladék	1992.VIII. 3.
149.	III.Gordianus	Ae	242-243	Vimincium	Pick 83	É/I h. melletti ívelt fal omladék	1993.VIII. 10.
150.	III.Gordianus	Ae	242-243	Vimincium	Pick 83	É/I köves omladék	1993.VIII. 10.
151.	4. század	Ae 3	4.század	?	-	É/I. K-i fele omladék réteg teteje -40-50 cm	1994. VI. 18.
152.	?	antoni nianus	3.század	?	Kopott	É/I agyagpadlón	1994. X. 13. MN 1675
153.	II. Constantius	Ae 3	355-361	Thessalonica	LRBC 1684 M SMTSE	É/I alsó szint feletti kevert, égett betöltés	1995.VIII. 7.
154.	?	Ae 3	4.század	?	-	É/I csatorna melletti átvágás, agyagpadló	1996.VIII. 22.
155.	1. Iovianus 2. Constantinus dinasztia	Ae 3 Ae 3	363-364 351-	Sirmium ?	LRBC 1619 BSIRM Fel temp reparatio típus	É/I alapozás szintje	1998. IX. 11.
156.	Iovianus	Ae 3	363-364	Constantinopolis?	VOT V MVLX	É/I alsó járószint feletti betöltés	1995.VIII. 11.
	?	Ae	?	?	Töredékek		
	?	Ae 3	4.század 2. fele	?	Victoria b.		
	Valens	Ae 3	367-375	Siscia	LRBC 1306		

					D *ΓSISC		
	Valens	Ae 3	367-375	Siscia	LRBC 1309 D)SISC		
	Valentinianus	Ae 3	367-375	Siscia	LRBC 1325 * F M) SISC		
	Urbs Roma	Ae 3	330-335	Cyzicus	LRBC 1231 SMKB		
157.	Constantinus dinasztia	Ae 3	351-361	?	Fel temp reparatio típus	Ny/I helyiség Ny-K-i belső átvágás a bejáratnál A padlószint felett 5cm	1993.VIII. 17.
158.	Licinius	follis	313	Siscia	RIC 232a ? SIS	Ny/I helyiség bejáratánál lévő keresztárok D-i falának bontásakor	1994.VII. 28.
159.	?	Ae	?	?	Kopott, töredékek	Ny/I É-i fele, fal sarok	1996.VIII. 10.
160.	Constantinus dinasztia	Ae 3	335-34	?	Gloria exercitus típus 1 st	Ny/I É agyagpadló	1996.VIII. 13.
161.	II. Constantius	Ae 4	355-361	?	Spes rei publicae típus	Ny/I É agyagpadló	1996.VIII. 13.
162.	?	Ae 3	4.század 2. fele	?	kopott	Ny/I É agyagpadló	1996.VIII. 13.
163.	II Constantius	Ae 3	351-354	Thessalo nica	LRBC 1681 A SMTS	Ny/I É agyagpadló	1996.VIII. 12.
164.	Constantius	Ae 3	337-341	?	Securitas rei publicae típus kopott	Ny/I középső bejárat előtti csatorna rendszer sárgás habarcs	1998.VIII. 30.
165.	Constans	Ae 3	330-335	?	Gloria exercitus 2standard	Ny/I K-i fala mellett köves felület	1994.VII. 18.
166.	Constantinus	Ae 2	351-354	?	Fel temp	Ny/I Ny-i fal	2002.VIII. 8.

	dinasztia				reparatio típus	mellett bejárati szinten lévő padlószint feletti omladék	
167.	Licinius	follis	313	Siscia	RIC 232a E SIS	Ny/I 2003/ átvágás a romfal koronától	2003.VIII. 21.
168.	Crispus	Ae 3	320-321	Aquilea	RIC 70 AQS	Ny/I 2003/ átvágás a romfal koronától	2003.VIII. 21.
169.	Volusianus	antoni nianus	253	Roma	RIC 141	Ny/I 2003/ átvágás romfal koronától	2003.VIII. 21.
170.	Valentinianus	Ae 3	364-367	Siscia	LRBC 1284 * A ●ΓSIS	Ny/I 3. sz. bejárat előtti agyagszint	1999.VII. 28.
171.	?	Ae 3	351-361	?	Fel temp reparatio típus	É/II 2. kősor alatti szürkés betöltés	1995. X. 4.
172.	?	Ae 3	4.század	?	Kopott	É/II 2. kősor alatti szürkés betöltés	1995. X. 4.
173.	Licinius	follis	313	Siscia	RIC 232 Γ SIS	É/II/B átvágás alsó sárgás szürke agyag feletti betöltés	1995. X. 18.
174.	Iulia Mamaea	sester-tius	222	Roma	BMC 51	É/II/B alsó Ény-DK fala mellett	1996.VII. 22.
175.	?	Ae 4	4.század	?	kopott	É/II/B vályogtéglás metszetfal	1996.VII. 22.
176.	?	As	1-2. század	?	kopott	É/II/B Ny-i fele habarcspadló felett	1996.VII. 29.
177.	1. Urbs Roma 2. ?	Ae 3 Ae	330-341 ?	? ?	kopott kopott	É/II/B vályogos metszetfal K-i fele előtt sárga agyagszint fölött	1996.VII. 29.
178.	?	Ae	?	?	kopott	É/II/B	1996. VII. 8.

						vályogtéglás metszetfal Ny-i oldal 4. réteg alatt	
179.	?	Ae 3	351-361	?	Fel temp reparatio típus	É/II/A k-i előtere kapu feletti omladék	1996.VII. 4.
180.	Constantinus dinasztia	Ae 3	341-346	?	Két Victoria szembe áll koszorút tartva	É/II/A DK-i sarok fekete égett réteg	1996.VIII. 8.
181.	II. Constantius	Ae 3	352-354	Aquilea	LRBC 934 •AQP•	É/II/A cölöplyukas habarcsfelület	1995. IX. 8. MN 1769
182.	Gratianus	Ae 3	367-375	Siscia	LRBC 1324 S F ASISC	É/II ÉK-i sarok habarcsréteg mellett	1994. IX. 8.
183.	Constantinus	Ae	337-341	?	Quadriga típus	É/III - Ny/I között habarcsos szint	1996.VIII. 10.
184.	Probus	antoni nius	276-282	?	Soli invicto típus	Ny/I - É/III között kemence mögötti agyagszint	1996.VII. 10.
185.	Valens	Ae 3	364-378	?	Securitas reipublicae típus	DNy-i saroktorony barnás fekete égett réteg	1996. VII. 22.
186.	Valens	Ae 3	367-375	Siscia	LRBC 1303 R •ASISC	D/IV előtt, udvar, szórvány	1996.VI. 26.
187.	Valentinianus dinasztia	Ae 3	365-375	?	Gloria romanorum Vict típus	D/IV előtt, udvar, szórvány	1996.VI. 26.
188.	2. század vége	As	2.század második fele	Roma	R: női alak	D/IV helyiség D-i zárófal előtti köves, agyagos szint	1992. VI. 8.
189.	Galerius	follis	308-310	Thessalo nica	RIC 30a * ? •SM•TS•	D/II helyiség előtti ÉNy-i fal melletti köves omladék, paticsréteg alatt	1991. X. 28.
190.	?	Ae	4.század	?	kopott	A/I-től É-ra köves omladék	1994.VII. 13.
191.	Constantinus	redu-	313	Siscia	RIC 230b	A/I-től É-ra	1994.VII. 13.

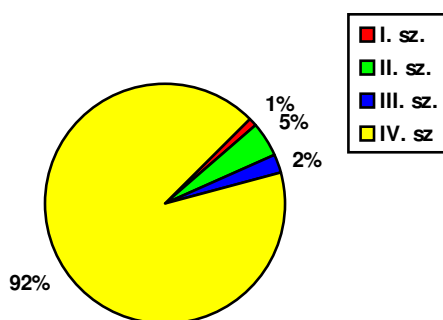

		kált follis			A SIS	köves omladék	
192.	?	Ae	4.század	?	kopott	Szórvány	1988. MN 1772
193.	Constantinus dinasztia	Ae 3	337-341	Siscia	Gloria exercitus típus 1 st P ASIS		
194.	Constantinus dinasztia	Ae 3	330-335	Nicomedia	LRBC 1116-8 SMNA	IV. sz. gépi kutatóárok az istálló K-i fala előtt	1996.VII. 29.
195.	Constantinus dinasztia	Ae 3	351-361	?	Fel temp Reparatio típus II ----	Volt D-i kifutó római kemencék szórvány	1996. VIII.
196.	Vim Colonialis	sestertius	3.század 2. fele	Viminacium	kopott	Szórvány	1995. IX.
197.	2 pengős		1943.			Szórvány	1990. VII.
198.	Valerianus	antonianus	253-257	Roma	RIC 128	Szórvány	1990. VII.
199.	Valentinianus	Ae 3	364-375	Siscia	Securitas rei publicae típus	Szórvány	1990. VII.
200.	?	Ae	?	?	Kopott, törött	Erőd bejárat előtti padlószint áttöréséből	1994.VI. 27.
201.	Maximinus	follis	305-306	Serdica	RIC 13b SM•SD•	É/I vége, fal K-i előtere, 88-as szelvény – 140-150cm	1989.VII. 18.
202.	Hadrianus	dupondius	117	Roma	RIC 537b	K-i kifutó, 2. szelvény, ÉNy-i sarok, fekete égett réteg –90-100 cm	1988. X. 13. MN891
203.	Vespasianus	dupondius	71-81	Roma	Kopott	K-i fal K-i előtere habarcsos omladékréteg	1989.VII. 19.
204.	Licinius	redukált follis	313-315	Siscia	RIC 8 B SIS		1996.VIII. 7.
205.	?	Ae	4.század	?	?	?	?

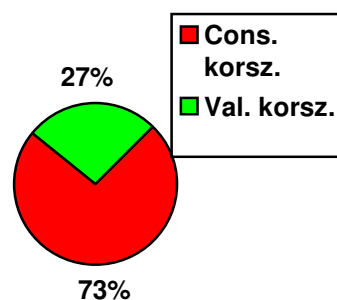
206.	?	?	?	?	Kopott, töredék darabok	Ny/I 2. sz. átvágás alsó agyagszint romfal koronától –120-130cm	2001.VIII. 22.
207.	Valentinianus	Ae 3	367-37	Constantinopolis 5	LRBC 518 OF III CON*	Ny/I 1-2. sz. csatorna összekötő kősor	1994. VII. 13.
208.	?	Ae	4.század	?	kopott	Ny/I h. D-i fele félkör alakú kőlap alatt	2003.VIII. 25.
209.	Aurelianus	antonianus	270-275	Mediolanum	RIC 107 ---- T	É/II/B felső habarcsréteg feletti beletaposott szürke kevert réteg	2002. VII. 19.
210.	Gratianus	Ae 2	378-383	Lugdunum	LRBC 372 LVGP	D/I legfelső padló alatt	2001. VII. 23.

A Visegrád-gizellamajori erőd éremanyaga¹⁹⁰

A meghatározásra került éremanyag döntő részét (92 %) IV. századi pénzek teszik ki. A legkorábbi veretet Vespasianus illetve Domitianus uralkodása alatt verték. E pénzek képviselik egyben az I. századot is. A II. századból 8-9 darab pénz származik: Hadrianus és Faustina Minor sestertiusa, Antoninus Pius dupondiusa, Marcus Aurelius, Faustina Maior, Clodius Albinus denárai. Hadrianus sestertiusának peremén négy helyen ütés nyoma volt megfigyelhető. Ez arra utal, hogy a pénzt, mint alkalmi eszközt, ékként használhatták. A III. századból származik Severus Alexander sestertiusa, Volusianus, Valerianus, Aurelianus és Probus antoninianusa, valamint két Viminaciumban vert pénz. A IV. századi pénzek nagyobb része a constantinusi korszakban vert pénzek (73 %), A legfiatalabb kibocsátású pénz 378 és 383 közé keltezhető.

1. A pénzek megoszlása századok szerint

2. IV. századi pénzek megoszlása

A statisztikai adatokhoz még két megjegyzés kívánkozik:

1. A tetrarchia idejéből hiányoznak Diocletianus veretei.
2. Nincs különösebb jelentősége, de feltűnő, hogy az I. Constantinus-kori érmek közt egy féléből sincs két azonos veret, ugyanilyen hasonlóság II. Constantius-korból nagyszámban fordul elő. 351-361 közti sisciai veretből pl. 5 példányunk is van.

¹⁹⁰ Az érmek meghatározásáért Torbágyi Melindának, Cs.Farkas Editnek és Vida Istvánnak mondok köszönetet

Érmek császárok szerint

Vespasianus (69-79)	71– 79	1
Domitianus (81-96)	81– 96	1
Hadrianus (117-138)	117 119–138	2
Antoninus Pius (138-161)		2
Faustina Maior		1
Faustina Minor		1
Marcus Aurelius (161-180)		1
I–II. század		1
Clodius Albinus (195-197)		1
Iulia Mamaea		1
Severus Alexander (222-235)		1
III. Gordianus (238-244)		2
Volusianus (252-253)		1
Valerianus (253-260)		1
Aurelianus (270-275)		1
Probus (276-282)		1
IV. század		30
Maxentius (306-312)		1
Maximianus (286-305) (307-308)		3
Galerius (305-314)		1
Licinius (308-324)		6
IV. század eleje		2
Constantinus–dinasztia		28
I. Constantinus (306-337)		9
I. Constans (337-350)		8
Constantius Gallus (353-354)		2
II. Constantius (337-361)		28
Crispus		1
Dalmatius caesar		1
Iulianus caesar (355-361)		3
I. Iulianus (361-363)		2
Iovianus (363-364)		3
Valentinianus–dinasztia		4
I. Valentinianus (364-375)		15
Valens (364-378)		13
Gratianus (375-392)		3
IV. század 2. fele		6

6. Téglák¹⁹¹

Az erődben és a temetőben előkerült bélyeges téglák túlnyomó többsége az I. Valentinianus kori felújításhoz köthető¹⁹² (*QUADRIBURGIUM, TERENTIUS, FRIGERIDUS* stb.). A IV. század előtti időszakra a (*Coh(ors) I Ulp(ia) Pan(noniorum)*) típus több darabja utal. A tetőtéglák mellett a falakban és a fűtőcsatornáknak beépítve falazótéglák voltak. A Ny/I helyiség egyik fűtőcsatornájának legalsó rétegében egy bekarcolt ló-ábrázolással ellátott téglát találtunk (75. kép) Az északnyugati saroktoronyban lévő *hypocaustum*os fürdő pilléreit is téglából emelték. A temető téglasírhainak megépítéséhez tető- és falazótéglákból egyaránt használtak.

7. Kőemlékek

A Visegrád-gizellamajori későrómai erőd délnyugati saroktoronyába nyíló ajtajának küszöbkövét - fekvő hasáb alakja, homlokzati oldalának beosztása és domborműves díszítése alapján - korábbi időszakra keltezhető reliefszerű kőgerendából faragták át. Mindkét oldala sérült, a reliefszerű fríz két szélé és az architráv jobb alsó sarka letörött. Az architráv jobb oldali törése csak a homlokzati oldalt érintette, ezért a kőemlék eredeti jobb szélének a síkja kiszerezhető. A kőgerenda alján és tetején nem található sem csapolásra utaló lyuk, sem rögzítő vaspánt számára faragott fészek. A kőemlék homlokzati oldalát magasabb domborműves frízre és alacsonyabb díszítetlen architrávra osztották. A képmezővel egybefaragott architráv homlokzati felületét fogasvésővel faragták egyenesre. A fríz mértani középpontjában női maszkot találunk. A női arc kerek, álla erősen hangsúlyozott. Vastag, húsos ajkai enyhén nyitottak, a két szájszegletben egy-egy fúróval fúrt lyuk található. A nagy, ovális szemekben nem érzékeltetik az íriszt és a pupillát, ezért a szemhéj valószínűleg lezárt. Orra széles és lapos. Az arcot két oldalán párhuzamos fürtökbe rendezett, a fej tetején összefogott haj kereteli. A képszék közepére helyezett női arc ikonográfiai sajátosságai megfelelnek a pannoniai sírsztéléken gyakran előforduló Gorgófők ábrázolási módjának. A visegrádi kőgerendát sírpítmény (*aedicula*) homlokzati gerendaelemként kell értelmeznünk, amely közvetlenül a tető és a tympanon alatt, az oszlopok tetején futhatott.

A kőemlék frízének domborművei nem az általánosan használt motívumot követik. A Gorgófőnek a homlokzati fríz közepére való elhelyezésére nem ismerünk példát. Szokatlan Pannoniában a frízen szereplő harci jelenet is. A közepre helyezett Gorgófő bal oldalán kezében rövid kardot tartó, lobogó köpenyt viselő vágató lovas ábrázoltak. A vágta közben mellső lábait a földtől elemelő, hátsó lábain támaszkodó lónak és lovasának a feje sérült. A jobb szélső, ugyancsak lobogó köpenyt viselő gyalogos alak vízszintesig felemelt baljában ovális pajzsot, jobbában rövid kardot fog. Mindkét lendületesen megformált alak bal irányba mozog. A Gorgófő jobb oldalán ugyanehhez a jelenethez tartozó alakokat látunk. A fejhez közelebb egy teljesen ruhátlan, pajzsát felemelve, kardját előre szegezve, terpeszállásban védekező alakot faragtak ki. Lábainál elesett társa fekszik, akinek a holttestét a kőfaragó szemből ábrázolta. A jelenet bal szélén másik, felemelt kardjával támadó mozdulatot végző lovas vágat. A szembenálló ellenfelek elkülöníthetők egymástól. Az egyik oldalon védekezik a Gorgófőtől jobbra ábrázolt két teljesen ruhátlan alak. Közülük az egyik már meghalt. Ellenük támad a jelenet bal szélén rohanó gyalogos és mindkét vágató lovas. A három alak azonos oldalhoz való tartozását jelezheti a csak általuk viselt lobogó köpeny is. Problémát jelent a jelenet értelmezése. Az egyik lehetőség a triumfáló lovas és a hozzá kapcsolódó

¹⁹¹ Szilágyi 1947, 9

¹⁹² Gróf-Gróh-Mráv 2001-2002, 252; 6. ábra

lovassági harc ábrázolásainak körében keresni a megoldást. A csatajelenetben felismerhető a triumpháló lovas alakja. A jelenet jobb szélén a vágató heroikus lovas lovának felemelt mellső lábai alatt találjuk a legázolt ellenfél holttestét. A jelenet római-barbár harcként való azonosításával kapcsolatban több probléma is felmerül. Igaz ugyan, hogy a csatajelenetek elesett vagy elkeseredetten küzdő barbár alakjai - a visegrádi fríz legyőzött meztelen alakjaihoz hasonlóan- gyakran ruhátlanok. A győztes rómaiak azonban minden esetben egyértelműen felismerhetők sisakjukról és páncéljukról, míg a visegrádi kőemléken a győztes támadók a köpenyen kívül nem viselnek semmit. Ha a visegrádi kőgerenda frízének domborműve római-barbár csatajelenetet ábrázol, a sírépítmény alatt eltemetett elhunyt bizonyosan katona lehetett. Elképzelhető, hogy a jelenet mitológiai történetet mutat be. Konkrét attribútumok híján nehéz az alakokat azonosítani. Az értelmezéshez a harci jelenet szereplőinek száma (három támadó és két védekező, közülük az egyik halott) nyújthat némi segítséget.

A gizellamajori relief díszes kőemlék eredeti felállítási helyét nagy valószínűséggel Északkelet-Pannoniában kell keresnünk, olyan helyen, ahol egyes családok nagyméretű sírépítmények állításához szükséges anyagi háttérrel rendelkeztek. A fríz közepén kifaragott gorgófő stílusa alapján Brigetio és Aquincum jöhet leginkább számításba. Tudjuk, hogy az I. Valentinianus-kori katonai építkezésekhez Aquincumból is kerültek kőfaragványok Visegrádra,¹⁹³ ezért nem zárható ki annak lehetősége, hogy a sírépítményhez tartozó kőgerenda is Aquincumból származik.¹⁹⁴

Néhány megmunkált kőtöredék épületelem lehetett (kapupillérek, oszloptöredék, küszöbdarabok). Említést érdemel még egy bizonytalan funkciójú, finomabban faragott töredék is.

8. A Visegrád-gizellamajori erőd mag- és termésleleteiről

A Visegrád-gizellamajori erőd területén a feltárások során több helyről is kerültek elő növényi magleletek. Ezeket a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban Torma Andrea vizsgálta meg. Az alábbiakban röviden összefoglaljuk az általa megállapítottakat. A leletek a Ny/I, É/II, É/I, K/III helyiségekből és a gyakorlótérről ismertek. A magok fajtánkénti megoszlása a következő:

1. *Agrostemma githago*
3. *Avena fatua*
4. *Avena sp.* 1
5. *Bromus sp.*
6. *Bromus secalinus.*
7. *Chenopodium album*
8. *Chenopodium hybridum*
9. Fabaceae (Pillangósok)
10. *Fallopia convolvus*
11. *Galium spurium*
12. *Hordeum vulgare ssp. hexastichon*
13. *Hordeum vulgare pelyvatöredék*
14. *Hordeum cf. murinum*
15. *Malva silvestris*
16. *Secale cereale*

¹⁹³ Gróf-Gróh 1998-1999, 103-116; 2001, 117-121; Gróh 2001, 16

¹⁹⁴ A leírás és a meghatározás Gróf-Gróh-Mráv 2001-2002, 254-259

17. Triticum aestivum
18. Triticum aestivum spp. aestivo-compactum
19. Triticum dicoccon
20. Triticum monococcum
21. Vicia faba
22. Gramineae (Pázsitfűvek)
23. Lens culinaris
24. Melampyrum arvense
25. Polygonum aviculare
26. Vitis vinifera

Termesztett növények

I.	Gabonák	
	1. hordeum vulgare L. spp. hexastichon (hatsoros árpa)	1670 db
	2. Secale cereale L. (rozs)	660 db
	3. Triticum aestivum L. (közönséges búza)	1389 db
	4. Triticum aestivum ssp aestivo-compactum SCHIEMAM. (törpe búza)	265 db
	5. Triticum dicoccon SCHRANK. (tönke)	162 db
	6. Triticum monococcum L. (alakor)	2 db
II.	Hüvelyesek	
	1. Lens culinaris MEDIK. (lencse)	66 db
	2. Vicia faba L. (lóbab)	101 db
III.	Szőlő	
	1. Vitis vinifera L. (bortermő szőlő)	1 db

Nem termesztett növények

IV.	Gyomnövények	
	1. Agrostema githago L. (konkoly)	8 db
	2. Avena fatua L. (léha zab)	2 db
	3. Bromus secalinus L. (gabonarozsnok)	2 db
	4. Chenopodium album L. (fehér libatop)	2 db
	5. Chenopodium hybridum L. (pokolvar libatop)	1 db
	6. Fallopia convulvus (L.) A. LÖVE. (szulákkeserűfű)	25 db
	7. Galium spurium L. (gyanús galaj)	4 db
	8. Hordeum cf. murinum L. (egérárpa)	2 db
	9. Malva silvestris L. (erdei mályva)	2 db
	10. Melapryum arvense L. (mezei csormolya)	6 db
	11. Polygonum aviculare L. (porcsinkeserűfű)	1 db

A vizsgálat során összesen 20 növényfajt határoztunk meg, az egyedszám 6171 db. A növényi leletanyag legnagyobb hányadát (99%) a haszonnövények jellemzik (gabona, hüvelyesek, szőlő), összesen 6116 darabszámmal. Az egyedek szerinti relatív gyakoriságot

vizsgálva, a termesztett növények domináns képviselői a gabonafélék, ezen belül is a búzanevezettség (Triticum).

Legkisebb egyedszámmal az **alakor** (T. monococcum) és a **tönke** (T. dicoccon) szerepel. Mindkettő ősi búza típus. Kalászsorsóik igen törékenyek, amely az aratás szempontjából előnytelen, mert megnehezíti a betakarítást. Másik ősi tulajdonság, hogy éréskor a pelyva szorosan magába zárja a termést és csak hántolással vagy pörköléssel távolítható el. Az egyszemű búza csekély terméssúlyát- és hozamát tekintetbe véve a római birodalom idején már visszaszorulóban volt a többi búzafajhoz képest. Mivel mennyisége elhanyagolható, valószínűleg csak szennyezőanyagként került a többi gabona közé.

A tönke a rómaiak ősi, lisztet szolgáltató gabonája, amely a Kr.e II. évezredig egyeduralkodónak mondható. Az archaeobotanikai anyagban a tisztított (pelyva nélküli) tönke mennyisége nem zárja ki termesztését, de aránya (3%) a közönséges búzához (T. aestivum) képest bizonyítja alárendeltségét. A meghatározás során minden esetben csupasz, pelyva nélküli szemtermések kerültek elő, azaz már tisztított formában jutottak el az objektumokba esetleg raktárakba.

A gizellamajori erődben egyértelműen domináns faj (51%) a **közönséges búza** (T. aestivum), ami a késői császárkor kedvelt gabonaféléje volt. Kalásza és szemtermései nagyobbak a tönkéjénél, kalásza nem törékenyek, ezért a szemvesztés is csökken. A szemek könnyebben kihullanak a pelyvából, ezért könnyen csépelhető, tisztítható. A búzák fehérjetartalmának minőségében is történt változás: a közönséges búza szemei rugalmas sikkert tartalmaznak, amely a kelesztett tészták (kenyér) készítését tette lehetővé. Szivacsos belsejű, magas kenyér alakorból és tönkéből nem süthető.

A csupasz szemű **törpe búza** (T. aestivum ssp. aestivo-compactum) a közönséges búza alfajaként ismert. Lehet, hogy a közönséges búzával keverve vetették, de nem tulajdonságait neki jelentőséget.

A második legfontosabb kenyérnövény a **rozs** (Secale cereale) szintén magas egyedszámmal szerepel, a szemek méretét tekintve magas színvonalú termesztésre következtethetünk. A rozslisztből készült kenyér is jó minőségű, de többnyire nem használják tisztán, hanem búzaliszttel keverik. Ez lehet az oka, hogy a gizellamajori erődben mindig együtt fordul elő a magjuk.

Az **árpa** (a leletanyagban 27%) szemei a toklászhoz nőttek, amely az égés ellenére is jól kivehető. Valószínűleg valamennyi a hatsoros árpa alakkörébe tartozik. Az árpából készült kenyér gyorsan szárad, kisebb tápértékű és nehezen emészthető. Ezért lisztjét búzaliszttel keverik, de inkább kásaként fogyasztják, vagy állati takarmányozásra használták fel.

A fehérjékben gazdag **hüvelyesek** (lencse, lóbab) mennyisége meg sem közelíti a gabonafélékéit. A lencse (Lens culinaris) tápértékben gazdag magját emberi fogyasztásra, míg a lóbabot (Vicia faba) erő- és hizlalótakarmányozásra használhatták. Mivel értékes talajgyarapító növények, feltételezhető hogy vetésforgóban termesztették a gabonafélékkel.

A **szőlő** egyetlen magja nagy valószínűséggel a római mezőgazdasági szakirodalomból is ismert (apiana szőlő), a ma is különlegességnek számító cv. sárga muskotály magjával vehető azonosnak.¹⁹⁵

A gyommagvak szemtermései többnyire gabonagyomoktól származnak. Kivétel az egérárpa (Hordeum murinum), tipikusan ruderalis faj: utak, parlagok jellemző növénye; míg az erdei mályva (Malva silvestris) főleg a pillangósvirágúak vetéseiben, kertekben, szőlőkben gyakori.

Összefoglalva a vizsgált leletek alapján fejlett növényi kultúrára következtethetünk. Ezt támasztja alá a közönséges búza domináns jelenléte, az ősi búzák alacsony értékei és a gyomnövények viszonylag kis egyedszáma.

¹⁹⁵ Facsar 2000, 13

A leletegyüttes többségében az emberi fogyasztásra alkalmas búza, rozs, lencse maradványait ill. az árpa és lóbab takarmányként is felhasználható magjait tartalmazza. Mindez nem áll ellentétben Nagy L.-nak azzal a megállapításával, hogy a későrómai korban minden kis erőd legénysége maga termelte a saját szükségletére a kalászosokat (búza, zab, köles, rozs) továbbá a hüvelyeseket (borsó).¹⁹⁶ ugyanakkor feltűnő, hogy a vizsgált anyagból hiányzik a kásák fontos alapanyagát képző köles szemtermése.

A magok ill. termések tömeges előfordulása mutatja, hogy a termények tárolás, raktározás céljából kerültek az objektumokba és az erőd pusztulásakor éghettek meg és konzerválódhattak

---

¹⁹⁶ Nagy L. 1942 I/2

A Visegrád-gizellamajori erőd építési előzményei és analógiái

Az erőd formájában, méretében és belső elrendezésében egyedülálló a pannoniai limes mentén.

Ha ennek az építészeti formának történeti előzményeit keressük, figyelembe kell vennünk H. von Petrikovits, A. W. Lawrence illetve M. Gichon és T. S. Parker gondolatait, akik a négyzetes alapformát egyrészt a hellenisztikus elemek átöröklött mintáinak tartják, amelyek kapcsolódnak a település és városvédelem állandó hagyományaihoz¹⁹⁷ vagy a hellenisztikus védelem fennálló példáinak tudatos másolataként¹⁹⁸ és már létező vagy továbbélő modell felhasználásaként¹⁹⁹ idézik. Az a kérdés, hogy az alkalmazott, hagyományos menettábor-modellt vezették-e be keleten az erőd táborokban, vagy átvették az ősi keleti stílust az erődítésnél.

A Limes Arabicus erődök egyike sem mutat nagy hasonlóságot a Traianus idején nyugaton épültekkel²⁰⁰. Mint ahogy S. Gregory megjegyzi, a rómaiak a hódításaik során egyszerűen elfoglalták az arra még alkalmas objektumokat, anélkül, hogy maguk építkezésbe kezdtek volna.²⁰¹ Ezenközben találkoztak négyzetes építésű erődökkel, amelyeket alkalmasnak találtak arra, hogy adott esetben maguk is hasonlókat építsenek a csapataik állomásoztatására, vagy védelmi célokra.²⁰² Még korábbiak a bronz- és vaskori népek, héberek és nabataeusok erődítményei, amellyel határaikat és virágzó kereskedelmüket védték. T. Parker szerint ezek elfoglalása a rómaiak által az első római kori védőrendszert jelentette.²⁰³

Ily módon indokolt e típus keleti eredetére gondolnunk. A típuselnevezésnél nem kívánjuk érinteni az épületterminológiai kérdéseket²⁰⁴, a Visegrád-gizellamajori építményt a továbbiakban erődként fogjuk említeni. Procopius²⁰⁵ az Al-Duna vidéki erődök többségét "magányos őrtoronyként" jellemzi. Mivel e tétel igazolásához nincs elég régészeti bizonyíték,²⁰⁶ kérdésként felvetődhet, hogy a szerző az őrtornyokon kívül nem sorolta ide esetleg az egy tömbben álló, és külső megjelenésében némileg toronyra emlékeztető saroktoronyos formákat²⁰⁷. Természetesen ebben az esetben is csak a kiserődök jöhetnek számításba. Mivel a gizellamajori erődnek (eddig) nem került elő építési táblája, ezért római terminológia szerint nem nevezhető meg, de nem zárható ki a "burgus" elnevezés sem.

A fentebbiek nem jelentik azt, hogy a gizellamajori erőd nem tisztán római forma. Alkalmazása szélesan elterjedt mind kelet, mind nyugat egyes régióiban, a birodalom határa mentén.

A továbbiakban a legyező alakú saroktorony kialakulásához vezető folyamat lépcsőfokait illetve a gizellamajori erőd formai-történeti analógiáit keressük. A IV. századi erődítmény-méretek csökkenése, a kiugró sarok- és oldaltornyok elterjedése, belső épületeknek az erődök falához való építése jelentős változtatás az addigiakhoz (a lekerekített sarkú, kártyalap-alakzat, szabadon álló blokkok, nagy alapterület stb.) képest.

---

¹⁹⁷ Petrikovits 1971, 203

¹⁹⁸ Lawrence 1983, 180

¹⁹⁹ Gichon 1967 ; Parker 1987

²⁰⁰ Lander 1984, 16; Parker 1979, 219-222

²⁰¹ Hasonló a hun korszakban Gizellamajor megszállása

²⁰² Gregory 1995, I. 60-61

²⁰³ Parker 1979

²⁰⁴ Gregory 1995, 7-9

²⁰⁵ Procopius De Aedificiis IV. 5, 4

²⁰⁶ Gudea 1982, 107-109

²⁰⁷ Gregory i.m. 9

Ami a toronytípusokat illeti, rendszerbe sorolásuk esetén a legyező alakúak a ritkábbak közé tartoznak. A kiugró saroktoronyok általában négyzetes vagy kör alapúak és ez utóbbiak alcsoportjához tartoznak az eltérő formák, a patkó, vízcsepp, sokszög és a legyező alakzatok. Az oldaltornyok esetén a négyzet, a lekerekített négyzet, az U-alak mellett a kör alakúak jönnek számításba. Tudatosan legyező alakzatot a III. századtól építenek.

Syriában Tell el-Haj mellett, az Euphrates nyugati partján, a folyó kanyarulatánál, n Antiochiától 175 km-re, a bronzkorban emelt domb tetején az ásatók római erődítményt találtak, mely a Kr.u. I. században épült.²⁰⁸ A zárófalakat csak két oldalon lehetett lokalizálni, de az egyik falsarok és a bejárat kutatható volt. A szabálytalan négyszögű alaprajz (120 és 160 m) a dombtetőhöz illeszkedik. Meghatározó, hogy a lekerekített sarokfal (1,2 m) egyben egy belső torony része. Az ásatók szerint az eredeti építés ideje az érme és bélyeges téglák alapján az első század, valószínűleg 88 előtti.²⁰⁹ Véleményünk szerint ez a szerkezet a legyező alakzat legkorábbi előfordulásának egyike, még akkor is, ha mint a jelen esetben, az erődön belül helyezkedik el és kialakításában esetleges. A Tell el-Haj melletti erőd hagyományos római menettábor, az objektum fő vonalaiban megfelel a nyugati típusnak (2. ábra 1).²¹⁰

Ez időben Pannonia határain legfeljebb fából épült erődítményekről, inkább őrtornyokról tudunk, Carnuntum és Aquincum faerődjei Traianus illetve Traianus-Hadrianus alatt épültek kőbe, de a belső épületek nagy része ekkor még fából volt.²¹¹ Traianus Carnuntumon kívül két új legiotábor is építettett Vindobonában és Brigetioban. Mindkét erősség Traianus uralmának korai szakaszában keletkezett és a legkorábbi legiotáboroknak tűnnek, amelyek már közvetlenül kőbe épültek.²¹² A kőbe építés nyilvánvalóan összefüggött a határok állandósulásával, végső soron stratégiai változást jelentett.²¹³

A Közép- és Al-Duna mentén Traianus alatti katonai aktivitás ellenére is csak kevés kőerőd épült. Pannoniában Albertfalvának –a legfrissebb kutatások szerint - Vespasianus kori építményét építik kőbe²¹⁴, Moesia Inferiorban Capidava rendelkezik ez időhöz köthető kőfázissal²¹⁵, Noricumban pedig Zwentendorf.²¹⁶

Észak-Afrika auxiliáris erődjei közül az egyetlen Traianus-korit, Ad Maiores-t, a 105-ös évhez lehet kötni.²¹⁷ A korábbi véleményekkel szemben²¹⁸ E. W. B. Fentress lekerekített sarkú, csak belső tornyos erődnek határozta meg az objektumot.²¹⁹ Ez a belső toronyforma mintegy fejlettebb változata a Tell el-Haj-inak, egészen közel áll a legyező alakzathoz (2. ábra 2).

Hadrianus felismerte, hogy a Birodalom a külső támadásokra nem képes kellő gyorsasággal reagálni, ezért az addigi határvédelem szerepét növelni kell. Pannoniában Hadrianus alatt épül kőbe pl. Campona²²⁰, nem sokkal előzi meg Ulcisia Castra²²¹, illetve követi Antoninus Pius alatt Vetus Salina első kőfázisa,²²² Commodus alatt Iža-Leányvár

²⁰⁸ Bridel 1974, 8-9; Stucky 1975, 165-169

²⁰⁹ Bridel 1974, 34, 41, 56. 58

²¹⁰ Lander 1984, 20

²¹¹ Nagy 1977, 359-366; Jilek 2003, 50

²¹² Neumann 1972, 1-22, Lőrincz 1975, 343-352; Borhy-Számadó 2003, 76

²¹³ Mócsy 1976, 178

²¹⁴ Szirmai K. 2003, 104; Gábler 1977, 174

²¹⁵ Florescu 1958, 257

²¹⁶ Stiglitz 1975, 85-86

²¹⁷ CIL 8. 2478-79; Lander 1984, 36; fig. 19

²¹⁸ Cagnat 1913, 571; Baradez 1949, 118a; MacKendrick 1980, 246

²¹⁹ Fentress 1979, 100

²²⁰ Fülep 1968, 357-359; Legújabbán a kőbeépítést Antonius Pius idejére teszik. (Visy 2000, 60)

²²¹ Nagy, 1974, 31; Soproni 1976, 77; 1978, 68; MRT 1986, 248; Soproni azonban újabbán a teljes kőbe építés idejét 213-214-re tette! (Soproni 1987, 22)

²²² Gábler 1977, 172-173; Visy 2003, 113

(Kelamantia(?))²²³ kőbe építése valószínű. Bizonytalan és ellentmondásos Cirpi kőbe építésének ideje, valószínűbb a II. század második fele.²²⁴

Traianus és részben Hadrianus uralma alatt is az erősített táborok minden tornya (sarok- és oldaltorony egyaránt) az erőd falakon belül épült. Csupán a bejáratok védőtornyai ugrottak némileg előre a faltól Hadrianus idején.²²⁵

A markomann háborúk következtében Pannonia Superiorban Ad Statuas és Quadrata biztosan elpusztult,²²⁶ Ad Statuas 180 után épült kőbe, Quadrata Caracalla alatt²²⁷ de a kiugró kaputorony még faszerkezetű. Lander szerint a háborút és a pestis járványt követő újjáépítéshez a Marcus Aurelius által felállított 2 új legio nyújthatott segítséget.²²⁸

Az újjáépült Quadrata és Ad Statuas esetében fontos változás a falak elé kiugró kaputornyok megjelenése. Ezt stratégiai szükséglet tette indokolttá, mivel ezzel a megoldással lehetőség nyílt a kapuszárnyakat támadó ellenségnek a háta mögé kerülni, továbbá a falakat ostromlókat oldalazó tűz alatt tartani. Jól követhető a kapuvédő szándék megvalósítása Britanniában Brecon Graer kapuépítményénél, ahol a kaputorony zárófal elé lépése egyértelműen későbbi ráépítés következménye.²²⁹ A legfrissebb ásatások szerint Intercisában az erőd négyszögletes kőkapuja 2 m-re előreugrott a fennálló erőd kőfala mögül.²³⁰ Ez idő tájt - Marcus Aurelius uralkodásának vége felé- Brigetio, Campona és Matrica²³¹ is hasonló kaputoronnyal rendelkezett.²³²

A tornyokat a legtöbb auxiliáris táborban az I. és II. században a védőfal mögé építették és az ellenség felől előreugró fajtája nincs, vagy alig. A kései II. században illetve a korai III. században a szükségszerűvé vált az erőd építési technikában az erősebb védekezés. Ennek egyik eleme az előreugró torony. Ezek nemcsak a kapuknál állnak, hanem szabályos rendben az egész fal mentén. Az első jelentősen előreugró tornyú auxiliáris erőd nem sokkal 185 után épült Niederbieberben (Rajna-Pfalz vidék).²³³ Bár a kiugró tornyok az erődépítésben kijelölték a továbbfejlődés útját, eltekintve a Stockstadtban²³⁴ és Niederbieberben a markomann háborúkat közvetlenül követő átalakításoktól, újabb átépítések közel félévszázadig nem következnek Európában. J. Lander ebből levonta azt a (helyes) következtetést, hogy csak a két említett hely parancsnoka ismerte a kiugró torony hadászati előnyeit, míg a többiek nem. Mindezek alátámasztják, hogy ezeket az építkezéseket nem központi utasításra végezték.²³⁵ Ezekből a tornyokból az ellenséges hadoszlopot biztos fedezékből a saját oldalon lötték, amikor szorosán a falakhoz közeledtek. A szárnyvédelem előreugró tornyokból a városok védelmében a keleti magaskultúrákban régóta ismert volt. Már korán átvették a rómaiak a hellenisztikus védőrendszer építészeti ismeretét az előreugró, a városfalat védő tornyok esetében.²³⁶ A korai és középső császárkorban a harcoló rómaiak a

²²³ Kuzmová-Rajtár 2003, 195; Krizek az átépítés idejét Hadrianus korára tette (Krizek 1959, 82)

²²⁴ Mócsy 1962, 635; Soproni 1976, 69; 1978, 62; 1985, 64; MRT 1986, 85; Visy 1989, 73; 2000, 51; PRK 1990, 95

²²⁵ T. Ivanov 1980, 241

²²⁶ Gabler 1977, 303-307

²²⁷ Kovács P. 2000, 44

²²⁸ Lander 1984, 93

²²⁹ Lander 1984, 78, 58-59 ábra. Ugyanez megfigyelhető Castell Collen-ben is, de az építés kelte inkább esetben vitatott. A Brecon Graer-i építés ideje, a II. század vége, megfelel a pannoniái példáknak. Ibid. 79-80

²³⁰ Visy 1972, 245-257; 2003, 116-118

²³¹ Építési idejét Kovács P. Commodus uralkodásához köti (2003, 109)

²³² Bechert 1971, 250; Kovács P. szerint Matrica kőbe építésének ideje Caracalla 214-es pannoniái látogatásához kapcsolható (2000, 44)

²³³ A. Johnson 1983, 314, abb. 215; Lander 1984, 102

²³⁴ Lásd alább!

²³⁵ Lander i.m. 102

²³⁶ V.ö. Paestum (Poseidonia), Cosa, Falerii Novi, Caulonia stb városfalával (Gregory 1995, fig. 3.5; 3.6; 3.7; 3.8 stb.)

sáncok mögött kerestek védelmet Az így kialakult katonai táboroknak nem volt erőd kinézetük, szerepük a könnyű védekezésben volt. A markomann háborúk okozta krízishelyzet –Marcus Aurelius után - a védelmi politika más orientációját idézte elő. A birodalom felkészült a védekezésre és a hadi építkezésben is szükségessé vált a védelmi képesség erősítése. Az újonnan bevezetett építménytípusok nem saját fejlődés eredményei, hanem a Földközi tenger medencéjében a korábbi városvédő építkezés formai átvételei voltak.²³⁷

Az új védőépítés, a *litus Saxonicum*, Britannia délkeleti partjainál lévő parti erődök, amelyek megjelenésükben is sokkal erőteljesebbek. Azok az erődök, amelyek masszív, erősen előreugró tornyokkal rendelkeztek, a III. század végén jelentkeztek, azzal a céllal, hogy a germán tengeri népek betöréseit megakadályozzák.²³⁸ A germán határon, a limes eleste után a IV. században számos, erős erőd épült (Köln-Deutz, Koblenz, Boppard, Alzey, Passau).²³⁹

Felső Germániában Stockstadt köerődjét nemcsak megnövelték alapterületében, hanem jelentősen megerősítették.²⁴⁰ A Hadrianus kori erőd valószínűleg elpusztult 168-ban, újjáépítésekor külső saroktornyokkal látták el. Ez jellegzetes változtatás és nem elszigetelt jelenség, mivel Pannoniában Campona köerődje a helyreállítását követően a déli oldalfal lekerekített sarkaira kiugró félkörös tornyokat kapott.²⁴¹ (5. ábra 2) Ugyanez figyelhető meg Matrica-nál is.²⁴² Észak-Afrikában Castrum du Confluentes kapott kiugró saroktornyokat a fő szerkezethez. Itt az átalakítás időpontja ismeretlen.²⁴³

Úgy tűnik, hogy ez a komolyabb változás az erődépítésekben a markomann háborúk megrázkódtatása következtében indult el. Ekkor jelentek meg a külső (sarok)tornyok és a III. századi újabb háborús katasztrófák után Európa nagy részén el is terjedtek. Mint említettük Keleten e típus korábban sem volt szokatlan.

A klasszikus római erőd általában téglalap alakú volt, hosszúkás, vagy négyszögletes lekerekített sarkokkal. A valódi kártya-forma a Kr. u. I. század első fele termékének tűnik. Többé-kevésbé állandósult formája a meglévő téli szállások mintáján, magán a menettábornak a kidolgozásán alapult, általában egy csapategységre terjedt ki.²⁴⁴ Ez a jellegzetesség, - elrendezésben és mintában- nem minden kivétel nélkül fennmaradt gyakorlatilag a III. század közepéig. Az újonnan épült erődítmények megtartották a közel négyzetes alakzatot. A késő római erődök nem hasonlítanak a korai birodalom-béliekhez alakjukban, vagy belső elrendezésben; általában szilárdabban épültek, mint az előzők, vastagabb falakkal, tornyok tömegével.

Az első komoly építkezéseket az új formákban és megváltozott alaprajzzal a tetrarchia idején Diocletianus alatt végezték. Lander szerint ennél is jobb megközelítés az új formák keletkezésére a késői III. század, kora IV. század ideje. Ezzel mintegy elvetette a “diocletianusi típus” vagy “tetrarchiai típus” fogalmát, illetve a korábbi vitás eseteket is elfogadta.²⁴⁵ Tény, hogy az erődépítés birodalom szerte megfigyelhető diocletianusi programja megvan a forrásokban.²⁴⁶ Ami ezekben az erődítményekben közös, hogy különböznek a római birodalom korábbi erődformáitól. A III. század végén, a IV. század elején, Nyugaton általában ritkább a négyzetes toronyforma. Az egészen kiugró négyzetes tornyok 70%-a Keleten vagy

²³⁷ A. Johnson i.m. 93

²³⁸ A. Johnson i.m. 93; 112

²³⁹ A. Johnson i.m. 93

²⁴⁰ Kellner 1963, 119-122

²⁴¹ Fülep 1968, 363; 1976, 93; Kocsis 2003, 108

²⁴² Mócsy 1955, 66; Kovács P. 2003, 109

²⁴³ van Berchem 1952, 47

²⁴⁴ A. Johnson 1983, 259-270

²⁴⁵ Lander 1980, 1051 - 1057

²⁴⁶ Paneg. Lat 9, 18, 4; Amm Marc. 23, 5 1-2; Zosimus 2, 34; Malalas Chron. 12, 308; Procopius De aed. II.8,7-8

Egyiptomban van, Nyugaton ez a keleti jellegzetesség talán az új tetrarchiai legiok által terjedt el.²⁴⁷

Nem bizonyítható, hogy Diocletianusnak kidolgozott terve lett volna az egész birodalom megerősítésére, a hasonló alakú erődök nem lehettek mind ugyanannak az építésmesternek az alkotásai. Ha Diocletianus valóban tervek alapján építkezett volna az uralma után is uralkodó maradt volna ez a típus. A sarok- és oldaltornyokkal és védett bejárattal épült kis négyzetes erődök (*quadriburgium*) közel egy időben történő megjelenése csupán egy tökéletesen alkalmas forma elterjedését jelentette.

A *quadriburgium* vagy *τετραπυργια* az antik forrásokban helynevet jelöl²⁴⁸. Olyan zárt teret jelent, amelyet négy toronnyal erősítenek meg. A modern kutatók sajnálatosan a *quadriburgium* fogalmát, mint gyűjtőfogalmat alkalmazzák a különféle erődítménytípusokra a birodalom keleti felében, és a mai napig használják a korai iszlám időkre.

A római kor terminológiájában rendszerint a kisebb későrómai, négy –négyzetes, kör vagy legyező alakú, - erősen kiugró toronnyal és többségében a védőfalakhoz épített belső elrendezéssel épült erődöket nevezik *quadriburgium*nak. Ezt az erődítípust, ami római kontextusban először a tetrarchia korától jelenik meg, hellenisztikus előképre vezetik vissza. A parthusoktól és a szasszanidáktól vették át és fejlesztették tovább. A kiugró tornyok lehetővé teszik, hogy a falakat a támadóktól sokkal jobban védhessék. Ezeket, a későrómai határvédelem erősen csökkentett létszámú egységeinek megfelelő méretű objektumokat, ellentétben a korábbi katonai táborokkal, kifejezetten védekező jellegűre alakították ki. Mindez megfelelt annak a követelménynek, ami egy új típusú erődöt a III. századi nagy válság után elvárható volt. A *quadriburgium* fogalmával illetve típusaival azért foglalkozunk többet, mivel a gizellamajori erőd is *quadriburgium* formájú.²⁴⁹

Máig tartja magát az a felfogás, hogy a diocletianusi *quadriburgium* egyszerű alaprajzi vázlat alapján felismerhető. Ennek az állításnak a tarthatatlanságát S. Gregory bizonyította. A négyzetes forma egyetemlegességét világszerte tanúsítják az egyes építmények Kínától-Peruig, ezért A. Poidebard és Stein A. is tévedett, amikor a kutatásaik során megtalált építményeket általában rómainak határozták meg.²⁵⁰ Az új építmények leginkább a *Strata Diocletiana* mentén jelentek meg. Ez a legnagyobb diocletianusi mű, a sivatagi út. Castrumai Haurantól Damaszkuszig és Palmyrán keresztül az Euphratesig²⁵¹ álltak.

Palmyra Aurelianus elleni lázadása és felkelése következtében²⁵² a palesztinai-jordán határon vákuum keletkezett a III. században. Őrszolgálatot kellett fenntartani a nagytávolságú, az Euphratesig terjedő karavánutak védelmére, amelyeket korábban Palmyra ellenőrzött.²⁵³ A *Strata Diocletiana*-nál számos ún. erőd nem volt több, mint “úti őrállomás”, ahonnan figyelték a határon keresztüli mozgásokat és (ellen)őrizték a víznyerő helyeket. A tervszerű mélységi védelemre kevés a bizonyíték. “*Adscitis Saracenorum auxiliis, quae animis obtulere promptissimis, tendens imperator agili gradu Cercusium principio mensis Aprilis ingressus est munimentum tutissimum et fabre politum. cuius moenia Abora et Euphrates ambiunt flumina velut spatium insulare fingentes. Quod Diocletianus exiguum antehac et suspectum muris turribusque circumdedit celsis, cum in ipsis barbarorum confiniis interiores limites ordinaret, ne vagarentur per Syriam Persae ita ut paucis ante annis cum magnis provinciarum contigerat damnis.*”²⁵⁴ Az Ammianus által említett belső védelmi vonal (interiores limites) azonban nem azonos egy külső és belső kettős frontvonallal. Az értelme,

²⁴⁷ Lander 1984, 208

²⁴⁸ Procopius, De aedificiis IV. I, 18

²⁴⁹ V. ö. Gschwind 2003, 2-3

²⁵⁰ Poidebard 1934; Stein 1938, 62-66; 1940, 428-438

²⁵¹ Millar 1996, 177

²⁵² ibid. 171

²⁵³ Gichon 1986, 584-592

²⁵⁴ Amm. Marc. 23. 5, 1-2

hogy a határkörzet a provincián belülre terjed.²⁵⁵ Ugyanígy Qasr Bshír Jordániában, -nem messze a leggun-i legiotábor mögött – nem biztos, hogy katonai épület volt.²⁵⁶

A *Strata Diocletiana*-nak Egyiptomtól a perzsa határig²⁵⁷ durván 100 mérföldjét ismerjük és epigráfikus keltezése Diocletianus vagy a tetrarchia kora. Nem barikád, hanem őrzött út volt, viszonylag sűrű őrhelyekkel (erőd, őrtorony, állomás stb.). A kisebb erődített helyek védelme nem volt nagyszabású támadáshoz felkészítve, és főleg a közlekedési és kereskedelmi útvonalaknak és a víznyerésnek a biztonságára és ellenőrzésére épülhettek. Ez a rendőri funkció minden időben a római birodalom feladatai közé tartozott. Hogy az egyes quadriburgiumok civil vagy katonai szerepet tölthettek-e be, azt helyzetük, méretük, berendezésük alapján sok esetben nehéz eldönteni.

Két legiobázisa közül az egyik Palmyránál, a másik némi távolságra a limes mögött volt. A quadriburgium, amely tradíciójában Diocletianus-kori vagy tetrarchiai archetípus a *Strata Diocletiana* mentén jelent meg Palmyra és Dmeyr között. Ezek az építmények méretükben hasonlóak, és megegyeznek abban, hogy 4 tornyuk van, de részleteikben igen különböznek egymástól. Han as-Samat erődje egy fontos csomópontot ellenőrzött;²⁵⁸ **(8. ábra 4/c)** a hasonló méretű Mleke a közeli négy víznyerőt védte;²⁵⁹ egy másik csomópont mellett állt a 39 x 40 m-es Han Aneybe erődje.²⁶⁰ **(8. ábra 4/a)** A három lelőhelyen régészeti kutatás nem volt, a diocletianusi építés ideje ezért nem bizonyított. Félúton Palmyra és Damascus között áll Han el-Manqoura, Dumer után a legnagyobb erőd (90 m) a *Strata Diocletiana* mentén. 'U' alakú oldaltornyai 7,8 m szélesek és 8 m-re ugranak a falak elé. Saroktornyai némileg eltérnek Dumer, Lejjun és Udruh-étől. Az erődből nincs keltező leletanyag.²⁶¹ **(7. ábra 3)** Az erőd szerepe ebben az esetben is a közeli *aqueductus* őrzése.²⁶² Ugyancsak syriai Han at-Trab kiserődje, a *strata Diocletiana* meghosszabbított szakaszának őrhelye, amely azonos lehet a ND-ban említett Valle Diocletiana-val.²⁶³ **(8. ábra 4/b)**

A diocletianusi alaptípusok közül a legismertebb a mai Jordániában található Qasr Bshir és Dair al-Kahf. amelyeket a feliratok szerint 293-306-ra,²⁶⁴ illetve 306-ra²⁶⁵ lehet keltezni. **(9. ábra)** A két arabiai erőd közül Qasr Bshir szerepe kétséges, mivel inkább katonák (és lovak) elszállásolására, mint tartós védekezésre építették.²⁶⁶

Ez a két arabiai erőd a korábbi kutatókat arra indította, hogy a Raetiában lévő, védelmi jellegükben, négyzetes kiugró tornyaikat tekintve, igen hasonló három lelőhelyet, Wilten, Irgenhausen, és Schaan erődjeit Diocletianus korához kapcsolják.²⁶⁷ **(8. ábra 2/a-c)** A Wiltenben talált éremleletek, amelyek korhatározó értékűek Constantinustól Theodosiusig

²⁵⁵ Millar 1996, 181

²⁵⁶ Lásd 146. jegyzet

²⁵⁷ Malalas Chron. 12, 308

²⁵⁸ Poidebard 1934, 37, 43f, 53f, 56, pls. XV-XVI; Lander 1984, 201; Gregory 1995, 217-219; ND or. XXXII, 44. Kutatatlan.

²⁵⁹ Poidebard i. m. 54, 66f, 179f, pl. LXIII; Lander i. m. 201; Gregory i. m. 203-205. Területén kutatás nem volt.

²⁶⁰ Poidebard i.m. 37, 46f, 50, 54, 187, pls. XXVII-XXVIII, Lander i.m. 201. ; Gregory i. m. 211-212; ND Or. XXXII, 41. Régészeti kutatás a területén nem volt

²⁶¹ ND Or. XXXII, 42; Poidebard 1934, 37, 45f, 50, 52, 99, 182f, pls. XX-XXV; Lander i.m. 226; Gregory i.m. 213-214; Whittaker 1997, 137-138

²⁶² Megjegyzendő, hogy Han el-Manqoura alaprajzában és a tornyok méretében és elhelyezkedésében igen közel áll Contra Aquincum-hoz. Eltérés csak az oldaltornyok számában mutatkozik. Mivel területén nem voltak ásátások, ezért a saroktornyok típusáról sincs biztos adatunk, azaz nem kizárt a "kis legyező" alakzat sem (Kennedy-Riley 1990, 183)

²⁶³ van Berchem 1952, 13 n. 5

²⁶⁴ CIL III. 14149; Lander 1984, 185, 187; Gregory 1995, 338-344

²⁶⁵ CIL III. 14380; Lander i.m. 185; Gregory i. m. 276-281

²⁶⁶ Gregory i.m. 279-281

²⁶⁷ Anthes-Unverzagt 1912, 149-151

terjednek, de az erőd környékéről általában korábbiak kerültek elő.²⁶⁸ Ezek alapján ezeket az objektumokat Valentinianus-korinak határozták meg.²⁶⁹ A numizmatikai bizonyítékokat Gilles vizsgálta felül, Schaas és Irgenhausen IV. század közepe utáni keltezését elfogadta, de Wilten esetében a 340-es évekre való keltezést hihetőbbnek tartotta.²⁷⁰ Borhy L. szerint ezek az erődök a belső erődök közé sorolhatók. Ezt alátámaszthatja egységes építésük és szerkezetük is. Az épületszárnyak vagy *granariumok*, vagy fegyvertárak, szállítóbázisok a raetiai hadjáratokhoz és határhoz.²⁷¹

A Leg I Martia bélyeges tégláinak szóródása e lelőhelyeken bizonyítja, hogy a Diocletianus idején alapított legio, amelynek állomáshelye Kaiseraugst (Augusta Raurica), speciális *limitaneus* építő alakulat a Rajna menti limes építkezésekhez. Tevékenysége és jelenléte magyarázat az említett három erőd négyzetes alapú, kiugró tornyos építményeinek hasonlóságaira. Kérdés, hogy építőik ugyanahhoz a generációhoz tartoztak-e. Úgy tűnik, hogy a Legio I Martia a keleti hagyományokat magával hozta, erre utal ez az építészeti stílus, ami csak ritkán jutott el a birodalom nyugati felébe. Ennek ellenére a példák gyakoribbak annál, hogy mindezt csak *egy*, Kelet felőli mozgással indokolni lehessen.²⁷²

*Zosimus*²⁷³ megerősíti azt a benyomást, hogy Diocletianus lecsillapította a határt erődök és erősségek építésével “amelyekben egész seregek állomásoztak”. Tény, hogy építkezett és helyreállított, de nehéz megmondani, katalogizálni, mely építkezések tartoznak hozzá és a tetrarchiához. Építkezésének bizonyítékai ismertek Africa-ból, a keleti határról, a Rajna és Duna mentéről. Néhány általános jellegzetesség: biztos, hogy az erődök külső megjelenésében változás következik be. Britanniában és Galliában az új építkezések, Probus óta, eltérnek a hagyományos I-II. századi erődformától. Sok erődnek csak egy bejárata lesz, kiugró tornyok épülnek. A Duna vidéken az oldaltornyok gyakran U-alakúak, míg a sarok tornyok különféle legyezők, a védelem jobb átláthatóságának érdekében. Nincsenek keltező értékű bizonyítékok, hogy ezeknek a típusoknak milyen a kapcsolata Diocletianussal, de valószínű, hogy mindez a dunai határ újjászervezésének része.

Diocletianus nagy energiáját jelzi a személyes jelenlét. Raetiában van annak visszafoglalásakor, Pannoniában a szármata háború idején²⁷⁴ és Antiochiába tartózkodik, amikor újjászerveződik a syriai front.²⁷⁵

Duna menti építkezései: Regensburg (castra Reina), Lorch (Lauriacum), Mautern (Favianis), Tulln (Comagena), és talán Zeiselmauer.

A tetrarchia kora jelentős változásokat hozott Pannonia életében is, mind közigazgatásilag, mind katonailag. A III. évszázad utolsó éveiben 295 után átszervezték a pannoniai tartományokat. Pannonia Inferiort kétfelé osztották és az északi feléből Kelet-Dunántúlból új provinciát alakítottak ki, amelyet Diocletianus leányáról, aki egyúttal a

²⁶⁸ Johnson 1976, 176

²⁶⁹ Wotschitzky 1954; Beck et Kellner 1967, 104-112; Garbsch 1970, 13

²⁷⁰ Gilles 1976, 446-447

²⁷¹ Borhy 1996-97, 213; Johnson 1976, 176

²⁷² A Dunakanyarban talált Valentinianus korából származó építési táblák is hírt adnak a Leg I. Martia-ról. Pannoniában a Duna menti limes építésére ez az alakulat kapott megbízatást (Hoffmann 1970, Soproni 2000, s.a.). Ez a csapategység a *comitatenses*-hez tartozott, amely a *magister militum per Illyricum* irányítása alatt állott. *Utriusque militiae magister*-ként Equitius volt a mozgó hadsereg főparancsnoka, de az építési munkálatokban résztvevő *limitaneus* egységek is neki voltak alárendelve. Ezt mutatja az Ybbs-i burgus építési felirata is, amely szerint az ottani építkezést a *limitaneus auxiliares Rauricenses* “*ordinanta viro clarissimo Equitio comite*” végezte.

²⁷³ Zosimus II. 34

²⁷⁴ PRK 1990, 46

²⁷⁵ Eutropius 9, 25

társcsászár, Galerius felesége volt, Valeriának nevezték el. Az új tartomány katonai központja Aquincum maradt. Az időszak történéseiről szinte nem maradtak elbeszélő források.

Pannoniában Diocletianus építkezései nem csupán defenzív, hanem eléggé támadó jellegűek is. A Dunának ezt a szakaszát azok a szarmaták fenyegették, akiket a vandálok, gepidák és gótok szorongattak észak-északkeletről. *Hydatius* a *Consularia Constantinopolitana*-ban arról tudósít, hogy két erőd épült 294-ben “Sarmatia”-ban, egy Bononiában, a másik Contra Acinco-nál (Chron. Min. 7, I, 230.) “*His coss. Castra facta in Sarmatia Contra Acinco et Bononia*”.²⁷⁶ Ez utóbbi erőd, Contra Aquincum,²⁷⁷ formájában és térben a legközelebbi párhuzama a gizellamajori erődnek. Az erőd Kovács P. szerint²⁷⁸ Caracalla és II. Constantius uralkodása közti időben épülhetett, ami nem mond ellent *Hydatius* adatának, az Eskü-téri erőd tetrarchia kori építési idejének.²⁷⁹ Kovács P. szerint a háromnegyed kör alakú saroktorony, illetve kiugró négyzetes oldaltorony kombinációja a III. század 2. feléből ismert.²⁸⁰ A 87 m-es oldalú négyszögletes építmény falvastagsága 3,4 m, saroktoronyai legyező formájúak, az oldaltornyok, amelyek 22 m-enként követik egymást 7,8 m-re ugranak a zárófal elé, ez a méret igen közel áll a gizellamajori erőd saroktoronyai szárfalának hosszúságához.²⁸¹

Diocletianus, aki saját személyét Jupiterrel vagy Ioviával azonosította, társaugustusa, Maximianus hasonló kapcsolata Herculessel, illetve a caesarok Gallerius és Constantinus Chlorus Mars-szal és Sollal társítása egyes vélemények szerint az új tetrarchiai legiok elnevezésében is követhető.²⁸² Ha ez áttételesen néhány erőd elnevezésében is visszatükröződik, érvényes lehet Pannoniában *Castra ad Herculem* esetében is, melynek neve az *Itinerarium Antonini*-ben szerepel.²⁸³ Ennek az erődnek keleti végén lévő két töredékes patkó-alakú tornya egyidejű az 1,8 m széles zárófallal, a többi torony, amelyek a Burg bei Stein-iekre hasonlítanak, másodlagos építésük, keletkezésük ideje ismeretlen. Az erődnek nincs feltárt saroktornya (6. ábra 3).

A határvédelem helyreállítása az Alpoktól északra is Diocletianus nevéhez fűződik.²⁸⁴ M. Mackensen szerint az augsburgi dicsőítő tábla²⁸⁵ és a *Historia Augusta* (Prob. 20, 2) szövegéből kitűnik, hogy a civil építmények és az infrastruktúra helyreállítása a városfalaktól kezdve a nagyobb utakig és hidakig, már Probus alatt befejeződött.²⁸⁶ Az Iller és a Felső-Duna közti határvidék újjászervezése és erődítése csak a II-III. század fordulóján ment végbe. Igen változatos a Felső-Duna mentén épült számos kisebb erőd vagy erődítmény alaprajza, ami megerősíti azt a tényt, hogy a védművek és a belső épületek elrendezése alapján ezeket az objektumokat nem szabad keltezni.²⁸⁷ Kellmüntz (*Caelius Mons*) illetve Isny (*Vemania*) erődjének 2. építési fázisa, tisztán keltezhető Diocletianus korára.²⁸⁸ Az objektum nagy méretű félköríves oldaltornyai jellegzetes építési formát jelentettek és kisebb változtatásokkal I. Valentinianus koráig fennmaradtak.²⁸⁹ A nagy méretű félköríves oldaltorony Diocletianus korára való keltezését megerősíti a Burg bei Stein am Rhein-ből (*Tasgaetium*) ismert

²⁷⁶ Chron. Min. 7, I, 230; A témáról lásd legutóbb Kovács P. 2001, 143-147

²⁷⁷ ibid. 155

²⁷⁸ ibid. 151

²⁷⁹ ibid. 155

²⁸⁰ ibid. 155

²⁸¹ Nagy L. 1946

²⁸² Hoffmann 1969, 11, 1974

²⁸³ Fröhlich 1893, 44-45; Soproni 1978, 47-48

²⁸⁴ Kellner 1959, 55-57

²⁸⁵ Bakker 1993, 276, fig. 5

²⁸⁶ Mackensen 1999, 203, 205

²⁸⁷ ibid. 207, 213

²⁸⁸ Mackensen 1994, 150-155; Garbsch 1971, 137-154, Garbsch 1971a, 207-229

²⁸⁹ Kovács P. 2001, 162-165

felirat,²⁹⁰ amely a 91x88 m-es alapterületű erőd építését 283 és 305 közé teszi, a keltezésre H. von Petrikovits a 294-es évet tartja elfogadhatónak.²⁹¹

Akárcsak Arabiában, vagy Syriában, Raetiában sincs nyoma mélységi védelemnek 300 körül. A katonaság feladatát itt is az utak és az utánpótlásvonalak ellenőrzése képezte. A Duna szerepe nemcsak a könnyen ellenőrizhető határvédelemben volt jelentős, hanem a hadsereg számára nélkülözhetetlen vonal volt a kapcsolattartásra és a szállítmányozáshoz. A IV. század elejétől reguláris őrzésként hajói cirkáltak a folyón.²⁹² C. R. Whittaker megjegyzi, hogy a Közép-Duna partvidéke a kis erődökkel (Vindobonától – Singidunumig) elsősorban adminisztratív és nem politikai vagy katonai és főleg nem védelmi vonal.²⁹³

Diocletianusnak új legiok szükségesek új erődítmények és bázisok építésére és ismerünk ilyen építkezéseket Raetiában, Alsó-Moesiában, Arabiában és Egyiptomban.

Moesia Superiorban Castra Martis erődje nehezen sorolható a tetrarchiai építkezések közé.²⁹⁴ A legkorábbi érmek Aurelianus koriak (270-275), a kisebb quadriburgium megelőzi a nagy erőd létrejöttét. Az utóbbihoz épült kerek tornyok későbbiek, az sem kizárt, hogy Iustinianus koriak.²⁹⁵ A quadriburgiumnak ennek ellenére alakja párhuzama a tetrarchia korából Syriában Qseyr es Sele erődjével.²⁹⁶ A valószínűleg forrásokban is említett építmény²⁹⁷ saroktornyának átmérője 12,5 m,²⁹⁸ míg Castra Martis tornyánál ez a méret 12 m.

Moesia Inferiorban Tropaeum Traiani (7. ábra 2) városa olyan városfallal van körülvéve, mely összhangban egy felirattal *“a fundamentis”* lett helyreállítva²⁹⁹ 316-ban.²⁹⁹ A kutatók valóban feltárták a falak korábbi alapjait és bizonyították, hogy a tornyok is másodlagos alagra épültek. A korábbi alapozás (ahol az egyik árok homokjában Diocletianus kori érem, 288-89-ből, hevert) kisebb és szélesebb, mint a Constantinus kori. Az első kőfalak és belső tornyok a II. század kezdetén már megépültek.³⁰⁰ C. Scorpan véleménye szerint Diocletianus 295 előtt kezdte újjáépíttetni az erődöt, - amelynek ekkor U-alakú oldaltornyai voltak - miután legyőzte a környéket támadó gótokat és bastarnákat.³⁰¹

Összefoglalva, a legyező alakú saroktornyok tekintetében is két alaptípusát figyelhettük meg a tetrarchiai erődépítéseknek. A nagy tetrarchiai erődök nagy katonasággal és megfelelő tűzérsséggel többé-kevésbé hagyományos blokkokkal rendelkeznek, több, mint egy bejárat, jobban kiugró 'U' vagy félkör alakú oldaltoronyal és nagy legyező alakú saroktornyokkal, amíg a kis hasonló korú erődöknek falak menti barakkjaik, kevésbé kiugró négyzetes oldaltornyai, kis legyező alakú saroktornyai és csak egy bejáratuk van.

²⁹⁰ CIL XIII 5256

²⁹¹ Petrikovits 1971, 211; A Kovács P. által két különböző formai csoportba sorolt oldaltorony építési idejét tekintve igen közel esik egymáshoz (Kellmüntz 300 körül; Burg bei Stein 294), ami a típusok közti időrendi sorrendet vagy eltérést kevésbé valószínűsíti (Kovács P. 2001, 162-163)

²⁹² Themistius Or. 10. 135; Zosimus 3. 10, 2; Amm. Marc. XXI. 9, 2

²⁹³ Whittaker 1997, 175-176

²⁹⁴ Atanassova-Georgieva 1974, 167-172

²⁹⁵ Procopius De Aedificiis 4,6.

²⁹⁶ Meg kell jegyezni, hogy Gschwind az RGA-ban a gizellamajori erődről közölt (azóta túlhaladott) alaprajz alapján szintén Qseyr es-Sele erődjét tartja a legközvetlenebb párhuzamnak Visegrádhoz a quadriburgiumok közül, annak ellenére, hogy a syriai erődnek kör alapú saroktornyai voltak (Gschwind 2003, 2). Véleményünk szerint a Castra Martis-i analógia ebben az esetben valamivel nyilvánvalóbb.

²⁹⁷ Acta Sanctorum oct. II, p 835 f.)

²⁹⁸ Poidebard 1934, pl. LXXVIII; Lander 1984, 190; Gregory 1995, 171-173

²⁹⁹ CIL III. 13734 = ILS 8939

³⁰⁰ Ivanov 1980, 245

³⁰¹ Scorpan 1980, 44-48

Nyilvánvaló, hogy I. Constantius építkezései a határok mentén nem érték el Diocletianus aktivitását, de megerősítette azokat a pontokat, amelyek nagyobb pusztuláson mentek keresztül a tetrarchia óta.³⁰² Amíg Galliában a frankok és az alemannok ellen harcolt,³⁰³ helyreállított és megerősített néhány erődöt. Csak három azonosított objektumhoz tartozik olyan epigráfiai bizonyíték, amely szerint szerkezeti kialakításuk I. Constantinus korához kötődik.³⁰⁴ Mainzzal szemben kibővítette a hídfőerődöt, Deutz (*Divitia*) falait egy igen széles árok és sánc védte, a falak vastagsága az alapoknál elérte a 12 m-t. Egyszerre 900 fő fért itt el.

A másik hídfő, amelyet Constantinus-dinasztia idején erődítettek meg *Brigetioval* szemben *Kelemantia*.³⁰⁵ A harmadik erődített hídfőállást Daphne erődjét szintén I. Constantinus alatt építhették, helye ismeretlen.³⁰⁶

A továbbiakban a témánknak megfelelő olyan erődökről lesz szó, melyek alakjukban és belső elrendezésükben a gizellamajori távoli előzményeinek is felfoghatók. A kiindulási alap a kiugró, négy saroktornyos forma. A saroktornyok inkább négyzetes, vagy kör alapúak, mivel a hasonló, legyező alakú saroktornyos objektumok igen ritkák. Itt kell megjegyeznünk, hogy Pannonia területén *a ma ismert* legyező alakú saroktornyok *egyike sem* mutat párhuzamot a gizellamajorival.

Moesia Inferiorban Gornea, Ravna és Dierna 20 km-es sugarú körön belül helyezkedik el a Duna mentén, mind négyzetesek és hasonló méretűek. N. Gudea quadriburgiumnak tartja mind a hármat.³⁰⁷ Dierna-nak a legvastagabbak a falai (2,1 m, a másik kettő 1,5 méterével szemben) és a tornyai a leginkább kiugróak (**8. ábra 2/e**); falai akárcsak Ravna és Gizellamajor esetében pontosan a fő égtájak szerint tájoltak. Gornea 41,5 x 41,5 m alapterületű, 300 körül épült és a IV. század 80-as, 90-es éveiben pusztult el.³⁰⁸ (**8. ábra 2/d**) Dierna a III. században épült, a IV. században elpusztult. Ravna többször is újjáépült, eredeti bejáratának helye bizonytalan, bár valószínűleg egy kapuja volt a Duna felé. A II. vagy III. században alapították, építése a III. század végén fejeződött be, az objektum a IV. század végén elpusztult; 49 x 49 m alapterületű.³⁰⁹ A lakótér mindhárom erődnél kő- vagy fafedésű lehetett. Diernában, ahol a polgári település korábbi, korai Probus-érmet találtak.³¹⁰ A három kiserőd Diocletianus idejében épült, formájukban és méretükben hasonlóak Visegrád-Gizellamajor erődjéhez, tornyaik azonban négyzetesek és belső beépítésükről nincsenek adataink.

A III. század végén – IV. század elején Nyugaton általában ritka a négyzetes toronyforma. Az egészen kiugró négyzetes tornyok 70%-a Keleten vagy Egyiptomban van, Nyugaton ez a keleti jellegzetesség talán az új tetrarchiai legiok által terjedt el.³¹¹

Az U-alakú oldaltornyok csoportjánál elsősorban a legyező alakú saroktornyos erődöket vesszük szemügyre. 9 ilyen lelőhelyet ismerünk Moesia Inferiorból. Kevés helyen volt ásatás, Abrittus valószínűleg III. század végi – IV. század eleji,³¹² Libida csak légi fotóról

³⁰² Aur. Vict. De Caes. 41, 18; Proc. De Aedif. IV. 7, 7

³⁰³ Eutropius 10, 3

³⁰⁴ Lander 1984, 193

³⁰⁵ Kuzmova-Rajtar 2003, 195

³⁰⁶ Proc. De Aedif. IV. 7, 7

³⁰⁷ Gudea 1982, 107-109

³⁰⁸ Gudea 1982, 107

³⁰⁹ Pribaković 1969, 88-89; Gudea 1974, 177-179; Kondić 1984, 155-156; Lander 1984, 206

³¹⁰ Lander 1984, 206

³¹¹ Lander 1984, 208

³¹² Ivanov 1963, 87; 1980, 234-247

ismert, ezért a keltezése is csak analógiák alapján lehetséges,³¹³ **(4. ábra 1)** Iatrusnál (Jantra) csekély datáló értékűek a leletek, a fő építkezés 293-319 között (?) mehetett végbe.³¹⁴ (3. ábra 5) Capidava fennálló erőd, melyet a késő római korban újjáépítettek, a terminus ante quem az érmek alapján 337.³¹⁵ Tropaeum Traiani-ról esett szó, Troesmis valószínűleg a Leg II. Herculia tetrarchia-kori legio főhadiszállása, ami alátámaszthatja annak lehetőségét, hogy a kései erődöt ez a legio építette.³¹⁶ **(3. ábra 6)**

Noviodunum is kétségtelenül e körhöz tartozik, de az elpusztult falak közül csak az északi lett kiásva. Az erőd egy másik legionarius csapat parancsnokságának, az I. Iovia-nak, egy másik tetrarchia kori legionak a székhelye.³¹⁷ Mint Tropaeum Traiani esetében, a leletek szerint itt is megtalálható két periódus: a 308-ra keltezett érem durván ante quem az első fázisra és post quem a másodikra. A leletek az építkezéseket 293 és 308 közé keltezik, ezért valószínűleg Diocletianus korban kezdődtek, de a Noviodunum, Tropaeum Traiani és Capidava emlékanyaga arra utal, hogy a program nem mindenütt teljesedett ki a tetrarchia bukása előtt és ténylegesen folytatódhatott Constantinus uralma alatt is.

További két lelőhely U-alakú toronnyal Novae és Dinogetia. Az előbbi esetében az ásatási beszámolók és a stratigráfiai elemzés a keltezéshez nem teljes értékű források. Az U-alakú tornyokat Constantinus-hoz lehet kötni.³¹⁸ Dinogetia-ban a téglabélyegeket Leg I Iovia Scytica természetesen a Noviodunumban állomásozó csapategységhez tartoztak.³¹⁹ **(3. ábra 1)**

A felsorolt 9, J. Lander által egy csoportba rendezett erőd³²⁰ közül ötnek van legyező alakú saroktornya (Abrittus (Zapada)³²¹, Capidava, Dinogetia, Iatrus, Troesmis). Abrittus-ban folyó ásatások J. Lander által közölt alaprajzánál³²² áttekinthetőbb, jobban feltárt alapokat mutat be T. Ivanov.³²³ Eszerint az erődnek négy "nagy legyezős" saroktornya, 24 U-alakú, 1 patkó alakú és 4 négyzetes alapú tornya vált ismertté. Ezen kívül a déli falhoz két téglalap alakú oldalépitmény is került. Továbbá fontos megjegyezni, hogy a négyzetes tornyok mind az erőd keleti falára illetve falához épültek. A délnyugati saroktorony közepére egy tartóoszlop (pillér) került. A "nagy legyezők" ebben az esetben szinte átmeneti formát jelentenek a "kis legyező" felé, mivel a szárakat záró ív alig haladja meg a negyed kör hosszát. A saroktornyok az erőd falakkal egy időben épültek. Ásatója az erődöt Scythia Minor erődjeivel párhuzamosan a III. század végére – IV. század elejére keltezi, azzal a megállapítással, hogy az "Abrittus-típus" kialakítását megelőzte a II. századtól kezdődő építkezések idején a falakhoz épített külső, kiugró, szögletes torony. Ugyanez elmondható még Capidava, Tropaeum Traiani, Noviodunum, Libida stb. esetében is.³²⁴ Troesmis az U-alakú oldaltornyokon kívül az északkeleti és délkeleti sarkain rendelkezik "nagy legyezős" tornyokkal,³²⁵ amelyek eltolt szárú megoldással az erőd falakkal egy időben épültek. Az erődnek szintén van négyzetes tornya és téglalap alakú oldalépitménye, utóbbi a keleti bejárat elé épült. A délkeleti saroktoronyban itt is egy tartóoszlop állt. Építési idejét a Constantinus-dinasztiához kapcsolják.³²⁶ **(3. ábra 6)** Libida saroktornyai patkóalakúak, U-alakú és

³¹³ Stefan 1974, 104-105

³¹⁴ Herrmann 1979, 11

³¹⁵ Scorpan 1980, 37

³¹⁶ Stefan 1974, 104; Scorpan 1980, 32-33, 92, a. 45

³¹⁷ ND or. XXXIX. 32

³¹⁸ Soproni 1980, 86

³¹⁹ Barnea-Stefan 1974, 22

³²⁰ Lander 1984, 218-223

³²¹ Az újabb elnevezés indoklását lásd Torbatov 2002, 319-320

³²² Lander 1984, 219, fig. 225

³²³ T. Ivanov 1980, 30

³²⁴ T. Ivanov 1980, 247

³²⁵ T. Ivanov 1980, 218, 239 ábr

³²⁶ T. Ivanov 1980, 246

téglalapalakú oldaltornyai vannak.³²⁷ Iatrus saroktornyai legyező, vagy patkó alakúak, oldaltornyai U-alakúak, egy téglalap alapú oldalépitménye van. A korai IV. századnál korábbra keltezhető kerámiaanyagot területén eddig nem találtak.³²⁸ **(3. ábra 5)** Tropaeum Traiani I. Constantinus-kori felirata által keltezett tornyok elrendezése az erőd nyugati oldalán hasonló Iatrus erődjének déli falához **(7. ábra 2)**.³²⁹ Capidava északnyugati és délkeleti bejáratát U-alakú tornyokkal védték a II. építési periódusban (III. század közepe – IV. század közepe), majd a III. periódusban “nagy legyező” alakú saroktornyokkal és szögletes oldaltornyokkal bővítették.³³⁰ A saroktornyok belső pilléresek és eltolt szárfalakkal kapcsolódnak az erődfalhoz. **(3. ábra 4)** Dinogetia³³¹ szabálytalan alakú, 3 “nagy legyező” alakú saroktoronnyal, egy patkó alakú, és 8 U-alakú oldaltoronnyal. Az északnyugati U-alakú oldaltorony a többinél nagyobb méretű. A saroktornyok itt is belső pilléresek. Az erődrendszer T. Ivanov szerint a III. század legvégén, a IV. század elején épült. Területén számos téglát találtak a *Leg I Iovia* bélyeggel.³³² **(3. ábra 1)** Noviodunumnak eddig csak az északi falát ásták ki 6 U-alakú és egy szögletes toronnyal. Falai között a Diocletianus alapította *legio I Iovia* állomásozott. Az északi fal habarcsából egy Maxentius idején (308-309) vert érem került elő, ami az erőd II. építési periódusát a IV. század elejére keltezi.³³³

Az U-alakú oldaltornyos erődök közül Arabiában együtt szokásos emlegetni Udruh³³⁴ **(8. ábra 1)** és el-Lejjun³³⁵ erődjeit Az utóbbi a legfrissebb ásatási eredmények szerint szintén tetrarchia-kori.³³⁶ **(8. ábra 3)** Méretei nem teszik lehetővé a hagyományos *legio* itt állomásoztatását, de mintegy 1000-1500 fő részére megfelelő. Ez a létszám viszont megközelíti a megosztott későrómai kisebb *legio* létszámát.³³⁷ Feltételezik, hogy ókori neve Bethorum volt, ahol a IV. Martia *legio* (*praefectus legionis quartae Martiae*, *Bethoro*) állomásozott.³³⁸ Az említett két erőd alakja hasonló sok Al-Duna vidéki, Diocletianus kori típuséhoz, vagy helyesebben fogalmazva az al-dunai típusok hasonlítanak az arabiaiakhoz. Elképzelhető, hogy az Udruh közeli csomópontnál a rómaiak a Severus kortól jelen voltak, de az erőd formája és az előkerült edényperem-profilok alapján mindkét építményt a késő III.-kora IV. századhoz kell kötni. Udruh erődje, amely a nagyon hasonló Leggun-hoz, grandiózusabb, nagyobb területen épült, jóval erősebb, vastagabb falakkal, méreteiben is megnövelve. S. Gregory két magyarázatot talált erre. Udruh és el-Leggun vagy egy időben épült, vagy egyiket a másiktól másolták.³³⁹ Mindkét erődnek eltolt szárú, “nagy legyező” alakú saroktornyai vannak. A lejjuni legfrissebb ásatások eredményei nem zárták ki a tetrarchia kori építés kezdetét.³⁴⁰ Az erőd helyőrsége feltételezhetően a Leg IV. Martia,³⁴¹ Galerius kultikus identifikációjáról lett elnevezve.³⁴²

³²⁷ T. Ivanov 1980, 220

³²⁸ T. Ivanov 1961, 18-26; 1966, 23-40; 1980, 193-195.

³²⁹ Betz 1939, 591-596; Ştefan 1971, tabl. 16-17; T. Ivanov 1980, 218-219

³³⁰ Florescu 1958; T. Ivanov 1980, 216

³³¹ Barnea 1969, fig. 4, 6

³³² T. Ivanov 1980, 218-219

³³³ Barnea 1957, 162-165; Condurachi 1967, 167, fig. 4; T. Ivanov 1980, 219-220

³³⁴ Parker 1986, 94-98; Gregory 1995, 383-389

³³⁵ Brünnow et Domaszewski 1904, 431-463; 1905, 24-38. (A szó, Lejjun a “legio” torzított formája. Hasonló a hagyományozódás Keszthely = castellum esetében is.)

³³⁶ Parker 1987, I. 260

³³⁷ A későrómai legiók létszámához lásd Vegetius II. 2-3; I.17; Mommsen 1889, 229; 254; Jones 1964, 56;68;

Seston 1946, 299; Van Berchem 1952, 110-111

³³⁸ ND Or. XXXVII, 22

³³⁹ Gregory 1995, 389

³⁴⁰ Parker 1979, 109-121, 143-152

³⁴¹ ND or. XXXVII. 22

³⁴² Hoffmann 1969, II. 69, a. 589

Syriában, félúton Palmyra és Damascus között áll Han el-Manqoura,³⁴³ Dumer után a legnagyobb erőd (90 x 90 m) a *Strata Diocletiana* mentén. Az erődből nincs keltező leletanyag. ‘U’ alakú tornyai 7,8 m szélesek és 8 m-re ugranak a falak elé. Saroktornyai eltérnek Dumer, Lejjun és Udruh erődjeinek saroktornyaitól. A forma nem, de a szerkezete szokatlan. A torony kívülről “nagy legyezőnek” látszik, belülről azonban az ív két egymásra merőleges fallal lett kialakítva, Így a tornyok belül négyzetesek (**7. ábra 3**).

A gizellamajori erőd esetében kis méretei miatt nem volt szükség (U-alakú) oldaltorony építésére. A legkisebb hely, ahol U-alakú oldaltorony létesült, Qasr Qarun,³⁴⁴ Egyiptomban épült, saroktornyai azonban négyzetesek, és a nyugati oldaltornya is négyzet alapú. Nagyságrendben következett Han el-Manqoura, amely 90 m-es négyzet alakjával feleakkora, mint a *Strata Diocletiana* menti nagy erődök.

A kerek (oldal)tornyok közül egy bizonyos területhez kötődnek azok, amelyeknél a falon kívüli kiugrás gyakorlatilag teljes kör. A kevés és csak a Közép-Duna vidékére jellemző példa nem kapcsolódik a Rajna vidékiekhez, ahol nem beszélhetünk a zárófal elé való teljes kiugrásról, és a tornyok alapterülete is kisebb.³⁴⁵ Pannoniában ez a torony típus a belső erődök második építési fázisára, illetve az ugyanekkor újonnan épült erődökre (Környe, Fenékpuszta) jellemző. Mivel egységes formáról van szó, ez ebben az esetben meghatározza az építés időpontját, I. Valentinianus uralkodásának időszakát, annak legvégét, vagy az azt követő éveket, a 370-es évek második felét.

A Vaskapunál, a dunai erődnek, Česava-nak van hasonló kerek tornya.³⁴⁶ Az erőd jóval kisebb, 140-150 m. Mivel sokszor újjáépítették, hiányoznak a megbízható keltező adatok. J. Lander szerint építési ideje a III. század vége utáni,³⁴⁷ V. Kondić viszont az I. és V. század közé tette fennállását.³⁴⁸

A kerek tornyos erődök esetében is előfordul, hogy a kis méretek miatt csak a sarkokon van torony. Česava-tól 9 km-re Saldum,³⁴⁹ egy ilyen kis lelőhely, 7 m átmérőjű saroktornyokkal, keltezése késő római, a meglévő építmény jelenlegi állapotában leginkább VI. századi átépítéskor kialakult formáját őrzi. N. Gudea szerint quadriburgium, ami a IV. század kilencedik évtizedében részben elpusztult.³⁵⁰ Az innen 3 km-re lévő Bosman erődje, szokatlan, háromszög alakú, III-VI. századi. Oldalfalai 47 és 49 m hosszúak, a tornyok átmérője 9 m, a helyszín eléggé elpusztított.³⁵¹

Bosmantól 20 km keletre található Hajdučka Vodenica, valószínűleg IV. századi eredetű, bár a ma is fennálló falak inkább VI. századiak. A szárazföld felőli kerek tornyai és az ötszögű oldaltornyok másodlagosak lehetnek. A legkorábbi kerámialeletek a IV. század második feléből ismertek.³⁵²

Hajdučka Vodenica-tól mintegy 80 km-re dél-délkelet felé a már részben ismertett *Castra Martis* erődje (**7. ábra 4**) található. Az építkezések kezdetét Aurelianus (270-275) idejére lehet keltezni. Érdekes ennek az építménynek szoros alaki kapcsolata a syriai Qseyr es-Sele quadriburgiumával.³⁵³ A 37 m-es négyzet alakzat kerek saroktornyai 12 m

³⁴³ ND or. XXXII, 42; Poidebard 1934, 37, 45f, 50, 52, 99, 182f, pls XX-XXV; Lander 1984, 226; Gregory 1995, 213-214

³⁴⁴ Lander 1984, 190, 194

³⁴⁵ Lander 1984, 235

³⁴⁶ Pribaković 1969, 88-89

³⁴⁷ Lander 1984, 235

³⁴⁸ Kondić 1984, 155

³⁴⁹ Petrović 1969, 95; Kondić 1974, 46; Kondić 1984, 142-143

³⁵⁰ Gudea 1982, 108

³⁵¹ Kondić 1974, 46; 1984, 141-142. Bosmanhoz hasonló Sponeck erődje (Nuber 1993)

³⁵² Čerškov 1969, 143; Kondić 1984, 138-140; Lander 1984, 240

³⁵³ Az RGA-ban M. Gschwind szerint ez a legközvetlenebb analógia a visegrad-gizellamajori erődhöz, ezt azonban a kör alakú saroktornyok alapján nem tartjuk valószínűnek. Bár M. Gschwind szerint Qseyr es-Sele

átmérőjűek. A régészeti leletek nem zárják ki a két lelőhely tetrarchiai eredetét, ezt sugallja *Castra Martis* elnevezés is. Az eddig hitelesített kerek tornyok alapján ez a típus ritkán fordul elő a római kori Keleten.³⁵⁴

A kétféle csoportosításnál jól látható, hogy a sokkal bizonytalanabb keltezésű kör alapú tornyokkal ellátott Al-dunai erődök nem könnyen kapcsolhatók a pannoniai belső erődök időrendjéhez, annak ellenére, hogy építési sajátosságaikban volt hasonlóság. Mindkét esetben használtuk J. Lander felsorolását³⁵⁵ részben, mivel hasonló elgondolással lehet követni az egyes határszakaszok építkezéseit, részben azért, hogy az azóta megismert új adatok alapján pontosítani lehessen a korábban kialakult képet.

Természetesen témánk szempontjából a legérdekesebb a legyező alakú saroktornyok kérdése. Az elnevezésből és a formából következően ez a típus csak az épületek sarkainál alakítható ki. A saroktornyok elterjedését és fajta változatosságát figyelembe véve, nehezen állítható, hogy a hadászatban egyik vagy másik típus előnyösebb tulajdonságai miatt uralkodóvá vált volna.³⁵⁶ Ennek ellenére a “kis” és “nagy legyező” forma bizonyos tekintetben³⁵⁷ védelmi értékben többre becsülhető, egyfajta fejlődés eredményeként is felfogható. “*Turres itaque rotundae aut polygonoe sunt faciendae; quadratas enim machinae celerius dissipant, quod angulos arietes tundendo fragunt, in rotundationibus autem uti cuneos ad centrum adigendo laedere non possunt. Item munitionis muri turriumque aggeribus coniunctae maxime sunt tutiores, quod neque arietes neque suffosiones neque machinae ceterae eis valent nocere.*”³⁵⁸ Vitruvius tehát már igen korán kijelölte az építkezéseknél követendő védelmi stratégiát, tette ezt akkor, amikor a birodalom nyilvánvalóan offenzívában volt. Talán ezért, elképzelései –tőle függetlenül- csak a II. század második felétől kezdtek el megvalósulni, de igazán csak a III. század elejétől (félkörös oldaltornyok), illetve a második felétől szaporodnak el az általa ideálisnak tartott formák. A sokszög alakzat csak nagyon kevés esetben fordult elő.³⁵⁹ A legyező alakzatról egy forráshelyet ismerünk *Episcopia* erődjének építésekor.³⁶⁰ A leírás alapján az erődfaltól széttartó falalapozásra épült tornyok közé bemerészkedő ellenséget minden oldalról löni tudták, így a védők nagy fölénybe voltak az ostromlókkal szemben. Valójában azonban ezek *oldaltornyok*, ezért ez a leírás inkább a patkó-, vagy csepp alakzatra vonatkoztatható.

Látnunk kell, hogy –néhány kivételtől eltekintve- az antik szerzőket (történetírókat) igen kevésbé érdekelték a tipológiai kérdések, nem foglalkoztak az építményeik formai-szerkezeti elemzésével, mivel számukra elsősorban az erődök bevehetlensége volt fontos, ezért az objektum helyszíne, falak vastagsága, magassága, építési módja volt az elsődleges szempont. Ezt például Procopius leírásai számos esetben bizonyítják.³⁶¹ Ezért a rómaiak szóhasználatában sosem használt “legyező” formula az ásatások által felszínre hozott toronymaradványok alaprajzai alapján vált elfogadottá. A katonák egymás közt valószínűleg a tornyokat csak térkapcsolataik alapján határozták meg, esetleg különlegességük, vagy funkciójuk alapján nyertek külön elnevezést.³⁶² Legjobb példa a “Τετραπυργια” vagy

---

saroktornyai legyező alakúak, ezt sem J. Lander, sem S. Gregory nem erősítette meg. (Lander 1984, 188, 190-191; Gregory 1995, 173-175)

³⁵⁴ Lander 1984, 240

³⁵⁵ Lander 1984, 218-226, 235-240

³⁵⁶ ibid. 258

³⁵⁷ Gróh 1994, 244

³⁵⁸ Vitruvius I. 5, 5; Hasonlóképpen Philo is a kerek tornyot ajánlotta (in: Lawrence 1979, I. 64)

³⁵⁹ Lander 1984, 244, 246. Európán kívül a katonai helyszíneken nincs ilyen típus és az európaiak fele Nagy-Britanniában fordul elő. Többségük a III. század vége – IV. század első fele időszakra keltezhető.

³⁶⁰ Procop. De aedific. IV. 8, 19

³⁶¹ Procop. De aedific. II. 1,3; II. 5, 2-3, 7; III. 2, 10-12; III. 4, 16-20; III. 5, 8-10; V 13, 7, 14; VI. 4, 1-3

³⁶² Procop. De aedific. II. 1, 20; Lásd még Borhy 1996, 223-231

“quadriburgium” “négytoronyúsága”, ahol magáról az így elnevezett objektumról több információt nem kaptunk.³⁶³ A források tanúsítják, hogy sokkal inkább érdekelte őket az építmény esztétikai megjelenése, a minőségi kvalitások látványa. Ezért is kevésbé foglalkoztak a romos épületekkel, amelyek funkciójukat elvesztették, illetve alkalmatlannak bizonyultak eredeti feladatuk betöltésére. Azt a folyamatos alakító és kísérletező építkezést, amit pl. az erődök építésénél megfigyelhetünk, nem dokumentálták, ennek felismerésével az utókor próbálkozik. Mindezek megnehezítik a térben és időben zajló építési folyamatok átláthatóságát, illetve egy késői nézőponthoz alkalmaztatják az ebből a szempontból szegényes forrásanyagot.

A legyező alakú saroktoronyok tipológiai besorolását J. Lander végezte el. Típusai a következők:

A: “kis legyező” (*small fan*) alakzat: a szárakat egynegyedes, egyharmados körív köti össze **(4. ábra 3/a)**.

B: “nagy legyező” (*large fan*): a torony szarfallait feles vagy háromnegyedes körív köti össze **(4. ábra 3/b)**.

C: “legyezővel bővített” (*splayed fan*) (“nyújtott vagy nyeles legyező”) alakzat: oldalfalaiban nyújtott.³⁶⁴ (A körív méretét nem határozta meg.) **(4. ábra 3/c)**

Ehhez a besoroláshoz azt tehetjük még hozzá, hogy a harmadik típust illene tovább bontani, hiszen ezek alakjukban és méreteikben is igen különbözők lehetnek, azonban az általam használt, ajánlott magyar nyelvű terminológia szerint –“legyezővel bővített” toronyok jól érzékelhető, hogy utólagos építkezésekről van szó, ezért a bővítendő, vagy átalakítandó objektum a legtöbb esetben meghatározhatja a bővítés lehetőségét. Ezért ezek az alakzatok nem választhatók el a “gazdaépítménytől”, mivel túlnyomó többségben ezeknek az erődítményeknek a sarkait lezáró falak mögött már egy korábbi (szögletes, kissé trapezoid stb.) torony épült. Ez érvényes Visegrád-Sibrik-domb kivételével (?) az összes pannoniai legyezővel bővített, Duna menti objektumra. Továbbá elmondhatjuk, hogy a legyezővel való bővítés a határ menti erődök esetében következett be, tehát kifejezetten hadi célok miatt került sor az ilyen átépítésekre. A “kis” és “nagy legyezők” építése sem feltétlenül egy időben ment végbe az erődépítkezéssel, azonban ezekben az esetekben nem toronybővítésről van szó, hanem a falsarkok újbóli megformálásáról. Ezt figyelhetjük meg Pithyusnál, ahol a “kis legyezős” saroktoronyok, amelyek eltolt száraikkal szinte közvetlen párhuzamai a gizellamajorinak, korábban kör alapúak lehettek.³⁶⁵

A toronyoknak az erődfalhoz való kapcsolódási módja kétféle lehet: – hurkosan
– eltolt szárazakkal

Mindkét esetben derékszöget, hegyesszöget és tompaszöget is alkothatnak a szárfalak az erődfalakkal.

A harmadik sajátosság a toronyba való belépés, a bejáratok közti eltérésben mutatkozik. S. Gregory négy alapvető módozatot különböztet meg.

1. átlós: belépés a toronynyakon keresztül **(7. ábra 1 a)**
2. oldal: belépés az egyik fal mellett **(7. ábra 1 b)**
3. “straddling”: amikor a toronysarok az erődfalakon belülre kerül (“falra ülő” torony), és ezen a belső falsarkon keresztül lehet belépni a toronyba **(7. ábra 1 c)**
4. kétoldali: belépésre mindkét szárfal mellett lehetőség van **(7. ábra 1 d)**.³⁶⁶

³⁶³ Procop. De aedific IV. 1, 18; AmmMarc. XVIII. 2, 4

³⁶⁴ Lander 1984, 246

³⁶⁵ Wagner 1976, 675, abb 2/a; Gregory 1995, 134

³⁶⁶ Gregory 1995, 6.12 a-d

A Visegrád-gizellamajori erőd “nagy legyező” tornyába nem a felsorolt módokon lehet bejutni. Az oldalról való megközelítés egyezik, de a toronyfalak képzeletbeli találkozási pontja “straddling”-et jelentene, ami leginkább a 4. változatot támasztja alá, de úgy, hogy a kétoldali bejárat közül az egyikre nincs szükség. Ezért egyszerűbbnek tűnik, ha a továbbiakban csak kétféle bejáratiról beszélünk: “átlós” és “oldal” bejárat. Ezek a formai különbségek azonban –véleményünk szerint- időrendi, vagy területi elhatárolást nem tesznek lehetővé.

Az ismert toronytípusok fajtáiban Kelet jóval kisebb választékkal rendelkezik, mint a birodalom más területei. Ennek oka lehet, hogy a birodalom nyugati felében több, különböző (helyi?) hagyomány folytatódott. Eddig csak az Al-dunai provinciákban beszélhettünk közvetlenül a keleti párhuzamokról.³⁶⁷ S. Gregory csoportosítása szerint az oldaltornyok kevés kivétellel lehetnek nagy U-alakú, vagy nagy négyszögletes és kis kiugró négyzet, vagy kis falra ülő négyzet formájúak;³⁶⁸ A saroktornyok legyező, átlós U-alakú, négyzetes, kör, sokszög, kis négyzetes vagy négyszögletes (A vagy B típus) és kis négyzetes (C típus).³⁶⁹ A “kis” és “nagy” kategória közti határ 6 és 7 m között van. A legyező alakú saroktornyoknak több olyan változata is ismert, amelyek csak a keleti határon lelhetőek fel. A Duna vidékén a legyezőket korábban a constantinusi építési program meghatározó szerkezeti elemeként tartották számon, bár ebben H. von Petrikovits kételkedett.³⁷⁰ Soproni S. még nem tett különbséget a legyezők fajtái közt és szintén a constantinusi építési programhoz sorolta az objektumokat³⁷¹ (Contra Aquincum, Ulcisia Castra, Campona, Matrica, Intercisa, Visegrád, Alsóhetény, Ságvár és Környe esetében).

S. Johnson szerint a legyező alakú tornyok megjelenése ugyanolyan jelentőségű, mint a kapuszárnytornyoké.³⁷² Nem szükségszerű azonban, hogy a legyezővel való bővítés egy időben, egy császár irányításával ment végbe. Látni kell, hogy a tetrarchia korában Keleten épült legyező saroktornyú erődök, akár csak a kiugró oldaltornyok beválhatták a hozzájuk fűzött reményt, ezért is következhetett be a Duna vidéki erődök hasonló megerősítése, illetve alkalmazásuk az újak építésénél. Leginkább a pannoniai (valeriai) Duna menti, sokféle formájú legyezővel bővített tornyú erődök bizonyítják, hogy a központi irányelveket mindegyik parancsnok a saját elképzelése szerint valósíthatta meg! Ide kívánczik S. Gregory gondolata egy épülő objektum kialakításának menetéről. A döntés-mechanizmus hipotetikus hierarchiája a “Voie des Hans” erődök alapján a következő lehetett. A császár(1) kiadja az utasítást az elöljárójának (praeses), hogy építsen új utat, erődökkel és megfelelő köztes dolgokkal Palmyra és Damaszkusz közt. A praeses(2) tanácskozik az egység parancsnokával, hol legyenek az erődök és az építészével(3), hogy mit fog tervezni. Az építész(3) előkészíti a munkafeltételeket, beleértve olyasmis is, mint a megközelítő méretek, a kapuk száma, a falak vastagsága és magassága, a tornyok a sarkokon, amit eljuttat, kiadja az egyes egységek parancsnokának(4), aki szabadon tehet lépéseket egy bizonyos kereten belül. Az építkezés technikája és valószínűleg az építészeti elemek, mint a bejárat, a lefedés annak a tapasztalatán múlik, aki éppen az építkezést irányítja(5). A 300-as évektől ez a személy valószínűleg helyi illetőségű sorozott katona és a helyi hagyományokat folytatja.³⁷³ Ez a mechanizmus nemcsak

³⁶⁷ Gregory 1995, 157

³⁶⁸ A falra ülő torony az a forma, amikor az erőd falához képest az oldaltorony falai kívül és belül is kiugranak. Az angol nyelvű meghatározás “straddling” tornyairól van szó. Ilyenek pl. a Kovács P. által említett nagy félköríves oldaltornyok I. és III. csoportja is (Kovács P. 2001, 162-165).

³⁶⁹ Gregory 1995, 132-133

³⁷⁰ Barkóczi 1954, 32-35; Mócsy 1962, 636; 1974, 282; Petrikovits 1971, 184

³⁷¹ Soproni 1978, 195-197

³⁷² Johnson 1983, 190

³⁷³ Gregory 1995, 240-241

a keleti határra vonatkozhatott, bár a nyugati birodalom területén kevésbé beszélhetünk helyi hagyományokról.

A gizellamajori erőd feltárása előtt Pannoniában Contra Aquincum és Alsóhetény volt az a két hely, amelynek eredeti szerkezeti része a “kis legyező” alak. A késő római, Fekete-tenger menti nagy erőd, Pithyus valószínűleg szintén rendelkezik “kis legyezővel”.³⁷⁴ A gizellamajori erődhöz legközelebb álló példa Zeiselmauer, amelynek “kis legyező” tornyai szintén a Constantinus-dinasztia alatt épültek. Ezek a legyezők is hurkos kötésűek, és az erődnek U-alakú oldaltornyai vannak, a kaputornyai négyzetesek.³⁷⁵

Számos syriai példát ismerünk, ezek közül Han el-Abyad (**3. ábra 2**), Han el-Hallabat (Veriaraca) (Palmyratól 31 km-re délkeletre, ez a 47 x 47 m-es kiserőd maradt fenn a legjobb állapotban)³⁷⁶ (**3. ábra 3**), illetve Han el-Qattar és Han el-Manquora érdemel említést.³⁷⁷

Az ‘A’ és ‘B’ típusok közti különbség a méretben van, átmenetet leginkább Han el-Manquora képezhetett közöttük. A ‘B’ típusba Capidava, Dinogetia mellett Libida, Troesmis, Lejjun, Udruh, továbbá Abrittus és esetleg Dumer is beletartozik. Ezek a lelőhelyek egyrészt Arabiában, másrészt Moesia Inferiorban vannak, ilyen tornyai vannak a Boljetin erődjének Moesia Superiorban.³⁷⁸ 1990-ig (Visegrád-Gizellamajor, északnyugati torony) Pannoniából nem volt ismert ‘B’ típusú legyező alakú saroktorony.

A Visegrád-gizellamajori erőd feltárása során a szabályos “kis legyező” alakzatok mellett feltártuk a *hypocaustum*mal ellátott északnyugati saroktorony “nagy legyező”-jének egy részét. A torony valószínűleg már megépítéskor különleges szerepet kapott, ezt látszik igazolni az alapozás kutatásakor megfigyelt, a többitől eltérő falazási technika. A szokásosnál nagyobb méretű kövek fugáit vastag habarccsal kenték ki, ezzel mintegy szigetelést biztosítottak az épületnek (**44. kép**). Ez esetben - végső soron- a torony különleges alakját ezzel a funkcionális építészettel is magyarázhatjuk. A visegrádi erődöket tekintetbe véve nem az első eset, hogy szokatlan jelenséget figyelhetünk meg a toronyépítéseknel. A Visegrád-Sibrik táborának “nyeles legyező” típusú saroktornya az ásató szerint kezdettől fogva ebben a formában készült. Ez azért egyedülálló, mivel a “nyeles legyező” forma kialakulási sémája a korábbi erőd fal lekerekített sarka mögötti belső torony fal elé vitele a szárak hozzáadásával, illetőleg megnyújtásával (pl. Drobeta (**2. ábra 3**), Ulcisia Castra, Campona, Zwentendorf (**4. ábra 2**)), vagy a zárófalakon kívüli új építkezéssel (pl. Intercisa, Cirpi). Mint említettük, a legyező forma kialakulása mintegy kivételként egyes falon belüli alakzatoknak, a sarokfalazat ezzel szinte megkétszereződik.³⁷⁹ Nyilvánvalóan összefügg megépítése azzal, hogy a sarkok egy ellenséges támadás esetén az egyik legsebezhetőbb pontjai a mindenkori védelemnek. A “kis és nagy legyező” alakzatot önálló saroktorony típusnak kell elfogadnunk a kör, vagy négyzetes alakú kiugró tornyok sorában. Ezzel elváltatjuk a “splayed fan” típustól, hiszen ezek egyetlen eset kivételével³⁸⁰ mind egy átalakítás részét képezik. A gizellamajori erőd azért egyedülálló forma, mert méretében közel áll a Vaskapu vidékén épült négy saroktornyos kisméretű erődökhöz, de hasonló legyező alakú saroktoronyokkal Pannoniában és Moesia Inferiorban csak sokkal nagyobb méretű objektumok rendelkeznek.

³⁷⁴ ND or. XXXVIII, 32; Zosimus I. 32-33; Wagner 1977, 675; Gregory 1995, 11-15

³⁷⁵ Ubl 1977, 251-262; 1980, 592-593; Genser 1990, 21, 62, abb. 38

³⁷⁶ ND or. XXXII, 34

³⁷⁷ Poidebard 1934, 45-49, pls. 21, 39, 41, 43

³⁷⁸ Kondić 1969, 106-108

³⁷⁹ Ez a “megkétszereződés”, azaz a falak megvastagításának szüksége alapvetően a saroktoronyok kialakulására is kézenfekvő magyarázatnak tűnik. Cirpi feltárt, alig kiugró délkeleti saroktornya, Drobeta saroktoronyai esetében a szárfalakat összekötő ívek igen kis hajlásúak, míg Ancaster és Godmanchester saroktoronyai gyakorlatilag már csak bástyák, keltezésük IV. századi (Lander 1983, 252; 254, figure 276)

³⁸⁰ Soproni S. Visegrád-Sibrik-dombi ásatását és a katonai tábor építési idejével kapcsolatban vannak vitatott pontok (Lander 1984, 252, 257; Visy 2000, 49)

Formában és méretben a legközelebbi párhuzamot két syriai példa, Han al-Hallabat (**3. ábra 3**)³⁸¹ és Han el-Abyad (**3. ábra 2**)³⁸² jelenti, de a legyezők itt is inkább a “nagy legyezőre” hajaznak. Han al-Abyad legyezői közelebb állnak a gizellamajoriéhoz, de hurkos kapcsolódásúak, míg Han al-Hallabat eltolt toronyszáruak, de “nagy legyező” alakzatok és belső térkiképzésük is négyzetes.

A Szentendrei szigetcsúcson, a mai Kisoroszi település északi végén, Kápolna nevű lelőhelyen, a házak alatt található egy erőd, amelyiknek legyező alakú toronyhoz tartozó ívelt falszakaszát tárták fel. Az ásatás alapján nem lehetett megállapítani a legyező típusát. A leletek tanúbizonysága szerint megépítése I. Valentinianus korára tehető.³⁸³

Feltétlenül meg kell még említenünk Boiotro erődjét Passaunál,³⁸⁴ amely a III. század vége felé épült fel, és két saroktornya “kis legyező” alakú. Ez a forma a típus egyik legnyugatibb példája és az ásatási emlékanyag szerint a legkorábbi is (**6. ábra 2**).

A gizellamajori erőd építésének másik sajátossága a belső épületek elrendezése. A körben a körítőfalak mellé épített szárnyak szinte a teljes udvart beépítetlenül hagyták, eltekintve az északi szárny előtti melléképületektől. A belső épületszerkezetnek ilyen szabályos kialakítása a többi pannoniai építmény esetén nem figyelhető meg. Ennek oka minden bizonnyal a gizellamajori erődnél jóval nagyobb alapterületük, aminek következtében az objektumokban legtöbbször a falaktól távol emelnek különféle rendeltetésű épületeket. Részleges fal menti építkezéseket több esetben láthattunk, pl. Visegrád-Sibrik, Tokod, Győr esetében. A fal menti építkezés oka a kis méreten kívül az egy (esetleg két) bejárat (kijárat) léte. A belső közlekedést a szabad udvari területen lehet a legkönnyebben megoldani békében vagy háborús veszélyek közt egyaránt. Figyelembe lehet venni azt is, hogy az ostromtechnika fejlődésének következtében elszaporodó hajítógépektől nagyobb biztonságban vannak a körítőfal melletti épületek és lakóik. Különösen érthető ez a biztonsági építkezés ott, ahol az erődben már civil lakosság is letelepedett. Ez az elrendezés eredetét tekintve szintén Keleten és Észak-Afrikában terjedt el a legkorábban. Raetiában és az Al-Dunánál a kis erődökben (Schaan, Irgenhausen, Gornea, Ravna, Dierna, Putinei, Porečka Reka) láthattunk hasonló belső szerkezet).

Az eddig, a teljesség igénye nélkül felsorolt és ismertetett lelőhelyek véleményünk szerint időbeli, formai és/vagy tipológiai előzményei lehetnek a Visegrád-gizellamajori erődnek. A pusztán típus alapján megállapítható legkorábbi időhatár az objektum keletkezését tekintve minden bizonnyal I. Constantinus uralkodásának legvége - II. Constantius uralkodásának első-második évtizede. Ezt a keletkezést leginkább a pannoniai belső erődök első fázisával lehet alátámasztani. Az eddigi kutatások szerint nagyjából egy időben épülő alsóhetényi, ságvári, Visegrád-Sibrik-dombi és Visegrád-gizellamajori erődök közül a Sibrik-dombi tűnik a legfiatalabbnak. Mint említettük a tipológiai alapokon álló időmeghatározás a (késő) római építkezések tekintetében meglehetősen ingoványos út, ezért nem meglepő, ha az egymás közelében lévő objektumok akár egyidejű építkezés során is egymástól eltérő formai és szerkezeti sajátosságokkal rendelkezhetnek.

Visegrád-Sibrik-domb erődje Soproni szerint az érmek és kerámia alapján a kései Constantinus korban épült.³⁸⁵ *Ulcisia Castra* neve minden valószínűség szerint II. Constantinus idején változott *Castra Constantiára*.³⁸⁶ Emiatt a fontos és utólagos módosítások az építmény korábbi alaprajzán a Constantinus-dinasztiához, illetve II.

³⁸¹ ND or. XXXII, 34; Poidebard 1934, 37f, 48f, 52, 56, pls. XL-XLII; Lander 1984, 249, 267f; Gregory 1995, 201-203

³⁸² Poidebard 1934, 49, 52, pls. XXXIX, XLIII 2.; Lander 1984, 268f; Gregory 1995, 199-200

³⁸³ MRT 1986, 112

³⁸⁴ Christlein 1979, 91

³⁸⁵ Soproni 1978, 56

³⁸⁶ A tábor kései nevéhez CIL III 15172; ND Occ. XXXIII 34; Soproni 1978, 68

Constantiushoz köthetőek.³⁸⁷ Eddig csak kevés esetben sikerült megnyugtató módon elválasztani illetve egy császárhoz kötni a Constantinus-dinasztia alatti építkezéseket. Ez annál is inkább meglepő, mivel I. Constantinus és II. Constantius uralma Pannoniában több, mint félévszázadig tartott.

Az egyik legjelentősebb változás a IV. század első felében az erődépítészetben a legyezővel bővített saroktoronyok megjelenése jelentette. A Visegrád-Sibrik-dombi tábornól eltekintve, amely kivételes helyzetét annak köszönheti, hogy az eddig ismert egyetlen olyan késő római erődítmény, amelynek tornyai nem korábbi belső tornyok bővítései, hanem önálló “nyeles legyező” formák, a Duna mentén *Ad Statuastól Annamatia*-ig Valeria határán fokozatosan épültek át az erődök sajátos legyező alakú saroktoronyokkal. Ezek a tornyok bár egységes és folyamatos átalakítás eredményei voltak, alaprajzukban eltérőek.

A Duna menti, legyezővel bővített saroktoronyú pannoniai erődök a későrómai időszakban:

1. *Quadrata* (Lébény-Barátföldpuszta): valószínűleg a Constantinus-ház uralkodása idején a saroktoronyokat legyezőalakokkal bővítették. A legyező alakú tornyok csak kissé ugrottak a falak elé és nem volt szükség újabb árok kiásására. Falvastagság: 1,5 m.³⁸⁸

2. *Ad Statuas* (Ács-Vaspuszta): a Constantinus-ház uralkodása idején a köerőd árkat betömték és a faltól 13 m-re egy újabbat ástak, ennek eredménye, hogy körbeveszi a közeli csepp alakú, vagy inkább legyező alakú saroktoronyot, amelyik 11,4 m-re ugrik ki a fal elé. Falvastagság 1,1 m. Valószínűleg ugyanebben az időben a *porta principalis dextra* és a *sinistra* be lett falazva.³⁸⁹

3. *Ad Mures* (Ács-Bumbum-kút): a 2. kőbe építési periódus ideje a IV. század első felétől a korai V. századig. Az első árok fölé épült legyező alakú saroktorony építésének ideje azonos a második árok kiásásának idejével.³⁹⁰

4. *Azaum, Odiavum* (Almásfüzitő): Constantinus uralkodásának idején a kapukat, a Dunára néző *porta praetoria* kivételével, félköríves elfalazással lezárták. Az ilyen típusú átépítéseket II. Constantius vagy I. Valentinianus idejére is kelteznek.³⁹¹ Az egyik félkörös saroktoronyot olyan legyezővel bővítették, amelynek a fala megtört a saroknál a kerítő faltól 80 cm-re. Falvastagság 2,2 m. Visy Zs. felfedezte, hogy a légi fotón a legyező alakú tornyokat árok veszi körül.

5. *Crumerum* (Nyergesújfalu-Sánchegy): a II. században épült. A IV. században is állt. Számottevő ásatás nem volt. Az erőd feltételezett alaprajzán és a légi felvételen a legyező alakú toronybővítések kapcsolódása belső toronyhoz nem észlelhető.³⁹²

6. *Castra ad Herculem* (Pilismarót) – nincs saroktorony feltárva (6. ábra 3).

7. *Pone (Pons) Navata?* (Visegrád-Sibrik-domb): A katonai tábor I. Constantinus alatt épült a 320-as évek végén vagy a korai 330-as években. Három, 5,6 m széles, 6 m hosszú “nyeles legyező” alakú, és tizenegy, 3,2 x 3,2 m méretű oldaltornya volt. Falvastagság 1,1 m körül (6. ábra 1).³⁹³

8. *Cirpi* (Dunabogdány-Váradok): Az erődöt I. Constantinus vagy II. Constantius alatt helyreállították. Ekkor építhették hozzá a legyező alakú saroktoronyokat és az U-alakú

---

³⁸⁷ ibid. 124-125, 135, a104

³⁸⁸ Gabler 2003, 67

³⁸⁹ Gabler 2003, 71

³⁹⁰ Petényi, 2003, 74

³⁹¹ PRK 1990, 101

³⁹² Visy 2000, 67. ábra; Kelemen 2003, 83

³⁹³ Soproni 1978, 56-57; Gróh-Gróf 2003, 93

oldaltornyokat.³⁹⁴ A IV. század végén a délkeleti saroktornyába egy kiserőd épült, 17x16,5 m alapterületen; falvastagság 1,6 m.

9. *Castra Constantia* (Szentendre): A III. század utolsó harmadában elpusztult erődöt legkorábban I. Constantinus uralma alatt állították helyre, de valószínűbb a II. Constantius uralkodása alatti rekonstrukció. Ekkor bővítették legyezővel az addigi belső saroktornyokat és építették az U-alakú oldaltornyokat, amelyekkel – *porta praetoria* kivételével – az addigi bejáratokat is lezárták (5. ábra 1).³⁹⁵

10. *Campona* (Nagytétény): A IV. század alatt egy dalmát egység *equites Dalmatae* állomásozott itt. A szarmaták általi, 333-ban bekövetkező elpusztítását követő újjáépítése során megváltozott, megerősítették az udvar környékét. Valószínűleg ebben az időben a korábbi félköríves saroktornyokat nagyobb méretű legyező alakú tornyokra cserélték. A kapuk, a *porta principalis sinistra* és *dextra* elfalazása itt is II. Constantius vagy I. Valentinianus korához köthető (5. ábra 2).³⁹⁶

11. *Matrica* (Százhalombatta): A IV. századi erőd falait megvastagították. A 4 m széles, 2,8 m mély árkot részben betömték, 1,5 m-rel messzebb egy újat ástak, hogy helye legyen a félkör alakú saroktoronynak. A legyező alakú saroktorony építésekor ezt is betöltötték és 15 m távolságra készült el az utolsó. A IV. században épültek a legyező alakú saroktornyok: a délkeletit a korábbi félköröshöz csatlakoztatták, a *retentura* korábbi tornyait teljesen elbontották. Méretek 13 x 10,5 m, falvastagság 1,2 m. Több tucat Valentinianus-kori bélyeges téglá mutatja a használat idejét.³⁹⁷

12. *Intercisa* (Dunaújváros): Az erődöt a késő római időkben, II. Constantius idején építették újjá. 12 m-es kiugrással épülnek legyező alakú tornyok a sarkokra és U-alakúval zárják le a *porta decumana*-t. Új árkot ástak ki a falaktól távolabb. A termék tetejét a falakhoz kötötték. Az utolsó építkezés Gratianus vagy Theodosius uralkodása alatt zajlott (5. ábra 4).³⁹⁸

13. *Annamatia* (Baracs): 1999-ben kezdődött az ásás, feltárták többek közt a délnyugati saroktornyot. A IV. században egy új külső árkot használtak. A délnyugati saroktorony: az első időszakban belső trapezoid torony volt, az alsó szint kőalapozása megmaradt. A IV. században hozzáépítenek egy legyezőt, keresztül a korábbi árkon. A fal 2,2 m széles, és a kerekített faltól 10,5 – 11 m-re ugrott ki. A korábbi árok betöltéséből II. Constantius érem került elő (337-341). Késő római bélyeges téglák mutatják a Valentinianus-kori használatot.³⁹⁹

14. *Kelemantia* (Iža-Leányvár) Bal parti erőd. A III. század közepén tűzvész pusztította el. A IV. században, a Constantinus-dinasztia idején újjáépítették. Az erőd északi saroktornyait legyezővel bővítették, és félkör alakú tornyot kapott a délnyugati sarok.⁴⁰⁰

Quadratától eltekintve a felsorolt objektumok mind tartozhattak Valeriahoz,⁴⁰¹ a 14 felsorolt erőd közül értékelhető adatokat 10 esetben kaptunk. (Lébény, Nyergesújfalu, Pilismarót, Visegrád-Sibrik különböző okok miatt nem jöttek számításba) A 10 építmény közül nagy valószínűséggel legyezővel bővített saroktornya épült a Constantinus-dinasztia alatt hatnak: Ad Statuas, Kelemantia, Azaum, Cirpi, Ulcisia Castra) II. Constantius-hoz kapcsolódik Intercisa, de az ásások sok esetben ezeket a keltezéseket is csak valószínűsítették, vagy megkérdőjelezték. Matrica legyezővel bővített délkeleti tornya építési idejének kérdését vizsgálva Kovács P. arra a végső következtetésre jutott, hogy az átépítések Camponával és

³⁹⁴ Szalay 1930, VI. t; Soproni 1978, 62; MRT 7. 1986, 85; Visy 2003, 96

³⁹⁵ Soproni 1978, 68-70; Visy 2003, 97-98

³⁹⁶ PRK 1990, 101; Kocsis L. 2003, 108

³⁹⁷ Kovács P. 2003, 110-111

³⁹⁸ Lőrincz-Visy 1980, 691; Visy 2003, 118

³⁹⁹ Kovács P. 2003, 120

⁴⁰⁰ Kuzmova-Rajtár 2003, 195

⁴⁰¹ Ad Statuas és Ad Mures esetében v.ö. Soproni 1985, 54

Annatiával egy időben a kései I. Constantinus – korai II. Constantius korban zajlottak.⁴⁰² A legyezővel bővített tornyok alakja igen változatos. Közös vonás, hogy a tornyok szárfalai széttartanak (vagy rövid szakaszon párhuzamosak) és ívben záródnak. Azaum, Ulcisia Castra, Intercisa és talán Crumerum esetében a szárfalak maguk is ívben hajlanak, formájában ez áll legközelebb a “kis legyező” alakzathoz. Ad Mures legyezője emlékeztet leginkább az egyik, a zwentendorfi alaptípusra.⁴⁰³ Egészen egyedi Cirpi délkeleti saroklegyezője kis kiugrásával a sarok szinte megduplázódik. Annatiatia legyező alakzatáról alig tudunk többet, mint a még nem említett Kisoroszi-Kápolna erőd saroktornyairól, ahol a legyező típusát sem ismerjük.⁴⁰⁴ A három alakzatban leginkább egymásra hajazó legyezővel bővített saroktoronyforma a camponai, kelemantiai és látszólag egyedi alakja ellenére az Ad Statuas-i. Ez utóbbi megnyúlt szárait az erődfaltól messzebbre húzódó első árok áthidalása miatt kellett megépíteni. Ezzel eljutottunk a legyezővel bővített saroktornyok harmadik közös jellegzetességéhez, ahol ezt meg lehetett figyelni, hogy építésükkor a belső árkokat mindenütt betömik és a tornyok elé újat ásnak (Ad Statuas, Ad Mures, Azaum, Matrica, Intercisa, Annatiatia).

Milyen következtetéseket vonhatunk le az eddigi megfigyelésekből? Olyan építkezési program nyomait fedezhetjük fel a Constantinus-dinasztia idején zajló munkálatokból, amelynek célja a határvonára erődjeinek megerősítése, valójában előkészület egy feltételezett nagy támadás esetére. Ez a megelőző védekezés kitűnik S. Johnson véleményéből, aki leszögezi, hogy az erődépítkezések nem mutatják a kapkodás jelét, mivel az objektumokat gondosan (át)építették. Nincs arra bizonyíték, hogy fő cél lett volna a minél gyorsabb építkezés. S. Johnson ebből azt a következtetést vonja le, hogy a császárok valóban kigondoltak egy szélesebb stratégiai tervet, ami magába foglalta az erődök megerősítését.⁴⁰⁵ Egy ilyen átfogó koncepció természetesen nem állt meg az erődöknél, kiterjedt az egész határvonára, a városokra és a hadszervezetre is. Dolgozatunkban ezeket a területeket azonban csak érintőlegesen és csak az erődépítésekkel közvetlen kapcsolatban számba jöhető eseteknél vehettük figyelembe.

Amint láttuk Pannoniában a legyező alakú saroktornyok, az egyezések mellett is, eléggé különböztek egymástól. S. Johnson véleménye szerint sincs egy állandó tervező hivatal, hanem mindegyik erődparancsnok megfelelő védelmi építkezést folytatott. Ezt a pannoni limes építkezései is megerősíthetik. Körülhatárolható egy átalakítási hullám, amely a Constantinus-dinasztia alatt megy végbe. Ekkor az erődök addigi fossáit betemették, a belső erődített saroktól párhuzamos, vagy enyhén széttartó falakat építettek és ezt a végüknél megfelelő ívben lezárták. Az elkészült, a korábbihoz képest jelentősen előreugró torony elé aztán újabb fossát ástak. Az említett tornyok mára már szép számban kerültek elő, de kevés az igazán jól keltezett,⁴⁰⁶ mégsem csak ezért nem tudjuk egy uralkodóhoz kötni az építkezéseket.⁴⁰⁷ Szemben a legyezővel bővített saroktornyú objektumokkal, a “kis” és “nagy legyező” alakzatok legtöbbször egyszerre készültek a “gazdaépítménnyel”, vagyis ezek építése nem rekonstrukciót jelentett, hanem a limes adott határszakaszain a “hiányzó láncszemek”, azaz a védelmi vonal még meglévő hiányainak pótlását. Ezért létrejöttük is inkább kapcsolódhatott egy már helyreállított határszakasz további erődítési munkálataihoz, mint az azt megelőző periódushoz.

A belső erődök első építési fázisa során megjelenő kis legyező formájú saroktornyok és az U-alakú oldaltornyok egyidejű megjelenése Pannoniában, az eddigiektől mindenképpen eltérő építési sajátosság, nem kapcsolható Contra Aquincum legyezőihez, viszont a

⁴⁰² Kovács P. 2000, 49-54

⁴⁰³ Lásd 32. jegyzet

⁴⁰⁴ RLU 1976,71; MRT 7. 1986, 112

⁴⁰⁵ Johnson 1983, 114-116

⁴⁰⁶ Johnson 1983, 191

⁴⁰⁷ Gabler 1989, 80

gizellamajori erőd legyezői közvetlen párhuzamai ennek a csoportnak. Contra Aquincum feltárt legyezőjének a zárófallal egy időben építésének tényét, vagy cáfolatát az eddigi kutatások nem erősítették meg. Maga a legyező alakzat kis belső terével és vastag falaival illetve a hasonló szerkezetű U alakú oldaltornyok, amelyeknek számáról szintén nincs pontos adatunk,⁴⁰⁸ önmagukban nem korhatározó értékűek. Contra Aquincum oldaltornyainak falvastagsága 3,40 m, belvilága 3 x 4,38 m, Alsóhetény esetében néhány ellentmondásos méretadattal lehet találkozni. Az első periódusban az erődfalak a felépítéskor 120 cm,⁴⁰⁹ 120-150 cm,⁴¹⁰ 150 cm,⁴¹¹ 180-200 cm vastagok⁴¹²; az oldaltorony falvastagsága 150-165 cm,⁴¹³ Soproni S. szerint “a patkó alakú tornyok fala 165-168 cm széles”⁴¹⁴ belméretének szélessége 250-260 cm, hosszúsága 5,70 m; Mócsy A. az I. periódus oldaltornyainak méreteit így adja meg: 2,5 x 5,7 m belméret, 170-190 cm falvastagság;⁴¹⁵ a legyező alakú saroktorony falvastagsága 175 cm, hossza 550 cm, szélessége hozzávetőlegesen 800-850 cm, ez egyezik Soproni S. adataival.⁴¹⁶ Ságvár esetén a korábbi négyzetes oldaltorony falvastagsága 150 cm.⁴¹⁷ A saroktoronyok alaprajza az együtt épített és nem hozzátoldott saroktorony típusra jellemző, az erődfalakat meghosszabbították és egy negyed körívvel lezárták.(hurok-szerű kapcsolódás)⁴¹⁸ Sem a ságvári, sem az alsóhetényi ásatások során nem lehetett eddig meghatározni az I. periódus oldaltornyainak esetében, hogy a tornyok külső oldala íves, vagy szögletes volt-e.⁴¹⁹ Ságvár I. építési periódusából a saroktoronyok alakját nem ismerjük.⁴²⁰

Az oldaltornyok Lander-féle említett csoportosítása az alaprajz alapján a következő.⁴²¹ Az első csoporthoz a négyzetes alapformájú félkörös homlokfalú forma tartozik, amely nem ugrik ki túlságosan az erődfalból, ugyanakkor a fal másik oldalán is megerősítik; a második csoporthoz az egyszerűen lekerekített formát sorolja, az különbözteti meg az U-alakú tornyoktól, hogy a lekerekítés mindig kisebb ívű a félkörnél; míg a harmadik az U-alakú tornyok csoportja, amelyek az előző kettőnél általában előrébb ugranak a falak elé. A második csoportba Lander csak valeriai erődöket vesz: Contra Aquincum, Ulcisia Castra, Visegrád, Castra ad Herculem, Alsóhetény erődjeinek felsorolásában az a meglepő, hogy keresve sem lehetne találni egymástól ennyire különböző 5 objektumot. Két szabálytalan alaprajzú, a visegrádi, amely egyetlen a maga nemében és Castra ad Herculem; egy belsőerőd, és egy bal parti. Közülük négy rendelkezik legyező alakú saroktoronnyal, amelyek közül kettő legyezővel bővített típus, kettő “kis legyezős”. Mindezeket egy oldaltorony típus kötné össze? Contra Aquincum feltárt oldaltornya, csak kívül íves, belül egyenes záródású,⁴²² **(1. ábra)** ugyanez nem mondható el Alsóhetény esetében.⁴²³ Tóth E. legújabban közli Alsóhetény I. periódusának alaprajzát, ahol az oldaltornyok már a landeri U-alakú formának felelnek

⁴⁰⁸ Póczy 1976, 122-123; Az alaprajzon látható 8 oldaltorony léte csak következtetésen alapszik.

⁴⁰⁹ Tóth 1999, 20

⁴¹⁰ Tóth 1999, 18

⁴¹¹ Tóth 1999, 23; Tóth 2003, 191

⁴¹² Tóth 1987-88, 27

⁴¹³ Tóth 1987-88, 27

⁴¹⁴ Soproni 1975, 174

⁴¹⁵ PRK 1990, 235

⁴¹⁶ Soproni 1975, 174

⁴¹⁷ Tóth E. 1975, 186

⁴¹⁸ Lásd 3. oldal

⁴¹⁹ Tóth E. 1987-88, 28

⁴²⁰ Tóth 2000, 190

⁴²¹ Lander 1983, 208-217

⁴²² Az egyszerűen lekerekített, (de a többi íves záródású) oldaltorony típusnál ez a megoldás egészen ritka, hasonló, belül egyenes záródású térkiképzést csupán ed-Dumer oldaltornyainál lehetett megfigyelni! (Ivanov

⁴²³ Soproni 1975, 177, 6. kép; 1978, 88 taf. 2. Az északi kapu propugnaculum belül is egyenes záródású, de itt a külső ív megléte bizonytalan (Tóth 1987-88, 27, 6. kép 1,2

meg.⁴²⁴ Ulcisia Castra oldaltornyai esetében Kovács P. hívta fel a figyelmet Nagy T. ásatási megfigyelésére egy korábbi építési periódushoz tartozó alakzat meglétére.⁴²⁵ Nagy T. által közölt toronyalaprizon jól látható a későbbi építésű oldaltorony belső, íves záródása is.⁴²⁶ Visegrád-Sibrik oldaltornyai formájukban igen közelinek tűnnek a Contra Aquincumiakhoz, de a belső ívek itt is megmaradtak.⁴²⁷ **(76. kép)** A falvastagság Visegrád-Sibrik-dombon a legkevesebb: 105 és 115 cm közötti. J. Lander szerint Castra ad Herculem oldaltornyai között a keleti oldalon részlegesen feltárt egyetlen torony tartozna ebbe a körbe. Finály G. szerint a két keleti oldalon lévő torony egy időben épült az erődfalakkal, a többi utólagos hozzáépítés. Az átlagos falvastagság 180 cm.⁴²⁸ Az eddigiek alapján nyilvánvaló, hogy Contra Aquincum oldaltornya formájában egyedülálló típus, ezért nem sorolható a Constantinus-dinasztia alatti, vagy azt követő építkezések közé. Ugyanezért a “kis legyező” alakú saroktornyai is korábbi építésűek, mivel az erőd és (sarok)tornyainak egyidejűségét az eddigi ásatási eredmények nem cáfolták. Mindezek alapján a 86 x 84 m belvilágú, romboid formájú, 340 cm falvastagságú erődöt az eddigiekkel szemben⁴²⁹ Diocletianus-korinak gondoljuk.⁴³⁰ Az objektum megfelel a tetrarchiai kisebb erődök általános jellemzőinek a kisebb, négyzeteshez közelálló oldaltornyok és “kis legyező” alakú saroktornyok esetében. Nem ismerjük a belső barakk-elrendezést és a bejáratok számát. Contra Aquincum és Boiotro erődjeinek legyező alakú saroktornyai közti feltűnő hasonlóságot eddig kevés kutató vette figyelembe.⁴³¹ A III. században elhagyott Boiodorum erődjétől kb. 1 km-re épült az új, trapéz-legyező-, és ötszög alapú tornyú erődítmény.⁴³² Az ásatók véleménye szerint ezek a legkorábbi legyezőformák a tetrarchia korából.⁴³³

Pannoniában “kis legyező” alakú saroktornya van a Visegrád-gizellamajorin kívül Contra Aquincum, Gorsium-Herculia, és Alsóhetény erődjeinek. Közülük az eddigiek szerint Contra Aquincum csupán *időbeli* előzménye lehet Gizellamajornak.

A pannoni belső erődök nem Gizellamajor szomszédságában épültek, de fontos a velük való kapcsolat kérdése az erőd kronológiai és stratégiai helyzetének megítélésében.

Alsóhetény oldaltornyaira végső soron kerek tornyok épültek. Témánk szempontjából alapvető jelentősége van, hogy az I. fázisban a saroktornyok legyező alakúak. 330-340 között építették meg az erődfalat, kapukkal, U-alakú oldal-, és legyező alakú saroktornyokkal. Az erődfalak a szokásosnak mondható 1,5 m vastagságúak. A ságvári építkezéssel is összhangban van az erőd késő I. Constantinus vagy korai II. Constantius-kori I. építési periódusa.⁴³⁴ Kovács P. a belső erődök építési idejét II. Constantius uralkodásához kapcsolta.⁴³⁵ Véleménye szerint a belső erődök (Alsóhetény, Ságvár, Környe, Tác, Fenékpusztá) mind ugyanaz alatt az építési kampány alatt készültek, időrendben ide sorolta

⁴²⁴ Tóth E. 1999, 19, 2. kép. Ugyanitt arra is felhívja a figyelmet, hogy a hazai terminológiában is megfelelőbb lenne a hasonló alaprajzú tornyokra az “U-alakú” megnevezés használata az eddig szokásos “patkó alak” helyett

⁴²⁵ Kovács P. 2000, 158-166

⁴²⁶ Nagy T. 1942, 264, 2. kép

⁴²⁷ Soproni 1985, 47, abb. 31. A kaputorony(?) egyszerűen lekerekített tornyában ez a belső ív kevésbé volt követhető

⁴²⁸ Finály 1907, 50, 6. ábra. Az általa közzétett rajzon a torony íves záródása valójában a félkörhöz közelít és nincs köze a Contra aquincumi formához. A torony belvilága 4,25 x 3,40 m.

⁴²⁹ Visy 2000, 58; Kovács P. 2001, 150;

⁴³⁰ PRK 1990, 107. Mócsy A. szerint a legyező alakú tornyok az első periódushoz tartoznak.

⁴³¹ Barkóczi-Salamon 1984, 152

⁴³² Christlein 1979, 98

⁴³³ Christlein 1979, 91-113; Ubl 1982, 81

⁴³⁴ Tóth E. 1985, 1; 1999, 22-23. Némi visszalépést vélünk felfedezni Tóth E. álláspontjában a korábbihoz képest. Korábban Ságvárt egyértelműen II. Constantius idejére keltezte, de később I. Constantinus uralkodásának végénél későbbi építést nem tart valószínűnek. Alsóhetény építésének első fázisát is 330-340 közé teszi.

⁴³⁵ Kovács P. 2000, 54

Intercisa legyezővel bővített saroktoronyát is. Ezzel elérkeztünk egy igen fontos kérdéshez. Bár tipológiailag szétválasztottuk a sarok- (és oldal)toronytípusokat, rámutattunk a legyező formák közti jelentős eltérésekre, kevésbé bizonyítottuk, hogy a viszonylag szabályos “kis legyező” forma időrendben is elhatárolódást jelent-e. Úgy véljük, hogy miközben a Duna menti régibb erődök tervszerű felújítása zajlott a Constantinus-dinasztia alatt, egy másik építési folyamat is elkezdődött. Az újonnan épülő erődök közül először a Visegrád-Sibrik-dombi készült el. A legyező forma részben átvette a legyezővel bővített tornyok jellegzetességeit. A kibővített és biztonságossá tett erődökben nagyobb létszámú katonaság állomásozhatott, és legkorábban a 340-es évek legvégétől a civil lakosság is elkezdett oda beköltözködni.⁴³⁶ A nagyobb mennyiségű élelmiszer tárolását a 322-332 között⁴³⁷ szarmata területen folytatott sáncépítés is indokolhatta (lásd alább). A katonaság ellátását szolgáló, a tartalék élelmiszert és felszerelést tároló belső erődök építése, illetve e célból való átalakítása (Tác) ezzel állhatott kapcsolatban. Ez az építkezési program új típusú formációt hozott, a “kis legyezős” saroktoronyos, sok oldaltoronyos nagyméretű négyzetes, vagy négyszögletes objektumok megjelenését, amelyeket ebben az értelemben kell külön kezelni. Mindez nem adna választ a gizellamajori erőd kialakításának körülményeire, de a belső erődök megjelenését és a Duna parti védelmi rendszer “hiányzó láncszemet” jelentő Visegrád-gizellamajori erőd építési idejét összekapcsolhatja. Az érem- és kerámia-leletanyag alapján II. Constantius uralkodására keltezhető erőd sajátos “kis legyező” típusa tipológiailag legközelebb a gorsiumi városfalhoz épített legyezőhöz hasonló, mivel az szintén faleltolódásos szerkezetű.⁴³⁸ Gorsium/Herculia IV. századi építési periódusában, a 260-ban elpusztult település helyén I. Constantinus idején legyező alakú saroktoronyos formát alakítottak ki.⁴³⁹ Herculia esetében azonban tudjuk, hogy a tornyokat utólag építik a sarkokhoz, ami az építésnél abban is megfigyelhető, hogy a legyező sarka (zárt legyező) az eredeti falsarok-záródáson belülré került. Ennek ellenére ez az építési mód, ami mintegy kifordítottja a gizellamajorinak, alapjába véve az ott megfigyeltékhez hasonló, mivel itt is egy zárt alaprendszerre épültek fel a falak.

A Pannoniában eddig ismert három, “kis legyező” alakú saroktoronyos erőd⁴⁴⁰ közül egymást követő szűk időhatárok között épült a gizellamajori és a két belső erőd közül Alsóhetény egészében, Gorsium részlegesen.⁴⁴¹

A legkorábbi, kis legyezővel együtt épült erőd Contra Aquincum. A “kis legyezőjű” saroktoronyos erődítmények Pannonián kívül hasonló számban csak Arabiából ismertek. A Pannoniához eső legközelebbi példa Raetia és Noricum határán, Passauban épült Boiotro erődjének Contra Aquincum saroktoronyához igen közeli formájú, “kis legyező” alakú saroktoronya. Mindkét esetben megfigyelhető a hurkos szerkezet ellenére a tornyok szárfalainak kisebb-nagyobb szögű elhajlása a zárófalak vonalától, ami azonban nem jelenti azt, hogy ezek a saroktoronyok nem az erődfalakkal egy időben épültek.

A belső erődök esetében Alsóhetényben a 2. periódusban csak a védműveket változtatják meg. A zárófalak vastagsága 2-2,5 m, a falsíkba mélyedő, 12 m átmérőjű kerek tornyok a kapuk mellé is épülnek és a sarkokon felváltják a legyezőalakzatot. Ez az építkezés a fenékpusztai és alsóhetényi kronológiai megfigyelések szerint I. Valentinianus

⁴³⁶ Kovács P. 1999, 167

⁴³⁷ Garam-Patay- Soproni 2003, 70

⁴³⁸ Fitz 1983, 204-205; 1987, 180, 1-2 alaprajz; 2003, 187

⁴³⁹ Tóth 1987-88, 32. 25. jegyzet; 1999, 19; Tóth E. Esztergomban a “Numizmatika és társtudományok” IV.

konferenciáján elhangzott előadásában Tácon I. Constantius idején ugyanolyan védművekkel határolt települést építettek fel, mint Ságváron vagy Alsóhetényben. Itt azonban nem építették át, nem vastagították meg a falakat, nem építettek kerek oldaltornyokat. Ez azt jelentheti, hogy kikerült a belső erődök közül. Az építkezés idejéről tett megállapítását ugyanakkor a konferencia-kötetben már nem erősíti meg.

⁴⁴⁰ Kisoroszi-Kápolna valószínűleg legyező alakú tornyának típusáról nincs ismeretünk.

⁴⁴¹ Ságvár idetartozása bizonyított, de témánk szempontjából egyelőre nem vehetjük számításba

uralkodásának második felében történt. A ságvári erődöt valószínűleg csak a 373-374-es szarmata-quad pusztítás után építették át.

II. Constantius figyelme Pannoniára irányult, mivel 356-ban Valeriát a quadok, Pannonia Secundát és Felső-Moesiát a szarmaták pusztították⁴⁴². A szarmaták elleni erőfitogtatás után Brigetioba érkezett a quadokkal való békekötéshez. Megerősítette a határokat, a munkát 360-ra befejezte.⁴⁴³ Az újonnan épült Visegrád-Sibrik-dombi és Visegrád-gizellamajori erődökkel a Dunakanyar Solva és Castra Constantia közti szakaszán a IV. század közepére, egy időre lezárultak az építkezések a Duna jobb partján. A jól védhető dombháton, dombtetőkön (Esztergom-Várhegy, Visegrád-Sibrik-domb, Pilismarót-Kishegy) és a sík vidéken a Duna védelmében Cirpi kikötőerődje az újjáépített Castra Constantia-val megfelelő erejű záróvonalat jelentett a bal parti népmozgások feltartóztatására.

Ezek a történelmi események szoros összefüggésben lehetnek a gizellamajori erőd megépítésével. Mivel Castra ad Herculem és a Sibrik-dombi tábor közti távolság közel 10 km, a két erőd közti terület a túlparti népmozgások által könnyen megközelíthetővé, bizonyos értelemben védtelenné vált. A quad telepek az Ipoly völgyében és a Börzsöny vidékén elszaporodtak, illetve megerősödtek⁴⁴⁴ és az ott lakók kiismerték a birodalom határának gyenge pontjait. Szükségessé vált a növekvő számú quad betörés, portyák lehetőségét megakadályozni. Az építendő erőd helyszíne az említett két objektumtól kb. egyenlő távolságban volt a Duna nagy U-alakú kanyarulatának alsó végpontjánál, minden szempontból ideális helyen. Felépítésével leszűkült a quadok mozgásterét és a rómaiak részéről kialakult egy olyan közvetítő lánc a kanyarulat mentén, amelyben az egyes objektumok állandó kapcsolatban állhattak egymással és a Dunán átmenő hajóforgalmat szemmel tarthatták. A Visegrád-gizellamajori erőd falvastagsága, méretei alapján –némi erődemonstrációs szándékkal - elsősorban a folyópart őrzésére, a kisebb betörések, rablócsoportok távoltartása céljából épült. Helyzeténél fogva főként a tőle nyugatra lévő partszakaszt kellett ellenőriznie.⁴⁴⁵ (Ez is az egyik oka lehetett, a Visegrád-Lepencén lévő őrtoronynak a 370-es évek táján⁴⁴⁶ végbement felépítésének.) Szerepe fokozatosan növekedett. I. Valentinianus Duna menti, elsősorban a Dunakanyar vidékén elvégzett építési programjának keretében az őrtoronysorral⁴⁴⁷ kiegészített védelmi vonalban.

A vitás kérdések közé tartozik az alföldi szarmata sáncrendszer és a Dunakanyar kapcsolata. A Visy Zs. által kutatott területeken, Intercisa és Annamatia térségében –légifotók alapján- az ismert őrtornyok száma közel azonos a Solva–Cirpi közti szakasz objektumainak számával, ezért úgy véli, hogy Soproni S. érvei, amelyek szerint a lineáris sáncok kapcsolódása a Nógrádverőce–Visegrád vonalhoz lehetett az oka a térségben végzett

⁴⁴² AmmMarc XVI, 10, 20

⁴⁴³ AmmMarc XIX, 11. 17

⁴⁴⁴ A nagyobb, legalább a IV. század első feléig fennálló quad települések a következők: (MRT 9. 1993) Bernecebaráti 54, 2/9; Ipolytölgyes 120, 10/8, 121-122, 10/12, 123, 125, 10/15; Márianosztra 192, 17/16, 194, 17/24; Nagymaros 218, 19/2, 233, 19/33, 19/35, 235, 19/42 (Bóna 1963, 245, XLVII t. 2-7); Nógrádverőce 246, 20/17; Perőcsény 289, 23/25; Szob 317, 26/11, 333, 26/32; Vác 380, 31/1, 466-468, 31/18

⁴⁴⁵ A Duna közeli objektumok a feléjük irányuló mozgást könnyebben tudták akadályozni, mint a tőlük távolodót.

⁴⁴⁶ Az őrtoronnyal kapcsolatos keltezési kérdésekről lásd Gróh 2003, 521-526, illetve Gróh D. 2005, Még egyszer a Visegrád-lepencei őrtorony keltezéséről. s.a.

⁴⁴⁷ Esztergom-Zsidódi-dűlő; Esztergom-Szentgyörgymező I-II, Esztergom-Déda; Esztergom-Búbánatvölgy I-II; Pilismarót-Basaharc II-IV; Pilismarót-Duna melléki dűlő II; Pilismarót-Hajóállomás; Dömös-Kövespatak; Dömös-Hajóállomás; Visegrád-Lepence, Visegrád-Kőbánya; Dunabogdány-Kőhíd; Leányfalu-Római őrtorony; Budakalász-Luppa csárda; A szentendrei szigeten Kisoroszi-Pásztor-kert; Kisoroszi-Pusztatemplom; Tahiszentpéter;

nagyarányú építkezéseknek, némileg érvényüket veszítették.⁴⁴⁸ E sáncrendszer Soproni S. szerint a Rómával szövetséges szarmata nép konkrétan elhatárolt területét vette körül.⁴⁴⁹ Ugyanakkor a több, egymással párhuzamosan, egymástól nagyobb távolságra futó sáncvonal alapján a külső határvonal térbeli és időbeli változását állapíthatjuk meg. A sáncok legkülső vonalában lévő Hatvan–gombospusztai őrtorony I. Valentinianus idején épült,⁴⁵⁰ míg a sáncépítés kezdeti idejének a legtöbb kutató a IV. századot, valószínűsíthetően I. Constantinus uralkodásának idejét fogadja el.⁴⁵¹ A Visegrád-Sibrik-dombi tábor 320-as évek 2. felében végbement felépítésével egy időben a belső sáncvonal készülhetett el,⁴⁵² ez esetben a Visegrád-Sibrik létrehozását csak fenntartásokkal köthetjük a sáncépítéshez. Nagyobb a valószínűsége, hogy a II. Constantius uralma alatt bekövetkező sánceltolódás⁴⁵³ a már korábban felépült Sibrik-dombi tábor és az újonnan elkészült gizellamajori erőd együttes védelmi hatékonyságának köszönhető. Az I. Valentinianus korában a már teljesen kiépített limes és az újabb sánceltolás⁴⁵⁴ mögött felépülő Göd-bócsaújtelepi erőd, a szarmata és quad területek felől indított támadásokat könnyebben megállíthatta volna, illetve az eddig megismert méretei⁴⁵⁵ alapján a pannoniai belső erődök funkciójának megfelelően utánpótlásbázisként működhetett volna.

A Visegrád-gizellamajori erőd mindezek mellett egyedülálló védelmi struktúra meghatározó eleme. A szűkebb értelemben vett Dunakanyar (Pilismarót és a Szentendrei-szigetcsúcs között) legkevesebb 7 kiemelt objektuma (Szob, Verőce: kikötőerődök; Visegrád-Sibrik-domb, Pilismarót-Kishegy: katonai táborok; Pilismarót-Malompaták, Visegrád-Gizellamajor, Kisoroszi-Kápolna: kiserődök) alkotta ezt a záró rendszert, amelynek minden eleme fennállt I. Valentinianus idején. A táborok és erődök területéről a folyó bal parti részeinek csak egyes szakaszait tarthatták egyszerre ellenőrzés alatt, míg a támadó, vagy a limest átlépni szándékozó fél a szemközti Hegyestetőről (482 m), amely a Börzsöny hegység legdélebbi pontja, az egész védelmi rendszer működését kikémlelhette. A Visegrád-gizellamajori erőd, mint egy egyenlőszárú háromszög déli csúcsa, a másik két csúccsal (Visegrád-Sibrik, Pilismarót-Kishegy) látótávolságban lévén kommunikációs összekötő vonal kulcspozícióját töltötte be. E struktúrához kapcsolódott a Börzsöny-hegységet jobbról-balról megkerülő két természetes útvonal dunai kijárata elé épített két objektum, a szobi hídfőállás és a verőcei erőd, illetve a Verőce – Visegrád vonalon a Szentendrei-sziget nyugati végét ellenőrzése alatt tartó Kisoroszi-Kápolna helyén lévő erőd. A szűkebb Dunakanyar vidéket ez a hét súlypontú védő rendszer őrizte, ahol szükségesnek látszott, őrtornyokkal kiegészítve. Ez a megoldás az ausztriai és magyarországi limes-szakaszokat tekintve is párhuzamok nélküli: összefogta a különböző objektumokat, megteremtve ezzel egy tájegység új szemléletű defenzív struktúráját. Bár a rendszer önmagában is tökéletes egységet alkot, mint láttuk, egyáltalán nem statikus: Verőce, Dunakeszi és Göd erődjeivel kapcsolódik a szarmata sáncrendszerhez, Cirpivel Castra Constantiához, nyugaton pedig Hideglelőskereszt erődjével Solvához (és Tokodhoz). A rendszer II. Constantius uralkodásának első évtizedét követően

⁴⁴⁸ Soproni 1978 119-121; Visy 2000, 129; 2004, 251; Az őrtornyok közül keveset tártak fel, ezért egyidejűségükre csak a légifelvételeken megfigyelhető sajátosságok ismétlődése lehet bizonyíték (Visy 2004, 250)

⁴⁴⁹ Soproni 1978, 127

⁴⁵⁰ Soproni 1970, 25; 1978, 85

⁴⁵¹ Soproni 1969, 43-47; 1978, 127; 1983, 63; Vaday 1970, 137; Tóth 1980, 132 stb.

⁴⁵² Mráv 1999, 83-84; Ugyanakkor Soproni S. szerint a sáncrendszer legészakibb vonulatának elkészülte egyidős a visegrádi tábor építésével (Soproni 1978, 119) Ezt azonban az Ammianus Marcellinus által írtakat (XXIX, 6. 2.) megerősítő gödi ásások eredménye alapján nem tartjuk valószínűnek. Nyitott kérdés, hogy külső sáncvonal és a gödi erőd építése közt van-e közvetlen kapcsolat?

⁴⁵³ Mráv 1999, 84

⁴⁵⁴ Mráv 1999, 81; Mócsy 1974a, 126-127

⁴⁵⁵ Mráv 2003, 85, abb. 3; 2003a, 77

zárópontja a lineáris sáncoknak, a “fossatum sarmatiae”-nek,⁴⁵⁶ végső kiépítése I. Valentinianus korában fejeződött be.

---

⁴⁵⁶ Soproni 1978, 136, 120. jegyz.

Összefoglalás

Pannonia provincia határvidékének legjobban kutatott szakasza a dunai limes északi vonala, a Dunakanyar Szentendre és Esztergom közé eső *ripája*. A folyó mentén mindkét parton és a Szentendrei-szigeten 43 őrtornyot és 7 katonai tábort, erődöt tartalmazott Soproni S. összesített térképe.⁴⁵⁷ Az azóta eltelt közel három évtized kutatásai során az ismert őrtornyok száma kettővel gyarapodott (Visegrád-Lepence I,II. sz. őrtorony), illetve csökkent, mivel Kisoroszi-Kápolna és Visegrád-Gizellamajor őrtornyairól kiderült, hogy ezeken a helyeken is erődök álltak, ennek megfelelően módosult az erődítmények száma is.

A Visegrád-gizellamajori erőd Valeria provincia északi, Duna menti határvidékét védte, illetve ellenőrizte. Mivel az objektum bizonyíthatóan II. Constantius alatt épült, felvetődik a császár szerepe a provincia további építkezésében, azaz II. Constantius tevékenységének ide vonatkozó részét újabb adatokkal és új szempontok szerint is indokolt vizsgálni. A gizellamajori erőd keltezése megerősítheti a szentendrei erőd Ulcisia Castráról Castra Constantiara történő átnevezésének a II. Constantius-kori átépítés idejével való kapcsolatát. Továbbra is kérdés, hogy II. Constantius valeriai építkezései kiemelten e provincia védelmi potenciáljának megerősítését szorgalmazták, azaz a határvédelem elemeinek és a belső erődöknek létrehozása egységes koncepció eredménye-e. A belső erődök első építési periódusát és a limes menti építkezéseket figyelembe véve annyit megállapíthatunk, hogy II. Constantius átveszi, illetve folytatja apja, I. Constantinus addigi építető tevékenységét.

A gizellamajori erőd alaprajzának érintőkörös szerkezete bizonyítja, hogy az erőd tapasztalt mérnökök irányításával, megfelelő minőségű kőanyagból, gondos munkával épült. Falvastagsága alapján úgy tervezhették, hogy komolyabb ostromot is át tudjon vészelni. Építésének idején a limes egyik legerősebb erődítménye lehetett. Mindez felveti annak lehetőségét, hogy a későrómai objektumok között az ND-ben neve is lehetett. Kézenfekvőnek látszik a Quadriburgium elnevezés⁴⁵⁸, mivel a név Valeriában is megvan és az építmény minden tekintetben jogosan viselhetné ezt a nevet. Ennek bizonyítása azonban ehelyütt nem feladatunk.

A gizellamajori erődben akár egy későrómai cohors is állomásozhatott, mivel innen az objektumot környező őrtornyokat is el kellett látni megfelelő számú őrszeméllyel (Visegrád-Kőbánya, Visegrád-Lepence, Visegrád-Dömös őrtornyainak fenntartásához kb. 30-40 főre lehetett szükség). Ebben az esetben az erőd keleti szárnyát is legénységi szállásként használták. Az erőd keleti és nyugati szárnyának hasznos lakótere kb. 250 m², ez az északi és déli szárny hasonló részeivel ill. a toldaléképületek alapterületével kiegészítve közel 400 m²-re növelhető, ahol emeletes ágyakban, könnyen elhelyezhető 250-300 fő. Minderre természetesen csak a IV. század utolsó harmadában kerülhetett sor. Az erőd temetőjében sok gyermek és női sírt is feltártunk, valamint a nagyszámú szerszámlelet és az erőd környékén előkerült sütő-főző kemencék bizonyítják, hogy az erődben civil lakosok is jelentős számban betelepültek, ez a férőhelyeket csökkenthette ugyan, de akár kisebb létszámú katonaság is elegendőnek bizonyulhatott a felsorolt feladatok ellátásához. Az erőd közel háromnegyed évszázadon keresztül használható volt és megfelelt funkciójának.

---

⁴⁵⁷ Soproni 1978, Taf.1

⁴⁵⁸ ND Occ. XXXIII, 60

Az eddig leírtak alapján bizonyítani tudtuk, hogy a Visegrád-gizellamajori erőd valóban mostanáig egyedülálló erődíjtípus Pannoniában, mivel sem saroktornyainak, sem belső berendezésének nincsenek párhuzamai a provinciában. Építési előképeit elsősorban a diocletianusi (tetrarchiai) quadriburgiumok egyes syriai és arabiai formáiban találjuk meg, de valójában építési ideje II. Constantius uralkodásának a IV. század közepe előtti évekre tehető.

Építését a túlparti quad befolyás megerősödése illetve az innenső parti védelemben alapvető jelentőségű stratégiai hely erődítésének szándéka tette szükségessé. Ily módon építése hozzátartozott ahhoz a folyamathoz, amelynek során a pannoniai (valeriai) Duna szakasz védelmi képességének megerősítése illetve fokozása érdekében a parti erődöket részben átalakították. Ezt a már álló erődök saroktornyainak legyező alakzatra való bővítése illetve átépítése bizonyítja. A partvédelem illetve ellenőrzés komplexitását új objektumok építésével kellett elérni. Ez különösen érvényes a Dunakanyar vidékére, ahol a Constantinus-dinasztia alatt 2, I. Valentinianus alatt 3 újabb erőd épült.

Rövidítések

AAH = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AAu = Archaeologia Austriaca
AÉ = Archaeológiai Értesítő
ANRW = Aufstieg und Niedergang der römischen Welt
AntTan = Antik tanulmányok
AR = Alba Regia
ArchA =
ArchHung = Archaeologia Hungarica
BAR = British Archeological Report
BJ = Bonner Jahrbücher
BpR = Budapest Régiségei
BRGK = Bericht der Römischen-Germanischen Kommission
CIL = Corpus Inscriptionum Latinorum
ComAH = Communicationes Archaeologicae Hungaricae
DissArch = Dissertationes Archaeologicae
FolArch = Folia Archaeologica
FÖ = Fundberichte aus Österreich
GJ = Geographical Journal
ILS = Dessau H. 1893-1916, Inscriptiones Latinae Selectae I–III. Berlin 1893-1916
JAMÉ = Jóna András Múzeum Évkönyve
Jb = Jahrbuch
Jh = Jahrhundert
JÖAI = Jahrshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts
JRA = Journal of Roman Archaeology
JRS = Journal of Roman Studies
MAIU = Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften
MCA = Materiale și Cercetări Arheologice
MRT = Magyarország régészeti topográfiája
PA = Památky Archeologické
PMMŰ = Pest megye műemlékei
PRK = Pannonia régészeti kézikönyve
PWRE = Pauly-Wissowa: Real-Encyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft
RE = Realencyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft (Pauly-Wissowa, Stuttgart 1894-1978)
RF = Régészeti Füzetek
RGA = Reallexikon Germanischen Altertumskunde
RLÖ = Der römische Limes in Österreich
RLU = Der römische Limes in Ungarn
RTÉ = Az országos magyar régészeti társulat évkönyve
SMK = Somogyi Múzeumok Közleményei
SMR = Studien zu den Militärgrenzen Roms
StCom = Studia Comitatus
WM(BBA)MÉ = Wosinszky Mór (Béri Balog Ádám) Múzeum Évkönyve
ZGy = Zalai Gyűjtemény

Irodalom

Források

- Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri* = W. Seyfarth (Berlin 1968–71)
Historia Augusta, Debrecen 2003
Malalas, *Chronographia* = Jeffrey 1986
Notitia Dignitatum, *Notitia utraque cum Oientis tum Occidentis ultra Arcadii onorriique Caesarum tempora* = Borhy 2003
Pan.Lat, *Panegyrici Latini*. = *Panégyriq Latines*. Text by E. Galletier. Paris: Société d'Édition Les Belles Lettres, 1949-55. Three vol
Procopius, *De Aedificiis I-VI* = Loeb CL. Cambridge 1953-1954
Vegetius, F. R., *Epitoma rei militaris* = (C. Lang) Lipsiae 1885
Zosimos, *Nea historia I-VI*. = trans. J. Buchanan & H. T. Davis 1967
- Alföldi A. 1932, *Leleték a hunkorszakból és etnikai szétválasztásuk – Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung*. ArchHung 9. (1932)
Anthes, E. und Unverzagt, W. 1912, *Das Kastelle und Alzei*. BJ 122 (1912) 137–169
Atanassova-Georgieva, I. 1974, *Le Quadriburgium de la Forteresse Castra Martis en Dacia. Ripensis*. in. *Actes de IXe Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines Mamaia 6-13 Septembre 1972*. Bucharest 1974, 167–172
- Balogh A. 1934, *Néhány adat Esztergom városnak és vármegyének római korából*. Esztergom Évlapjai VII (1934) 41–52
Barkóczi L. 1954, *Tábor és lakótelep*. Intercisa I. AAH 33 (1954) 1–23
Barkóczi, L. 1980, *History of Pannonia*. In: Lengyel & Radan: *The Archaeology of Roman Pannonia*. Budapest 1980
Barkóczi, L. 1988, *Pannonische Glassfunde in Ungarn*. Studia Archaeologica IX. Budapest 1988
Barkóczi L. 1989, *Római üvegleletek Brigetioból*. in: *Komárom megye története* 1. Szerk. Gombkötő G. Komárom é.n. (1989)
Barkóczi, L. 1995, *Beiträge zum Geschichte der Provinz Valeria im IV-VI. Jh*. Specimina Nova 1994 (1995) 57–104
Barkóczi L.–Salamon Á. 1968, *IV. század végi és V. század eleji üvegleletek Magyarországról – Glasfunde vom Ende des 4. und Anfang des 5 Jhs. in Ungarn*. ArchÉrt 95 (1968) 29–39
Baradez, J. 1949, *Vue-aerienne de l'organisation romaine dans le Sud-Algérien: Fossatum Africae*. Paris 1949
Barnea, I. et all 1957, *Sapaturile de salvare de la Noviodunum*. MCA IV (1957) 162–165
Barnea, I. 1969, *O casă romană târzie de la Dinogetia. – Une maison Romaine de la basse époque à Dinogetia*. Studii și cercetări de istorie veche 20 (1969) 245–267
Barnea, I. 1969, *Dinogetia*. București 1969
Bechert, T. 1971, *Römische Lagertore und ihre Bauinschriften*. BJ 171 (1971) 201–271
Berchem, D. van 1952, *L'Armée de Dioclétien et la réforme Constantinienne*. Paris, 1952
Beck, D.–Kellner, H-J. 1967, *Die spätrömische Höhensiedlung 'Auf Krüppel' bei Schaan*. 6th Kongress 104–112
Bertók G. 2000, *"Item a Sopianas Bregetione m.p. CXS. Iovia XXXII m. p. ..."* (Adalékok a Dél-Dunántúl római kori településtörténetéhez: Iovia lokalizációja) WMMÉ XXII (2000) 101–111
Betz, A. 1939, *Troesmis*. RE XIII, 591–596. 1939

- Bóna, I. 1963, Beiträge zur Archäologie und Geschichte der Quaden. AAH 15 (1963) 239–307
- Bóna I. 1971, A népvándorlaskora Fejér megyében. In: Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig 5. 221(5)–314 (94)
- Bónis, É. 1969, Die spätkeltische Siedlung Gellérthegey–Tabán in Budapest. Budapest 1969.
- Bónis, É. 1991, Glasierte keramik der spätrömerzeit aus Tokod. AAH 43 (1991) 87–150.
- Borhy, L. 1996, Qué era el murus sinousus et cornutus (AmmMarc 20. 7.17) Gerión 14 (1996) 223–231
- Borhy, L. 1996–1997, “Non castra sed horrea...” Bestimmung einer der Funktionen spätrömischer Binnenfestungen. AÉ 123–124 (1996–1997) 213–214
- Borhy, L.-Számadó, E. 2003, Brigetio Castra Legionis. In: Visy szerk. The Roman Army in Pannonia. Teleki László Foundation 2003, 75–77
- Böhme, H. W. 1974, Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts zwischen unteren Elbe und Loire. 2 vols. München 1974
- Bridel, Ph. 1974, Tell el Haj in Syrien. Archäologischen Seminar der Universität Bern. Bern, 1974
- Brukner, O. 1981, Rimska Keramika u Jugoslovenskom delu provincije donje Pannonie. DissMonSADJ XXIV. (1981) Beograd.
- Brukner, O. 1992, Dautova Ruševljan, V.–Brukner, O.: Gomolava, Rimski period, Novi Sad 1992.
- Brünnow, R.E. 1909, Die Kastelle der Arabischen Limes. In Frorilegium Melchior de Vogüé. Paris 1909. Imprimerie nationale. 65–77
- Brünnow, R.E. und Domaszewsky A., Die Provincia Arabia. Vol. 1 (1904), 2 (1905) 3 (1909) Strasbourg 1904–1909
- Cagnat, R. 1914, La frontière militaire de la Tripolitaine a l'époque romaine. Paris 1914
- Cerskov, E. 1969, Hajdučka Vodenica. Stari Kulturi u Derdap – Anciennes cultures du Djerdap. Beograd, 1969. 142–147
- Christlein, R. 1979, Kastell Boitro. In: Von der Spätantike zum frühen Mittelalter. Siogmaringen 1979
- Christlein, R.: Die rätischen Städte Severins (Quintanis, Batavis und Boiotro und ihr Umland im 5.Jh. aus archäologischer Sicht). Linz 1982, 217–253
- Condurachi, E. 1967, Neue Probleme und Ergebnisse der Limesforschung in Scythia minor. Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland. Köln–Graz 1967
- Cseh J. 1993, Régészeti tanulmányok a Közép–Tisza vidékről. Szolnok 1993.
- Cseh K.J. 2003, Római üvegek – Die römische Glassfunde. A Kuny Domokos Múzeum gyűjteményei 2. Tata, 2003
- Ertel, Chr. 1996, Alte Befunde aus dem Kastell Flavianis/Mautern FÖ 35 (1996) 69–93
- Facsar G. 2000, Régészeti szőlőmagleletek Magyarország területéről. In: Millenniumi szőlősboroskönyv. Budapest 2000
- Fentress, E. W. B. 1979, Numidia and the Roman Army: Social, Military and Economic Aspects of the Frontier Zone. BAR Oxford, I.S. 53.
- Finály G. 1907a, Castra ad Herculem. AÉ 27 (1907) 45–57
- Finály G. 1907b, A pilismaróti téglabélyegek. AÉ 27 (1907) 189–191
- Fitz, J. 1976, Der römische Limes in Ungarn. Hrsg: Fitz J. Székesfehérvár 1976
- Fitz, J. 1983, Forschungen in Gorsium im Jahre 1980. AR XX (1983) 201–205 .

- Fitz, J. 1987, Forschungen in Jahre 1983/1984. AR XXIII (1987) 179–240
- Florescu, G. et al. 1958, Capidava. Bukarest 1958
- Friesinger, H. 1981, Friesinger, H.–Kerchler, H.: Töpferofen der Völkerwanderungszeit in Niederösterreich. Ein Beitrag zur völkerwanderungszeitlichen Keramik (2. Hälfte 4-6. Jahrhundert n. Chr.) in Niederösterreich, Oberösterreich und dem Burgenland. AAu 65. (1981) 193–266
- Friesinger, H.–Vacha B. 1988, Römer-Germanen-Slawen. Stuttgart 1988
- Fülep F. 1968, Campona. PWRE Suppl.11, 1968. 357–368
- Fülep F. 1976, Campona. RLiU. Hrsg: Fitz J. Székesfehérvár 1976
- Gaál A. 1996, Római vaseszközök és rézedények a Duna medréből Dunaföldvár–Alsórévről – Römische Eisenwerkzeuge und kupferne Gefäße aus dem Bett der Donau. WM(BBA)MÉ XIX (1996) 191–218
- Gabler D. 1966, Előzetes jelentés a barátföldpusztai tábor 1964–65. évi ásatásáról – Vorbericht über die Freilegung des römischen Militärlagers von Barátföldpuszta im Jahre 1964/65. Arrabona 8 (1966) 67–98
- Gabler, D. 1977, Untersuchungen am oberpannonischen Donaulime. 10th Congress 1977, Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Köln 1977, 297–312
- Gabler D. 1977a, A dunai limes I-II. századi történetének néhány kérdése. – Some remarks on the history of the Danubian limes of the first and the second century. - AÉ 104 (1977) 145–175
- Gabler, D. 1980, The Structure of the Pannonia Frontier on the Danube and its Development in the Antoine - Some Problems. 12th Congress 1980, Roman Frontier Studies 1979. BAR 71. Oxford 1980, 637–654
- Gabler, D. 1989, The Roman Fort at Ács-Vaspuszta (Hungary) on the Danubian *limes*. Ed.: Gabler, D. et al. BAR IS 532 (1989)
- Gabler, D. 2003, Ad Statuas Castellum. In: Visy, Zs. Szerk.: The Roman Army in Pannonia. Teleki László Foundation 2003, 70–72
- Garbsch, J. 1970, Der spätrömische Donau-Illyer-Rhein Limes. Stuttgart 1970
- Garbsch, J. 1971, Grabungen im spätrömischen Kastell Vermania Vorbericht über die Kampagnen 1966–1968. Schwaben, Neue Folge 19 (1971) 207–229
- Garbsch, J. 1971a, Spätrömische Schatzfunde aus Kastell Vermania. Germania 49 (1971) 137–154
- Gassner, V. 1992, Ertel, CH.–Gassner, V.–Cech, B.–Schweder, B.–Winkler, E. M.: Archäologie und Denkmalpflege in Mautern. CarnuntumJb 1992 (1993) 93–119.
- Genser, K. 1990, Der Donaulimes in Österreich. Stuttgart – Aalen 1990
- Gesztelyi T. 1998, A római katonák élelmezése. Clio VII (1998/2) 59–62
- Gichon, M. 1967, The Origin of the Limes Palaestinae. 6th Congress 1967 175–193
- Gichon, M. 1986, Who were the enemies of Rome on the Limes Palastinae? In limeskongress xiii, 584–592
- Gilles, K-J. 1976, Zur spätrömischen Toranlage auf dem Wittnauer Horn. Germania 54 1976. 440–453
- Gregory, S. 1995, Roman Military Architecture on the Eastern Frontier. Volume I-II. Amsterdam 1995
- Gróf P.–Gróh D. 1991, Előzetes jelentés a Visegrád-Gizellamajori római erőd feltárásáról. Vorläufiger Bericht über die Freilegung der römischen Festung von Visegrád-Gizellamajor. CommArchHung (1991) 1993, 85–95
- Gróf P. 1992, Népvándorlás kori vonatkozások egy késő római erőd és temető feltárásának kapcsán. JAMÉ XXX-XXXII (1987–1989) 1992 129–144. Völkerwanderungszeitliche Bezüge

im Zusammenhang mit der Erschliessung einer spätrömischen Festung und eines gräberfeldes
136

Gróf P.–Gróh D. 1995, Római építészeti emlékek Visegrád térségében.- The Roman monuments of Visegrád. Műemlékvédelem 39/2 (1995) 61–68

Gróh D.–Gróf P. 1995a, Visegrád-Gizellamajor In: Pannonia Hungarica Antiqua Itinerarium Hungaricum I. Szerk. Hajnóczi Gy. és Mezős T. Bp 1995 36–37 .

Gróf, P.- Gróh, D. 1997, Roman Visegrád. Documentation, restoration and reconstruction of the historical monuments at Visegrád CEU. Ed. by J. Laszlovszky, D. Sallai and M. Seleanu 1997 3–22

Gróh D. 1994, Építéstörténeti megjegyzések a limes Visegrád környéki védelmi rendszeréhez. A kőkortól a középkorig. Szeged 1994 239-244. Baugeschichtliche Bemerkungen zum Verteidigungssystem des Limes in der Umgebung von Visegrád 244

Gróh D.–Gróf P. 1996, Visegrád–Gizellamajor RF Ser.I. No.47 (1996) 39;

Gróf P.–Gróh D. 1997, Visegrád–Gizellamajor RF Ser. I. No.48 (1997) 42

Gróh D. 2001, Valentinianus Visegrádon – Valentinian in Visegrád. in: “Együtt a Kárpát-medencében” A népvándorlaskor fiatal kutatóinak VII. összejövetele 21–26. Pécs 2001

Gróh D. 2000, A Visegrád-gizellamajori római erőd rétegviszonyainak építéstörténeti vonatkozásai – Die baugeschichtlichen Beziehungen der Schichtenreihe der römischen Festung von Visegrád-Gizellamajor. In: Bende L.–Lőrinczy G.–Szalontai Cs. (szerk.) Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak konferenciája. Szeged 2000, 27–33

Gróf P.–Gróh D.–Mráv Zs. 2001–2002, Sírépítményből átalakított küszöbkő a Visegrád-Gizella majori későrómai erődből. – Aus einem Grabbauelement umgeänderter Schwellenstein aus dem spätrömischen Kastell von Visegrád-Gizella major. FolArch XLIX–L (2001-2002) 247–262

Gróf P.–Gróh D. 2003, A Visegrád-gizellamajori késő római erőd és temető régészeti leletanyagának feldolgozása – Survey of Archaeological Finds of the Late Roman Fortress and Cemetery at Visegrád–Gizellamajor. OTKA T. 029973. sz. pályázat zárójelentése. Összeállította Gróf P., Gróh D. 1–18, 2003

Gróh, D. 2003, The connection between the Stone Plaque and the Sculptural Finds of the Late Roman Watchtower at Visegrád-Lepence. In: Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum. 521–526. Hrsg.: Peter Noelke. Mainz am Rhein 2003

Gróh D. 2004, A Visegrád–lepencei őrtorony és egy késő római szoborlelet. Ókor III/2 71–74

Gróf P.-Gróh D. 2004, Visegrád-Gizellamajori római erőd és temető. Ókor III/4 (2004) 53–57

Grünwald, M 1979, Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum. RLÖ XXIX, Wien 1979.

Gschwind, M. 2003, Quadriburgium. in: RGA XXIV Band Quadriburgium – Rind. Berlin – New York 2003

Gudea N. 1974, Befestigungen am Banater Donau-limes aus der Zeit der Tetrarchie. Actes du IXe Congres International d’Etudes sur les Frontieres Romaines, Mamaia 6–13 Septembre 1972. Bucharest 1974

Gudea, N. 1982, Recent research on the limes of Roman Dacia. RFS 1979. BAR IS 71 (III) 1980, 799–809

Gudea, N. 1982, Despre granița de nord a provinciei Moesia, și sectorul vestic al frontierei de nord a provinciei Dacia Ripensis de la 275 la 378 e.n. Drobeta 5 (1982) 93–111

Hagen, I. 1906, Ausgewählte römische Gräber aus Köln. BJ 114/115 (1906)

Hanson, W. S. 1989, The nature and function of Roman frontiers. in: Barrett, J.C., Fitzpatrick, A. P., Macinnes, L., Barbarians and Romans in North-West Europe. BAR International Series 471. Oxford 1989 55–63

- Herrmann, J. et al. 1979, Iatrus – Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Band I: Ergebnisse der Ausgrabungen 1966–1973. Berlin 1979
- Hoffmann, D. 1969, Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum. 2 vols. Epigraphischen Studien 7. 1969
- Horváth, Fr. 2003, Azaum castellum. in: Visy, Zs. 2003, The Roman Army in Pannonia. Teleki László Foundation 2003, 80–82
- Isaac, B. 1993, An open frontier. in: Frontières d'empire, Actes de la Table Ronde Internationale de Nemours 1992. Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France 5, 1993, 105–114
- Ivanov, R. 1997, Das römische Verteidigungssystem an der unteren Donau zwischen *Dorticum* und *Durostorum* (Bulgarien) von Augustus bis Maurikios. BRGK 78 (1997) 469–640
- Ivanov, T. 1961, Археологически проучвания на кастела Ятрус. Археология III (1961) кн. 3, с. 18–26
- Ivanov, T. 1963, Archäologische Forschungen in Abrittus (1953–61). Acta Antiqua Philippopontia. Studia Archaeologica 88 1963 80–92
- Ivanov, T. 1966, Die Festungsmauer des Kastells Iatrus. Klio 47 (1966) 23–40
- Ivanov, T. 1980, АБРИТУС Римски кастел и ранновизантийский град в Долна Мизия I. Szófia 1980
- Jeffreys, M. (et al.) 1986, The Chronicle of John Malalas. Melbourne 1986
- Jilek, S. 2003, Fortifications along the Ripa Pannonica. In: The Roman Army in Pannonia 47–52. Edited Visy Zs. Teleki László Foundation 2003
- Johnson, A. 1983, Römische Kastelle des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. In Britannien und in den germanischen Provinzen des Römerreiches. Mainz am Rhein 1983
- Johnson, S. 1976, The Roman Forts of the Saxon Shore. London 1976
- Johnson, S. 1983, Late Roman Fortifications. B T Batsford Ltd London 1983
- Jones, A.H.M. 1964, The Later Roman Empire 284–602. Oxford, 1964
- Kandler, M. 1977, Legionslager und Canabae von Carnuntum. In: Stiglitz H.–Kander M.–Jobst W.: Carnuntum. ANRW II/6 626–700. Berlin-New York 1977
- Kelemen, M. 2003, Crumerum Castellum. In: Visy, Zs. The Roman Army in Pannonia. Teleki László Foundation 2003
- Kellner, H–J. 1959, Datierungsfragen zum spätrömischen Iller–Donau–Limes. In: Limes-Studien. Vorträge 3. Internationaler Limes-Kongreß Rheinfelden/Basel 1957, 55–60. Basel 1957
- Kellner, H–J. 1963, Ein Schatzfund aus dem Kastell Stockstadt, Ldkr. Aschaffenburg. Germania 41, 119–122
- Kennedy, D. L.- Riley, D. 1990, Rome's desert frontier. London 1990
- Kiss M. 1994, Adatok a Murga típusú korsók kérdéséhez. – Daten zur Frage der Krüge vom Murga-typus. In: A kőkortól a középkorig, Szeged 1994. 249–256
- Kondić, V. 1974, Ergebnisse der neuen Forschungen auf dem obermoesischen Donaulimes. Actes du IXe Congrès International d'Etudes sur les Frontières Romaines, Mamaia 6–13 Septembre 1972. Bucharest 1974 29–54
- Kondić, V. 1984, Les formes des fortifications protobyzantines dans la région des portes de fer. In: Villes et peuplement dans L'Illyricum protobyzantin. Collection de l'école française de Rome 77. Roma 1984 131–161

- Kovács P. 1999, A vicus és castellum kapcsolata az Alsó-pannoniai limes mentén. *Studia Classica I. Piliscsaba 1999*
- Kovács, P. 2000, *Matrica Excavations in the Roman Fort at Százhalombatta (1993–1997)*. Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nominatae series historica III. Budapest 2000
- Kovács P. 2001, Adatok a tetrarchiai-kori katonai építkezésekről Pannoniában. *AntTan XLV* (2001) 141–168
- Kovács, P. 2003, *Matrica Castellum*. In: Visy szerk. *The Roman Army in Pannonia*. Teleki László Foundation 2003
- Kovács, P. 2003, *Annamatia Castellum*. In: Visy szerk. *The Roman Army in Pannonia*. Teleki Foundation 2003
- Krizek, F. 1941, *Neue Ergebnisse der römischen Forschung in der Tschechoslowakei*. 3rd Congress 1941 77–83
- Kuzmová, K.–Rajtár, J. 2003, *Iža Leányvár fort*. In: Visy Zs. szerk.: *The Roman Army in Pannonia*. Teleki László Foundation 2003, 194–198
- Kuzsinszky B. 1923, *A római határvédelem és a Balhavári erőd*. *RTÉ I* (1920–22) 19–29. Budapest 1923
- Lander, J. 1980, *Typology and Late Roman Fortifications: The Case of the 'Diocletianic type'* *RFS 1979 XII*. 1051–1060. edited by: W. S. Hanson and L. J .F. Keppie *BAR International Series 71* (III) 1980
- Lander, J. 1984, *Roman Stone Fortifications: Variation and Change from the First Century AD to the Fourth*. *BAR 206*. Oxford 1984
- Lányi, V. 1972, *Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien*. *AAH 24*. (1972) 53–213
- Lányi, V. 1981, *Die graue spätrömische Keramik von Tokod*. In: *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod*. Budapest 1981, 73–120
- Lawrence, A. W. 1979, *Greek Aims in Fortification*. Oxford 1979
- Lőrincz, B. 1975, *Zur Erbauung des Legionslager von Brigetio*. *AAH 27* 1975 343–352
- Lőrincz, B. 1979, *Die Ziegelstempel des spätrömischen Südostfriedhofes von Intercisa*. *AAH 31*, 1979 293–312
- Lőrincz, B.–Visy, Zs. 1980, *Die Baugeschichte des Auxiliarkastells von Intercisa*. *Roman Frontier Studies 1979*. *BAR IS 72*, Oxford 1980, 681–701
- MacKendrick, P. 1980, *The North African Stone Speak*. Chapel Hill; University of North Carolina Press 1980
- Mackensen, M. 1994, *Das Kastell CaeliusMons (Kellmünz an der Iller) – einer tetrarchische Festungsbaumaßnahme in der Provinz Raetien*. *Arheoloski vestnik 45* (1994) 145–163
- Mackensen, M. 1999, *Late Roman fortifications and building programmes in the provincia of Raetia: the evidence of recent excavations and some new reflections*. *JRA 32* (1999) 199–244
- Maróti É. 1997, *Ulcisia Castra római tábora – a kutatás előzményei és jelenlegi állása*. In: *Kutatások Pest megyében 4. Tudományos konferencia I. Szentendre 1997*, 354–360
- Merczi M. 2001, *Embertani adatok a Dunakanyar (Visegrád–Diós) késő római kori népességéhez*. *Anthropológiai Közlemények 42* (2001) 33–44
- Merczi M. 2001a, *Patológias jelenségek vizsgálata Visegrád – Diós későrómai temetőjében – Pathologische Erscheinungen in dem spätrömischen Friedhof von Visegrád*. *WMMÉK XXIII*. (2001) 25–38
- Millar, F. 1996, *The Roman Near East 31 BC – AD 337*. London 1996
- Mócsy A. 1955, *A százhalombatta-dunafüredi római tábor és település. – Roman camp and settlement at Százhalombatta*. *AÉ 82* (1955), 56–69
- Mócsy, A. 1962, *Pannonia*. *RE IX, Suppl. Cols 515–657*

- Mócsy, A. 1974, Ein spätantiker Festungstyp am linken Donauufer. 8th International Congress of Limesforschung RFS 1969. 191–203. Cardiff 1974
- Mócsy A. 1974a, Pannonia a késői császárkorban. Apolló könyvtár 4. Budapest 1974
- Mócsy A. 1976, A határtartományok szerepe a római birodalomban. MTA II. Oszt. Közl. 25 (1976) 175–182
- Mommsen, T. 1889, Das römische Militärwesen seit Diocletian. Hermes 24 (1889)
- Mráv, Zs. 2003, Archäologische Forschungen 2000 – 2001 im Gebiet der spätrömischen Festung von Göd–Bócsaújtelep. CommArchHung 2003, 83–114
- Mráv, Zs. 2003a, Ein erbaute römische Festung im Vorraum des Wallsystems in der Tiefebene. in: Garam, É.–Patay, P.–Soproni, S. 2003, Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken. Budapest 2003
- MRT 1979, Horváth I.–H. Kelemen M.–Torma I.: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. MRT 5 1979
- MRT 1986, Dinnyés I.–Kővári K.–Lovag Zs.–Tettamanti S.–Topál J.–Torma I.: Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás. MRT 7 1986
- MRT 1993, Dinnyés I.–Kővári K.–Kvassay J.–Miklós Zs.–Tettamanti S.–Torma I.: Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás (XIII/2) MRT 9 1993
- Müller R. 1982, A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késő vaskortól a törökkor végéig. ZGy 19 I–II (1962)
- Müller R. 1978, V. századi bronzművesműhely maradványai Keszthely-Fenekpusztáról. – Остатки бронзолитейной мастерской V. в. в Кэстхей-Фенекпуста – Reste einer Bronzewerkstätte aus dem 5. Jh in Keszthely-Fenekpuszta. AÉ 105 (1978) 11–29
- Nádorfi, G. 1992, Glasierte Keramik in spätrömischen Gräberfeldern Pannoniens. in: Glasierte Keramik in Pannonien. Székesfehérvár 1992, 45–51
- Nagy L. 1939, A szír és kisázsiai vonatkozású emlékek a Duna középső folyása mentében. AÉ 52 (1939) 115–147
- Nagy L. 1942, Aquincum és a későrómai védőrendszer. Budapest története I/2, Budapest 1942 747–764
- Nagy L. 1946, Az Eskü-téri római erőd. Budapest, 1946
- Nagy T. 1942, Kutatások Ulcisia Castra területén – Indagini sul territorio di Ulcisia castra. ArchÉrt 3 (1942) 261–285
- Nagy T. 1973, Budapest története az őskortól a honfoglalásig. Budapest története az őskortól az Árpádkor végéig. Budapest 1973
- Nagy T. 1973a, Ulcisia Castra. BpR 23 (1973) 39–53
- Nagy, T. 1974, Drei Jahre Limesforschungen in Ungarn. in: Actes de IXe Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines Mamaia 6-13 Septembre 1972. Bucharest 1974, 27–37
- Nagy, T. 1977, Das zweite Lager der legio II adiutrix in Aquincum (Óbuda). 10th Congress 1977 359–366
- Neumann, A. 1972, Vindobona. Die römische Vergangenheit Wiens Bohlau, Wien 1972
- Nuber, H. U. 1993, Spätrömische Bastion am rechten Rheinufer. in: E. Sangmeister (hrsg.) Zeitspuren. Archäologisches aus Baden. Arch. Nachr. aus Baden 50 (1993)
- Ottományi, K. 1981, Fragen der spätrömischen eingeglätteten Keramik in Pannonien. DissArch II/10 (1981).
- Ottományi, K. 1989, Late Roman pottery. In: Gabler, D: The Roman fort at Ács–Vaspuszta (Hungary) on the Danubian Limes, BAR Int. Ser. 531/I-II. Oxford 1989, 482–571
- Ottományi K. 1991, Késő római kerámia a leányfalui őrtoronyból (Die Keramik von Burgus in Leányfalu). StCom 22.(1991) II. 5–144

- Ottományi, K. 1996, Eine Töpferwerkstatt der spätrömischen Keramik mit Glättverzierung in Pilismarót—Malompatak. AAH 48. (1996) 71–133
- Ottományi K. 1998, Későrómai kerámiagyártás a Dunakanyarban, In: Kutatások Pest megyében II, 1998. 25–47
- Ottományi, K.–Sostarics, O. 1998, Spätrömischer Töpferofen im südlichen Stadtteil von Savaria. Savaria 23/3. (1996–1997) 1998, 145–215
- Parker, S. T. 1979, The Historical Development of the Limes Arabicus. Unpublished dissertation, University of California. Los Angeles 1979. In: Lander 1984
- Parker, S. T. 1987, The Roman Frontier in Central Jordan I–II, BAR S 340. Oxford 1987
- Petényi, S. 2003, Ad Mures Castellum. In: Visy szerk. The Roman Army in Pannonia. Teleki László Foundation 2003. 72–74
- Petrikovits, H. von 1971, Fortifications in the Northwestern Roman Empire from the 3rd to the 5th Centuries AD. JRS 61 1971 178–218
- Petrikovits, H. von 1975, Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit. Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 56. Opladen 1975
- Petrovič, P. 1969, Saldum. in: Stari Kulturi u Derdap – Anciennes cultures du Djerdap. Beograd 1969 95
- PMMŰ 1958, Pest megye műemlékei I–II. Szerk: Dercsényi Dezső. (Magyarország műemléki topográfiája V.) Budapest 1958
- Pirling, R. 1995, Die glasierte Keramik des 4. Jahrhunderts aus Krefeld-Gellep- Ein Überblick, AR XXV (1995) 11–14
- Póczy, K. 1976, (H. von Petrikovits, Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit.) Recensio AÉ 103, 138
- Póczy, K. 1976a, Contra Aquincum. RLU hrsg.: J. Fitz, 122-123. Székesfehérvár 1976
- Poidebard, A. 1934, La Trace de Rome dans le Désert de la Syrie. Paris 1934
- PRK 1990, Pannonia régészeti kézikönyve. Szerk.: Mócsy A. és Fitz J. Budapest, 1990
- Pribaković, D. 1969, Česava. in: Stari kultura u Derdap – Anciennes cultures du Djerdap. Beograd 1969 88-89
- Prohászka P. 2003, Tokod a rómaiak korában – Tokod in der Zeit der Römer. Tokod 2003
- Pusztai R. 1966, A lébényi fejedelmi sír – Das germanische Fürstengrab von Lébény – The grave of a Germanic prince at Lébény. Arrabona VIII (1966) 99–118
- Récsey V. 1894, Római castrum Tokodon és újabb régészeti leletek Esztergom- és Hont vármegyében – Römisches Castrum in Tokod und neue archäologische Funde in den Komitaten Esztergom und Hont. ArchÉrt 14 (1894) 65
- Scorpan, C. 1980, Limes Scithyae. BAR 88. Oxford 1980
- Scorpan, C. 1980, Sacidava – an unusual design and construction method on the later Roman limes. RFS 1979, BAR IS 71 (III) 787–798
- Seston, W. 1946, Dioclétien et la Tétrarchie. Paris, 1946
- Soproni S. 1954, A visegrádi tábor és középkori vár – Das Lager und die mittelalterliche Burg von Visegrád. AÉ 81 (1954) 49–54
- Soproni, S. 1959, Der spätrömische Limes zwischen Visegrád und Esztergom. Limes Romanus Konferenz Nitra. Bratislava 1959 131–143
- Soproni S. 1960, Későrómai őrtorony Esztergom határában – Der spätrömische Wachturm in der Gemarkung von Esztergom. AÉ 87 (1960) 207–209
- Soproni, S. 1967, Burgus-Bauinschrift vom Jahre 372 am pannonischen Limes. Studien zu den Militärgrenzen Roms. Köln-Graz 1967, 138–143

- Soproni S. 1969, Limes Sarmatiae. AÉ 96 (1969) 43–53
- Soproni S. 1970, Késő római katonai őrállomás Hatvan–Gombospusztán. – Spätromische militärische Station in Hatvan–Gombospusztá. in: Dolgozatok Heves megye múltjából. A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1969. évi vándorgyűlésének régészeti és középkori magyar történeti előadásai. Eger 1970, 17–29
- Soproni S. 1972, Római őrtorony a visegrádi Szentgyörgy-pusztán – Der römische Wachturm in Szentgyörgypusztá bei Visegrád. StCom I (1972) 39–43
- Soproni S. 1975, Előzetes jelentés az alsóhetényi későrómai erőd feltárásáról – Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen der spätromischen Festung von Alsóhetény (Iovia). SMK II. 1975. 173–182
- Soproni, S. 1978, Der spätromische Limes zwischen Esztergom und Szentendre: Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert. Budapest 1978
- Soproni, S. 1982, Angaben zur späten Geschichte der Bernsteinstraße. Savaria 16 (1982) 347–353
- Soproni, S. 1985, Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes. Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 38. München 1985
- Soproni, S. 1986, Nachvalentinianische Festungen am Donaulimes. Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 1986 409–415
- Soproni S. 1987, Szentendre a rómaiak korában. Szentendrei Füzetek II-III. Szentendre 1987
- Soproni, S. 1989, Militärschriften aus dem 4. Jh. im Donauknie. AAH 41 (1989) 103–118
- Southern, P.–Dixon, K.R. 1996, The Late Roman Army. Cambridge, 1996
- Stefan, Al.–S. 1974, Recherches de photo-interprétation archéologique sur le Limes de la Scythie Mineure à l'époque du Bas-Empire. Actes du IXe Congrès International d'Etudes sur les Frontières Romaines, Mamaia 6-13 Septembre 1972. Bucharest 1974, 95–108
- Stein, A. 1938, Note on the Remains of the Roman Limes in Northwestern Iraq. GJ 92 (1938) 62–66
- Stein, A. 1940, Surveys on the Roman frontier in Iraq and Transjordan. GJ 95 (1940) 428–438
- Stiglitz, H. 1975, Das römische Donaukastell Zwentendorf in Niederösterreich. RLÖ 26 (1975)
- Stucky, R. A. 1975, Tell el Hajj 1972. AArchSyr 25 1975 165–181
- Szalay Á.** 1930, A dunabogdányi castellum. AÉ XLIV (1930) 201–205
- Szalay Á. 1933, A dunabogdányi római castellumról – On the Roman castellum at Dunabogdány. ArchHung X. Budapest 1933.
- Szilágyi J. 1947, Intercisa helyőrsége. – The Garrison of Intercisa (Dunapentele). Magyar Múzeum 1947, 8–12 ; 41–42
- Szirmai, K. 2003, Albertfalva castellum. In: Visy, Zs. szerk. The Roman Army in Pannonia. Teleki László Foundation 2003, 104–105
- Tejral, J. 1982, Morava na Sklonku antiky. Praha 1982
- Tejral, J. 1985, Spätromische und Völkerwanderungszeitliche Drehscheibenkeramik in Mähren. AAu 69.(1985) 105–140
- Tejral, J. 1986, Naše zeme a rimske Podunajji na Pocatku doby stehováni národu. PA 76 (1986) 308–387
- Tokod 1981, Die spätromische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Hrsg.: Mócsy A. Budapest 1981, 37–71
- Торбатов, С. 2002, Укрепителната система на провинция Скитея (края на III – VII в.) – The defence system of the Late Roman province of Scythia (the end of the 3rd – the 7th century A. D.) Faber 2002

- Tóth E. 1975, A későrómai belsőpannoniai erődök kérdéséhez (Előzetes jelentés az 1971–1974. évi ságvári ásításokról. SMK II. 1975. 183–189
- Tóth, E. 1985, Zur Chronologie der militärischen Bautätigkeiten des 4. Jh. in Pannonien. MAIU 14 (1985) 121–136, 325–330
- Tóth E. 1987–88, Az alsóhetényi 4. századi erőd és temető kutatása, 1981–1986. Eredmények és vitás kérdések – Vorbericht über die Ausgrabung der Festung und des Gräberfeldes von Alsóhetény 1981 – 1986 – Ergebnisse und umstrittene Fragen. ArchÉrt 114–115 (1987–88) 22–61
- Tóth E. 1999, 4. századi erődök a Dunántúlon: Alsóhetény. in: A numizmatika és a társtudományok. Konferencia Esztergomban 1999. október 1–3. Argumentum, MNM Magyar Numizmatikai Társulat é.n., 15–30
- Tóth E. 2000, A környei 4. századi római erődről. Über die römische Befestigung aus dem 4. Jahrhundert in Környe. Komárom-Esztergom megyei Önkormányzat múzeumainak közleményei 7. 295–319. Tata 2000
- Tóth, E. 2003, Ságvár Fortress. In: The Roman Army in Pannonia. Szerk. Visy Zs. Teleki László Foundation 2003, 190–191
- Trájer I. 1932, Földmérés az ókorban. Geodéziai Közlöny VIII. évf. 9–1. sz. 1932
- Ubl, H. 1977, Der spätrömische Burgus von Zeiselmauer: Grabung und Restaurierung. Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Köln 1977 251–262
- Ubl, H. 1980, Der österreichische Abschnitt des Donaulimes: ein Forschungsbericht (1970–1979). RFS 1979, Oxford 1980 587–611
- Ubl, H. 1982, Die archäologische Erforschung der Severinsorte und das Ende der Römerzeit im Donau-Alpenraum. Severin. Zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Ausstellung des Landes Oberösterreich. Linz 1982. 71–97
- Ubl, H. 1986, Tulln, Zeiselmauer, Klosterneuburg. Neue Forschungsergebnisse zu drei Hilfstruppenlagern im norisch-pannonischen Grenzgebiet des österreichischen Limesabschnitts. RLÖ 33. Wien 1986. 293–332
- Vágó, E. B.–Bóna, I. 1976, Die Gräberfelder von Intercisa der spätrömische Südfriedhof. Budapest 1976.
- Varsik, V. 1996, Archäologischen Topographie der Antiken Gerulata. In: Gerulata I. 7–43. Nitra 1996
- Visy Zs. 1972, Előzetes jelentés Intercisa 1970–72 . évi feltárásáról. AR 13, 1972 245–257
- Visy Zs. 1989, A római limes Magyarországon. Budapest 1989
- Visy, Zs. 1997, Neue Forschungsergebnisse an der Ripa Pannoniae inferioris in Ungarn. In: Roman Frontier Studies 1997, 139–150
- Visy Zs. 2000, A Ripa Pannonica Magyarországon. Budapest 2000
- Visy, Zs. 2003, szerk.: The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica. Teleki László Foundation 2003
- Visy Zs. 2004, Válasz “A Ripa Pannonica Magyarországon” című doktori értekezés opponensi véleményeire. CommArchHung 2004, 249–254
- Wagner, J. 1977, Vorarbeiten zur Karte ‘Ostgrenze des Römischen Reiches’ in Tübinger Atlas des vorderen Orients. Limes: Akten des 11th Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 30.8.–6.9.1976). Budapest 1977, 669–703
- Whittaker, C. R. 1994, Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study. Baltimore and London 1994
- Windl, H. 1996, Siedlungsspuren des 5. Jhs.in Schletz, BH. Mistelbach, NÖ. Zalai Múzeum 6 (1996) 23–34

Wotshitzky A. 1954, Veldidena. Vorläufig Bericht über die Ausgrabungen 1953. JOEAI 41, 1–42

Zolnay L. 1975, Római kori erőd maradványai a zebegényi Szent Mihály-hegyen – Remains of a Roman-period Fortress on Szent Mihály Hill at Zebegény. StCom 3 (1975) 25–29

Függelék

A Visegrád-gizellamajori későrómai erőd népességének antropológiai vizsgálata

Az 1988-1996 között feltárt Visegrád-gizellamajori későrómai erőd népessége a Diós határrészen elterülő temetőbe temetkezett. A temető 220 sírjából és a szórványleletekkel együtt 238 egyén csontvázmaradványát lehetett elkülöníteni. A temető feltártsága 80%-osnak tekinthető. A népesség embertani vizsgálata a következő eredményeket hozta:

Népesedési jellemzők: A vizsgált népességet 75 gyermek és 163 felnőtt, ezen belül 99 férfi és 64 nő alkotta. Rendkívül kedvezőtlenül alakult a nemek egymáshoz való viszonya, a férfiak 60,1%-os részesedési aránya jelentős férfi többletről tanúskodik, ez azonban általánosnak tekinthető a vizsgált korszakban.

A gyermekkorúak (0-14 év) halandósági viszonyai a következők: a temetőben mindössze 3 fő tartozik a 0 éves korcsoportba, viszont igen magas az 1-9 év közöttiek aránya. Felnőtteknél (15-x év) a halálozási csúcs mindkét nem esetében 35-39 év között jelentkezik. A férfiak halandósága 15-39 év között kedvezőtlenebb, mint a nőké.

Nemi kifejezettség: A férfiak nemi jellegei a koponyán és a vázcsontokon is mérsékeltén férfias. A nők nemi jellegei a koponyán férfiasak, a vázcsontokon nőiesek.

A koponya méret és alak szerinti sajátosságai: A férfiak koponyája hosszú, középszéles és alacsony. Koponyakapacitásuk közepes. Egészarcuk és felsőarcuk egyaránt középszéles. Szemüregük keskeny és alacsony, orruk középszéles és közép magas. A humerus, radius, femur és tibia alapján számított termetük többnyire nagy, átlagérték szerint azonban közepes.

A nők koponyája hosszú, közepesen széles és alacsony. Koponyakapacitásuk közepes. Egészarcuk és felsőarcuk középszéles. Szemüregük középszéles és alacsony, orruk keskeny és közép magas. A termetük legtöbbször kisközepes, átlagértékük közepes. A testmagasság értékeinek alakításában a legfontosabb szerepe a humerusnak van, férfiaknál a legmagasabb, nőknél a legalacsonyabb érték szolgáltatta.

Taxonómiai jellemzők: A visegrád-diósi népességen belül a koponya szélesség – hosszúsági jelzője, az ún. Koponyajelző alapján két elem különíthető el, a vizsgáltak 60%-a hosszúfejű, míg egy kisebb hányadát a rövidfejűek alkották. A népesség két elemre tagolódása jól tükröződik a testmagasság értékeinek eloszlásában is: férfiaknál és nőknél egyaránt elkülöníthető egy kisebb és egy nagyobb termetű csoport, amelyek közül a kistermetűek részaránya magasabb.

Kóros elváltozások: Fejlődési rendellenességek leggyakrabban a gerincen mutatkoztak (számbeli rendellenesség a gerinc ágyéki szakaszán, csigolyaátalakulás, középső és oldalsó csigolyaívi hasadék). Egy férfinál egy igen ritka rendellenességet ("lepke formáció") lehetett megfigyelni a keresztcsont első szegmentumán. Fejlődési rendellenességek a váz egyéb csontjain igen ritkának bizonyultak.

Sérülések: a koponyán gyakran megjelenő felszíni egyenetlenségek, besüppedések korábbi ütések, zúzódások nyomait őrzik. A törések száma viszonylag magas, a nők között gyakorisága nagyobb, megoszlása a vázrendszer csontjai között változatos.

Az ízületi elváltozások jelentős része a gerincen fordul elő, a csigolyák peremén meginduló csontújraképződés többnyire maturus korú (40-60 éves) egyéneknél figyelhető meg. Az elváltozás többnyire enyhe vagy közepes súlyosságú, néhány esetben azonban csigolya – összecsontosodáshoz vezetett. Végtagcsontok esetében csontfelrakódás főleg a nagy ízületeket érintette.

A szemüreg hátsó falában vagy a koponyafalon megfigyelhető lyukacsosság (poroticus hyperostosis) vashiányos vérszegénységre utal, gyermekeknél és felnőtteknél

egyaránt előfordult, de leginkább a fiatalabb korosztályokat érintette. Csonthártyagyulladás – önállóan vagy törés szövődményeként – az alsó végtagon alakult ki, többnyire férfiaknál figyelhető meg. Egy nő esetében – csigolyaelváltozások alapján – tuberkolózis tételezhető fel. Egy másik nő jobb karjának csontjai inaktivitások csontsorvadás következtében, amelyet valószínűleg benuulás eredményezett, kórosan elvékonyodtak

A szuvas fogak gyakorisága a férfiaknál jóval magasabb, mint a nőknél, tehát más temetővel összehasonlítva ellentétes tendencia mutatható ki.

Noha a népességben belül magas a kóros elváltozások és sérülések aránya, ezek jórészt nem tehetősek felelőssé a népesség rendkívül kedvezőtlen halandósági viszonyaiért. Ennek hátterében olyan sérüléseket és fertőző megbetegedéseket kell keresni, amelyek a szervezet lágyrészeit érintve nem hagytak nyomot a csontvázrendszeren.

Összehasonlító vizsgálatok: A Dunakanyar limesén ezidáig 3 későrómai temető (Tokod-Erzsébetakna, Esztergom-Kossuth utca és Visegrád-Diós) antropológiai vizsgálatára került sor. A három temetőt egymással összevetve megállapítható, hogy a felnőtt korúak – de különösen a férfiak – halandósági viszonyai Visegrádon a legkedvezőtlenebbek, adultus kori halálozási maximum csak itt figyelhető meg.

A koponyajelző vizsgálata alapján mindhárom temetőben elkülönül egy hosszú (dolichokran) és egy rövidfejű (brachykran) csoport. Férfiak esetében a hosszúfejűek aránya Visegrádon a legmagasabb, nőknél a második legmagasabb értéket eredményezte, a rövidfejűek aránya – mindkét nem esetében – itt a legalacsonyabb.

A testmagasság értékei alapján mindhárom temetőben elkülöníthető egy magasabb és egy alacsonyabb termetű csoport, de míg Esztergomban és Tokodon a magas termetűek vannak többségben, addig Visegrádon az alacsony termetűek aránya bizonyult a legmagasabbnak.

Az elvégzett távolságvizsgálat egyetlen temető esetében sem mutatott 1%-ra szignifikáns hasonlóságot. A tartomány más területein vizsgált temetői közül (Tác, Pécs, Majs, Budapest-Kaszásdűlő) Visegrád szignifikáns hasonlóságot csak a táci temetővel mutatott. Az összevont római és avar mintával való összehasonlítás nem eredményezett szignifikáns hasonlóságot, ami az utóbbi esetében arra utal, hogy ez a népesség az avar kort nem érte meg.⁴⁵⁹

---

⁴⁵⁹ Az antropológiai elemzésért Merczi Mónikának mondok köszönetet (Merczi 2001, 33-44; 2001a, 25-38)

Köszönet nyilvánítás

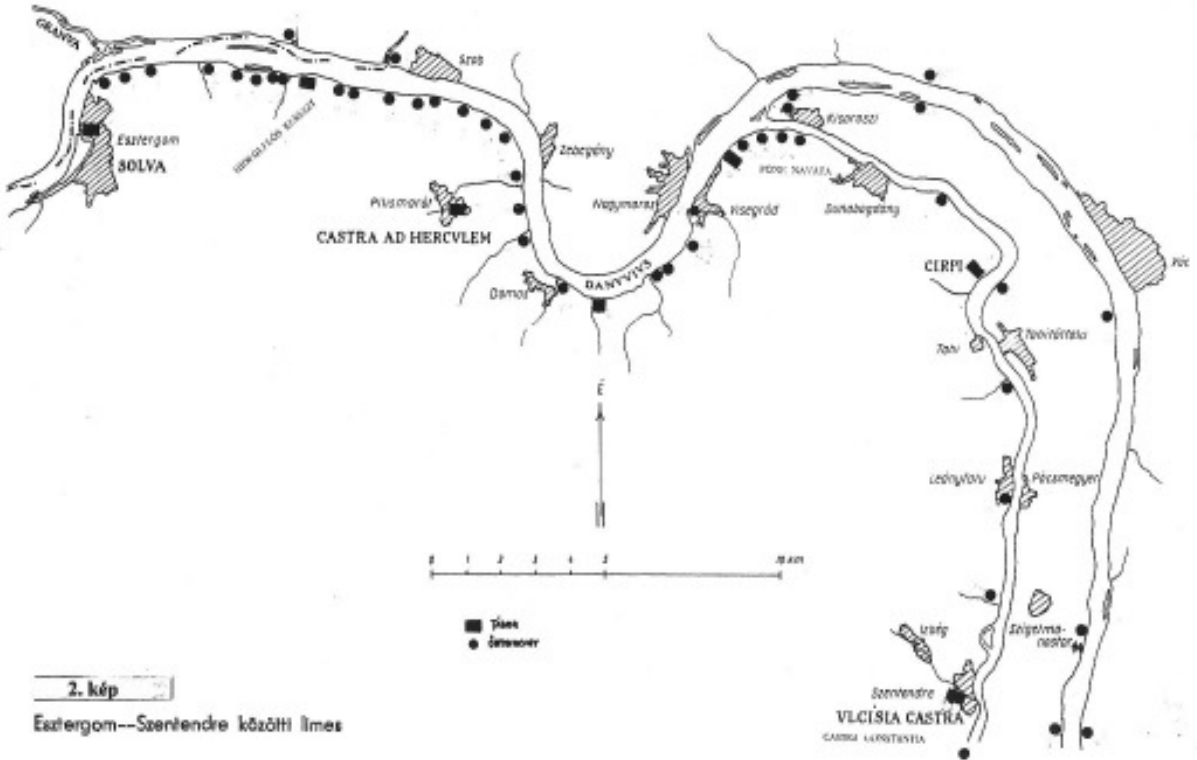
E munka létrejöttében sokan segítettek. Mindenekelőtt köszönetet mondok Dr. Borhy László professzornak, témavezetőmnek iránymutatásáért, tanácsaiért és értékes bírálatáért. Hasonló tisztelettel köszönöm Dr. Gabler Dénes professzor segítő szavait. Köszönettel tartozom Dr. Kocsis László, Dr. Mezős Tamás, Dr. Mráv Zsolt, Dr. Visy Zsolt, Dr. Tóth Endre, Dr. R. Facsády Annamária hasznos észrevételeikért. A dortmundi Fachhochschule egykori diákja, Müller Raphael és többi hallgatója Dr. Szabó Pál professzor irányításával igen sokat tettek az erőd tudományos jelentőségének és nemzetközileg ismertté válásának érdekében.

Az erőd leletanyagában a kerámialeletek feldolgozásáért Dr. Ottományi Katalinnak, az érmek meghatározásáért Cs. Farkas Editnek, a növényi magvak azonosításáért Dr. Torma Andreának, az antropológiai vizsgálatok elvégzéséért Merczi Mónikának kell köszönetet mondanom.

Mind a régészeti feltáró, mind a kutatómunkában társam, segítóm, kollégám és bírám volt Gróf Péter, akinek segítségével, tanácsai és önfeláldozása nélkül nem készülhetett volna el művem.

A rajzok és illusztrációk nagy része Hornyák László, Bálint Gyula és Mali Antal munkáját dicséri. Az erőd falmaradványainak felmérése Vajda József precíz munkájának eredménye. A leletek restaurálásában a Mátyás Király Múzeum restaurátorai: Grósz Zsuzsa, Scheili Pálné, Szőke Éva és Tavasz Imre, illetve a Magyar Nemzeti Múzeum restaurátorai: P. Dombóvári Judit, Hutai Gábor és Lőrincz Judit valamint Séd Gábor vezetésével a Műtárgyvédelmi Asszisztens közép fokú tanfolyam hallgatói vettek részt, köszönet érte.

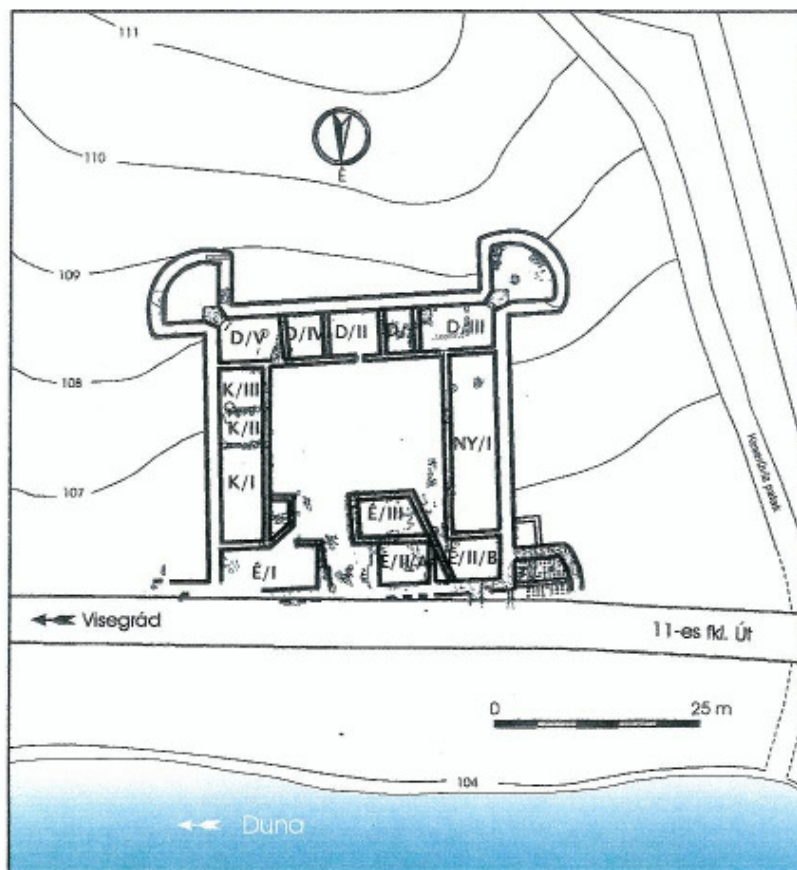
Végül hálás köszönet illeti azt a száznál is több fiatal, középiskolást és budapesti, pécsi és szegedi egyetemi hallgatót (közülük sokan azóta maguk is a szakma elismert képviselőivé váltak!), valamint azokat az ásatási munkásokat, akik a régészeti feltárás 15 éve alatt segítettek felszínre hozni a gízellamajori erőd és temető emlékanyagát.

Esztergom—Szentendre közötti límes

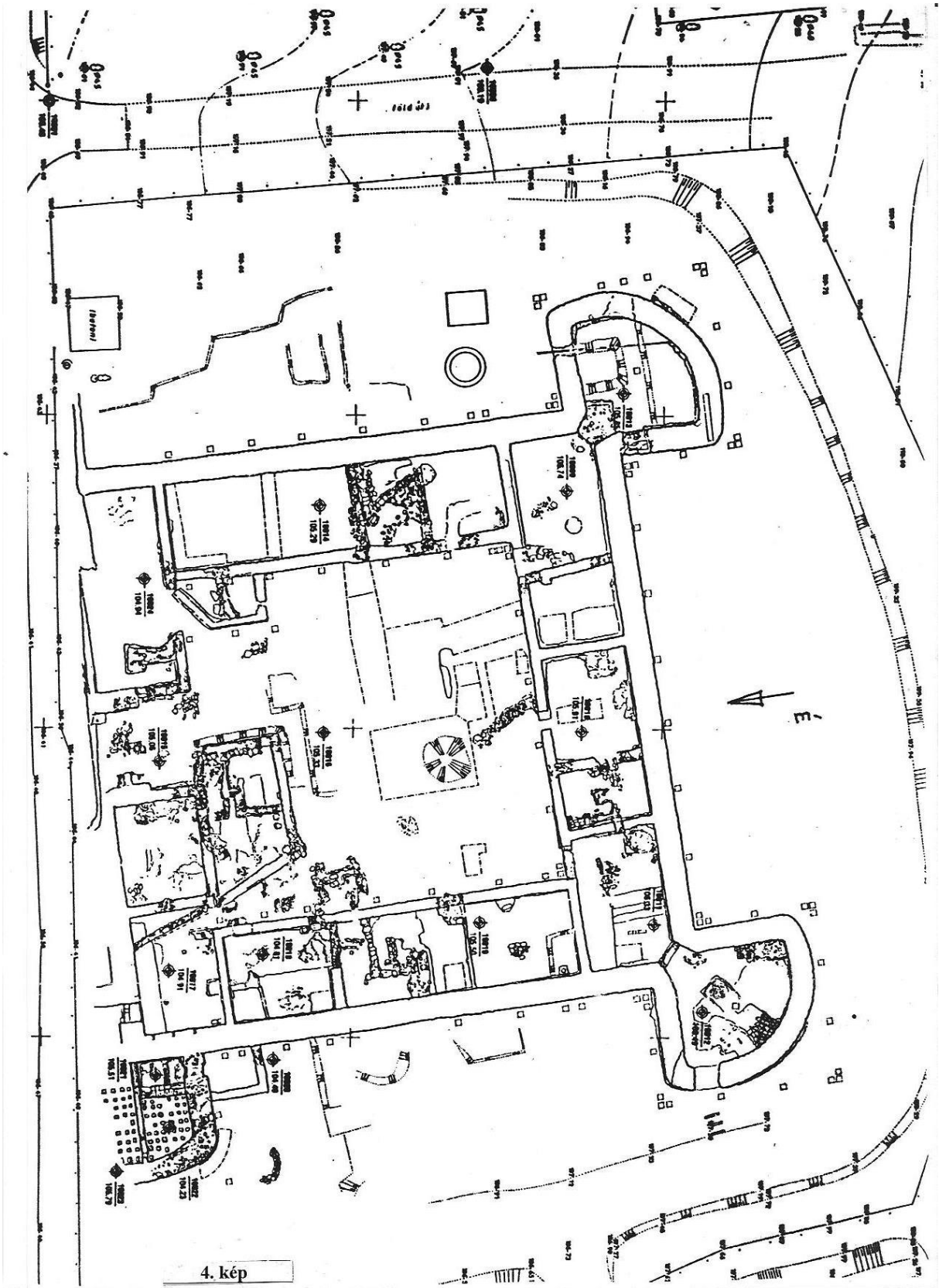

3. kép

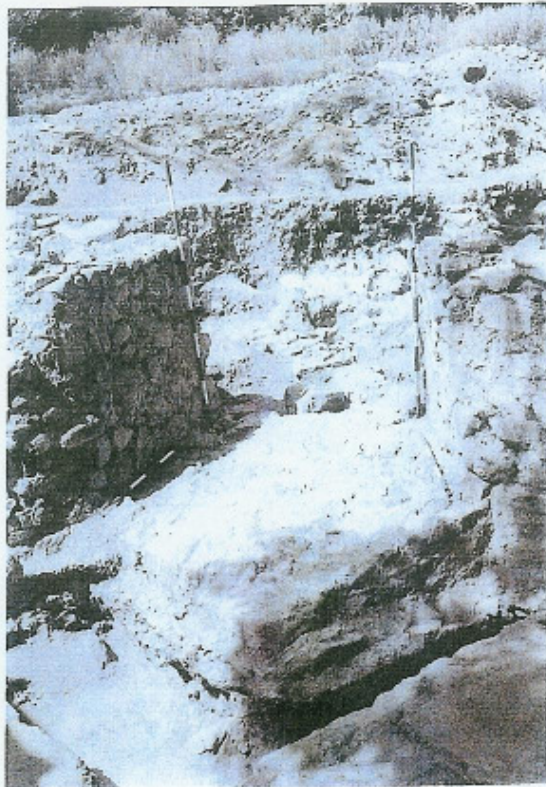

4. kép

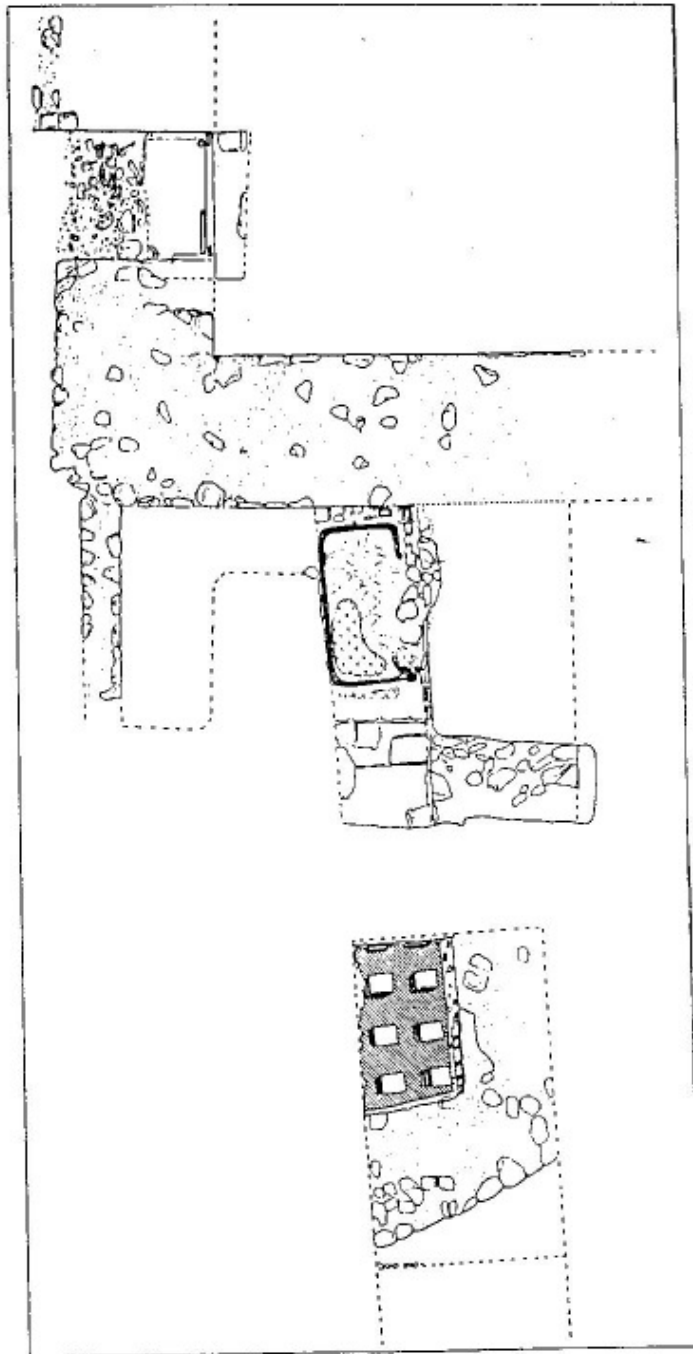
4. kép

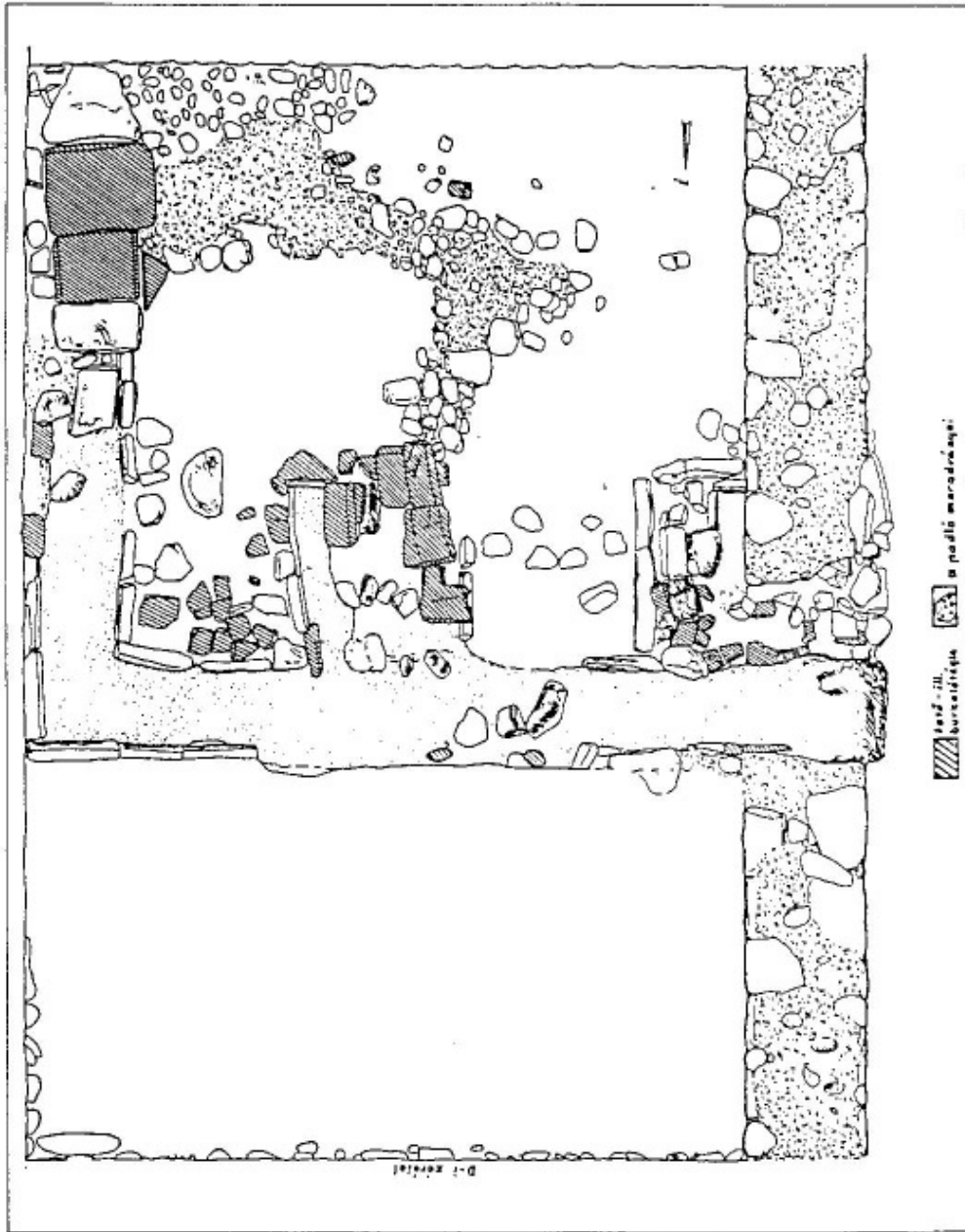
5. kép

6. kép

7. kép

8. kép

9. kép

10. kép

11. kép

12. kép

13. kép

14. kép

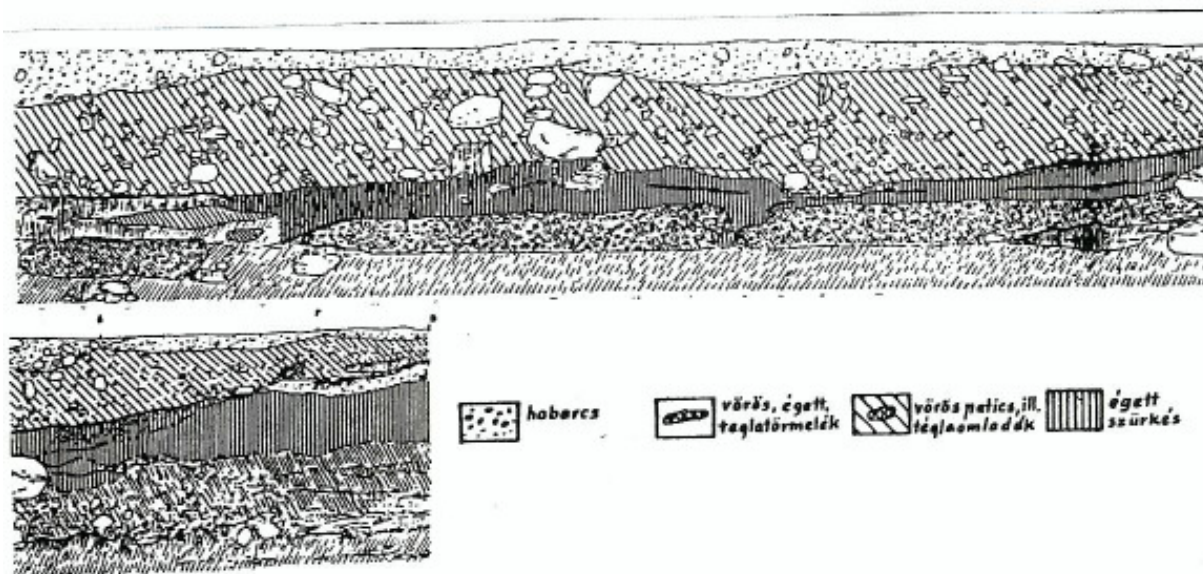

15. kép

16. kép

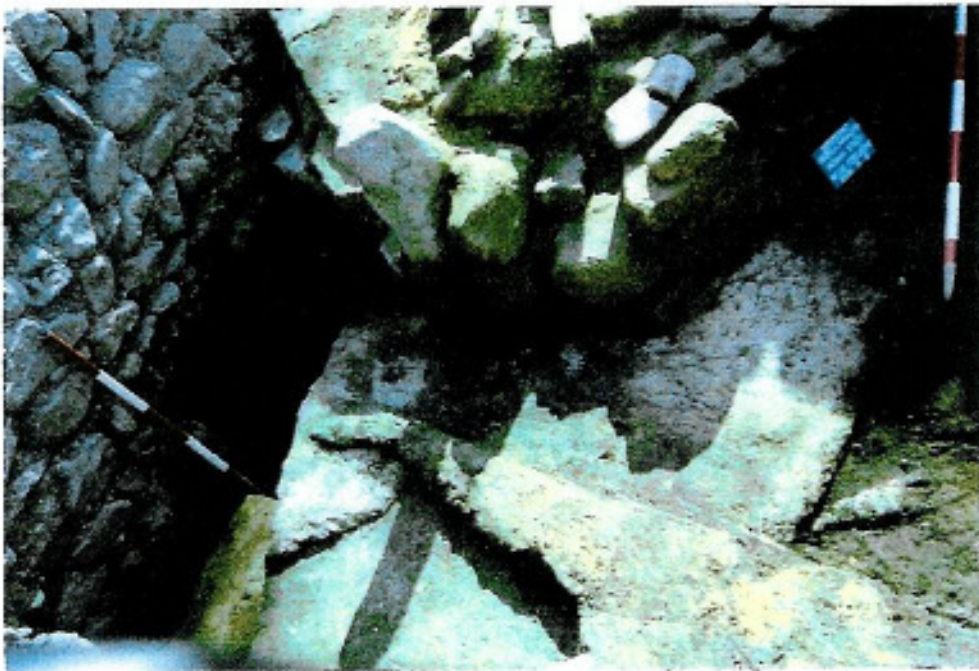
17. kép

18. kép

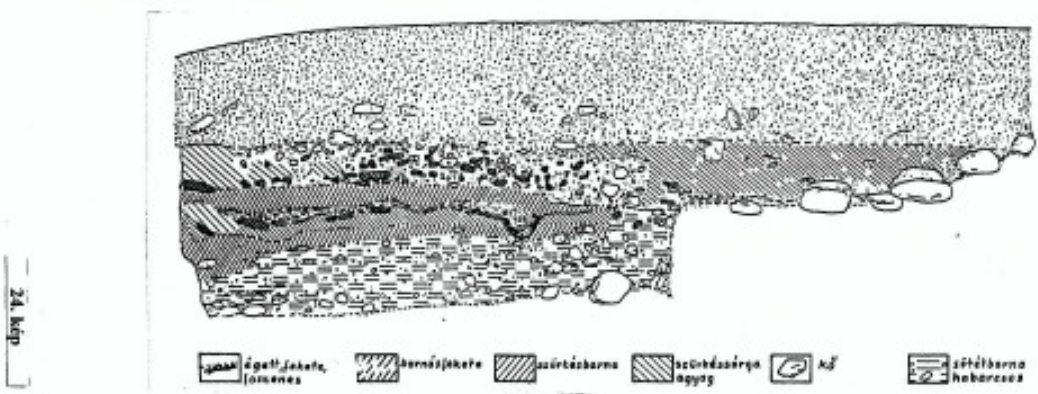
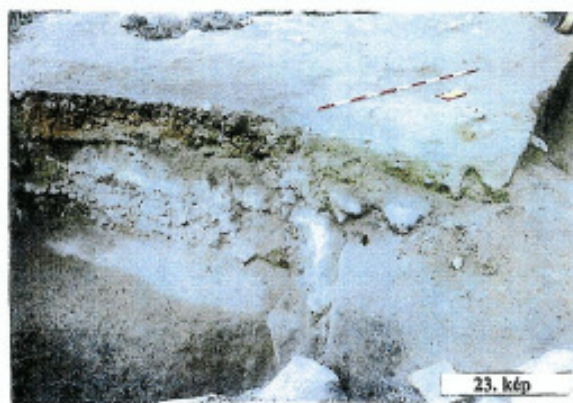
19. kép

20. kép

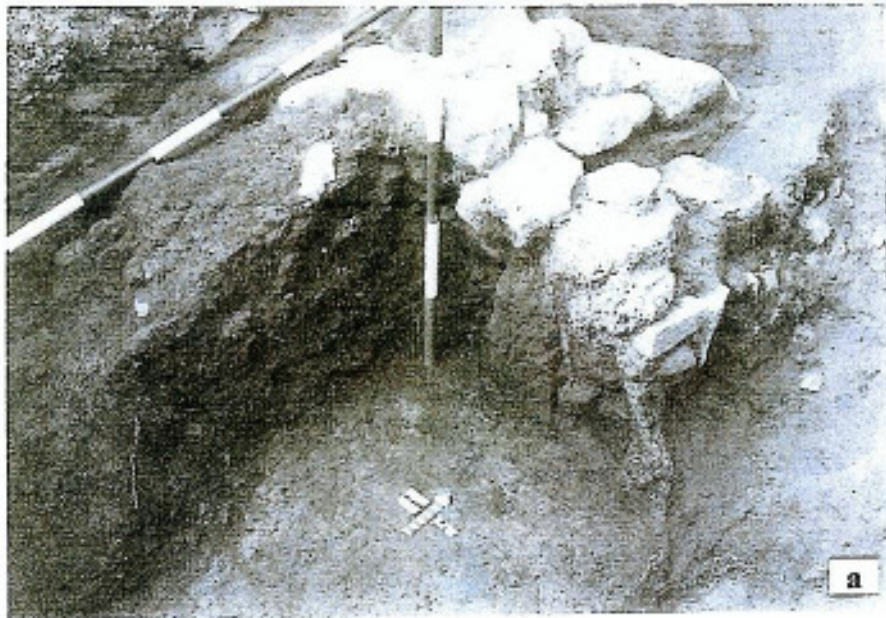

21. kép

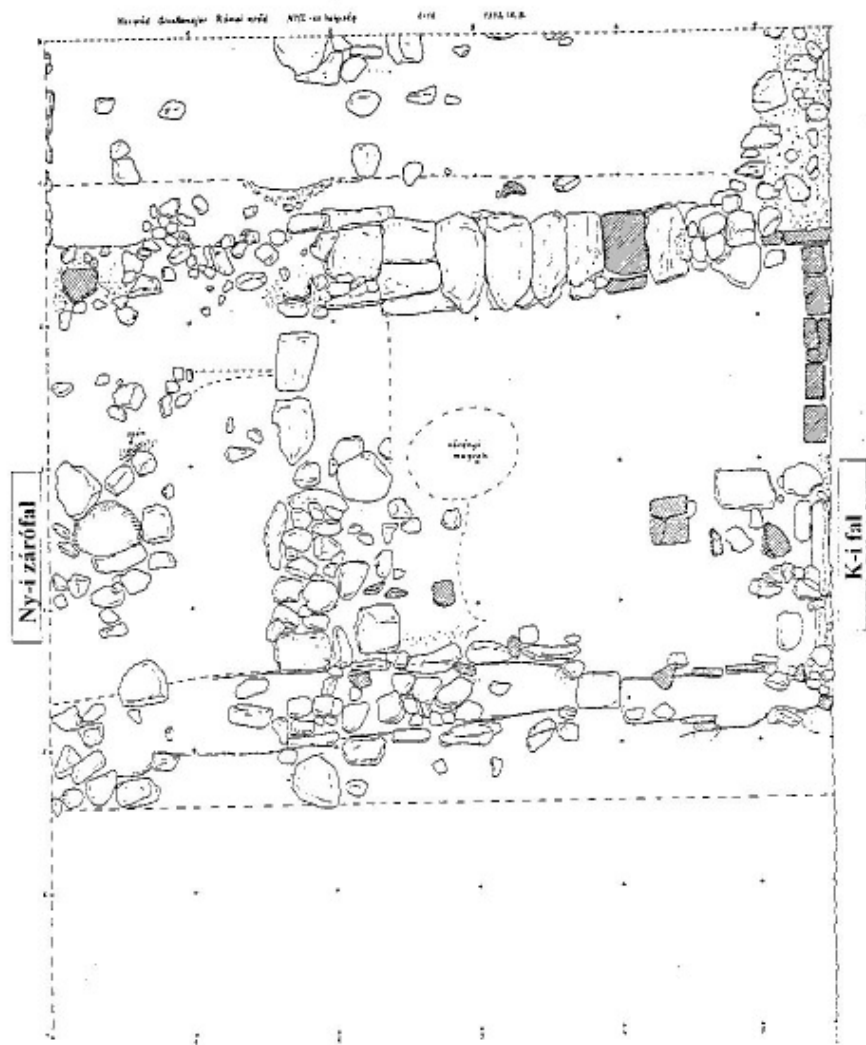

25. kép

26. kép

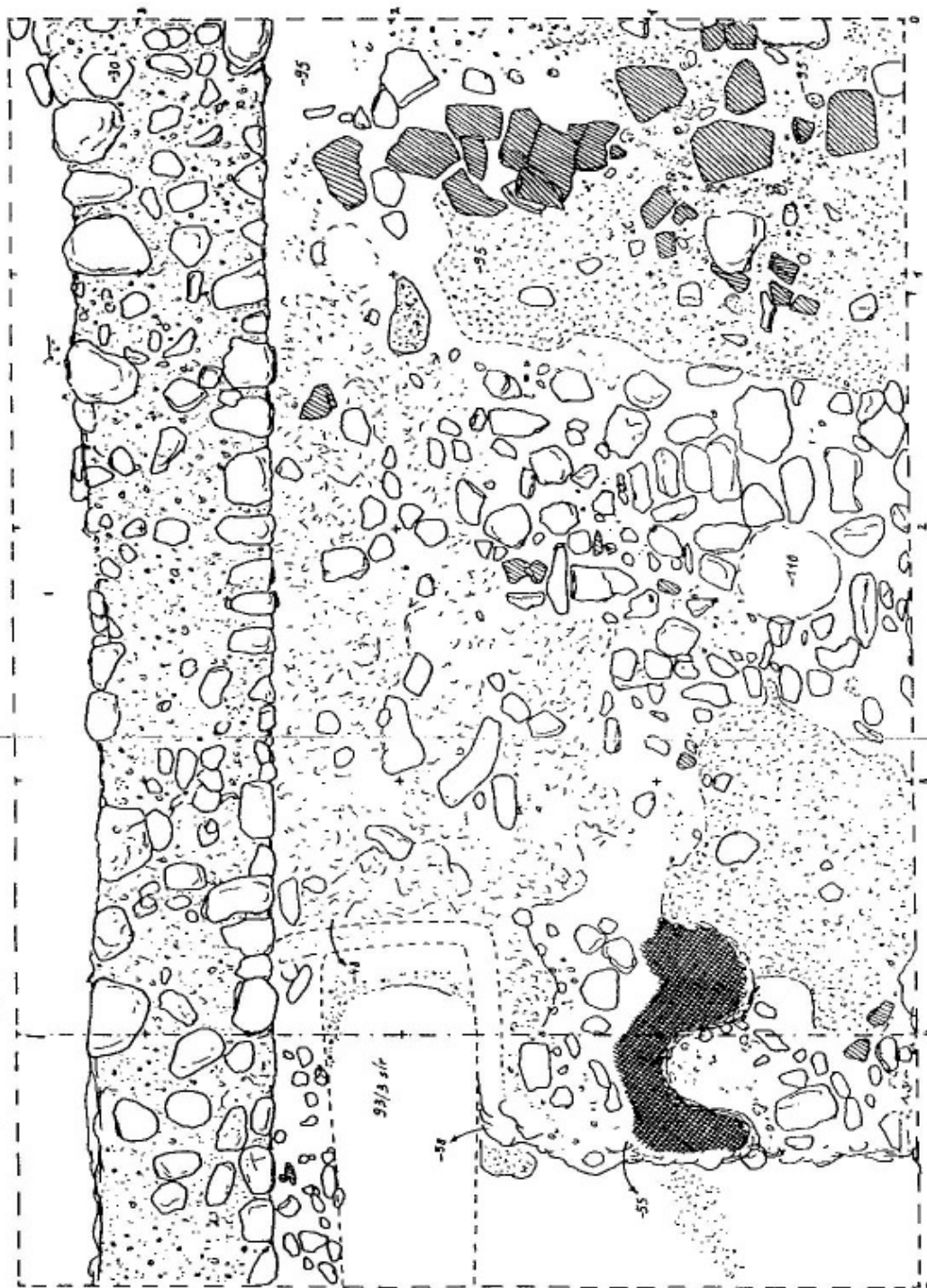
27. kép

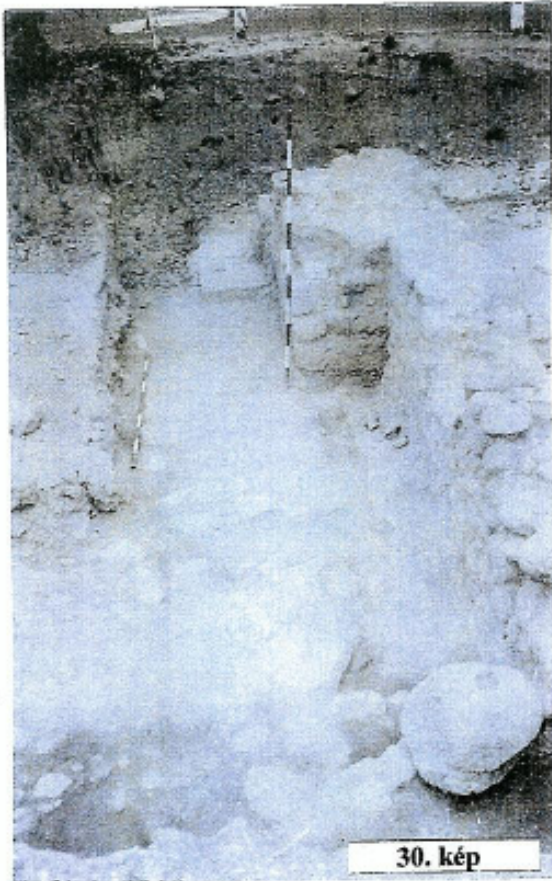
28. kép

Visegrad Gieellamojar, Római erőd NY-i I-es helyiség K-i alótere 1:10 1953 VIII.13-14.

29. kép

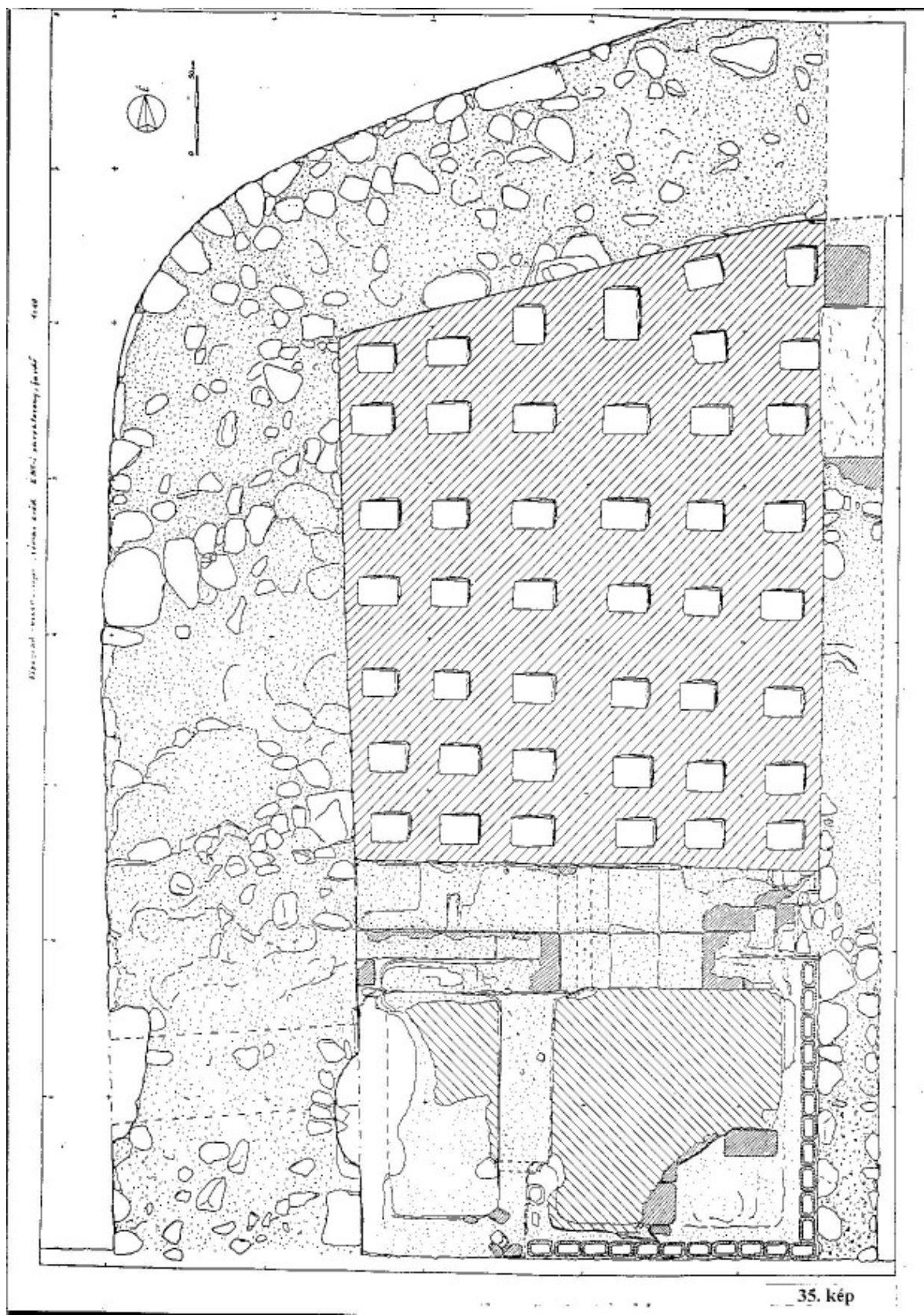
32. kép

33. kép

34. kép

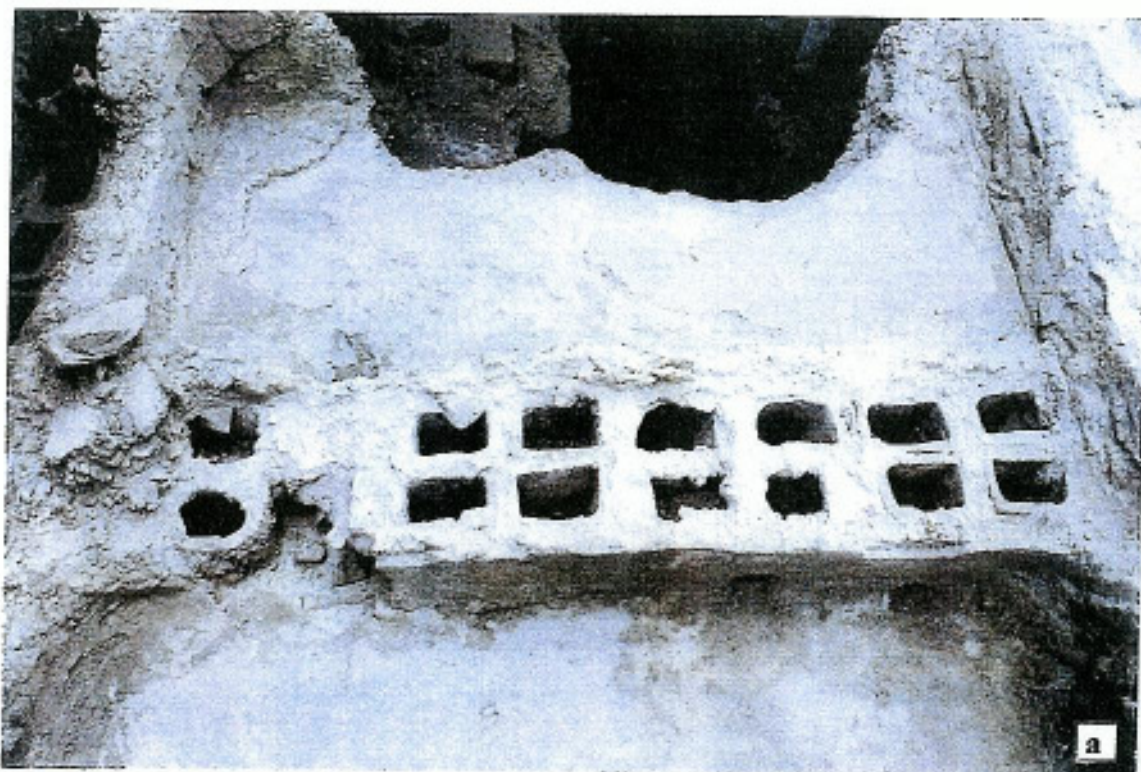

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1900

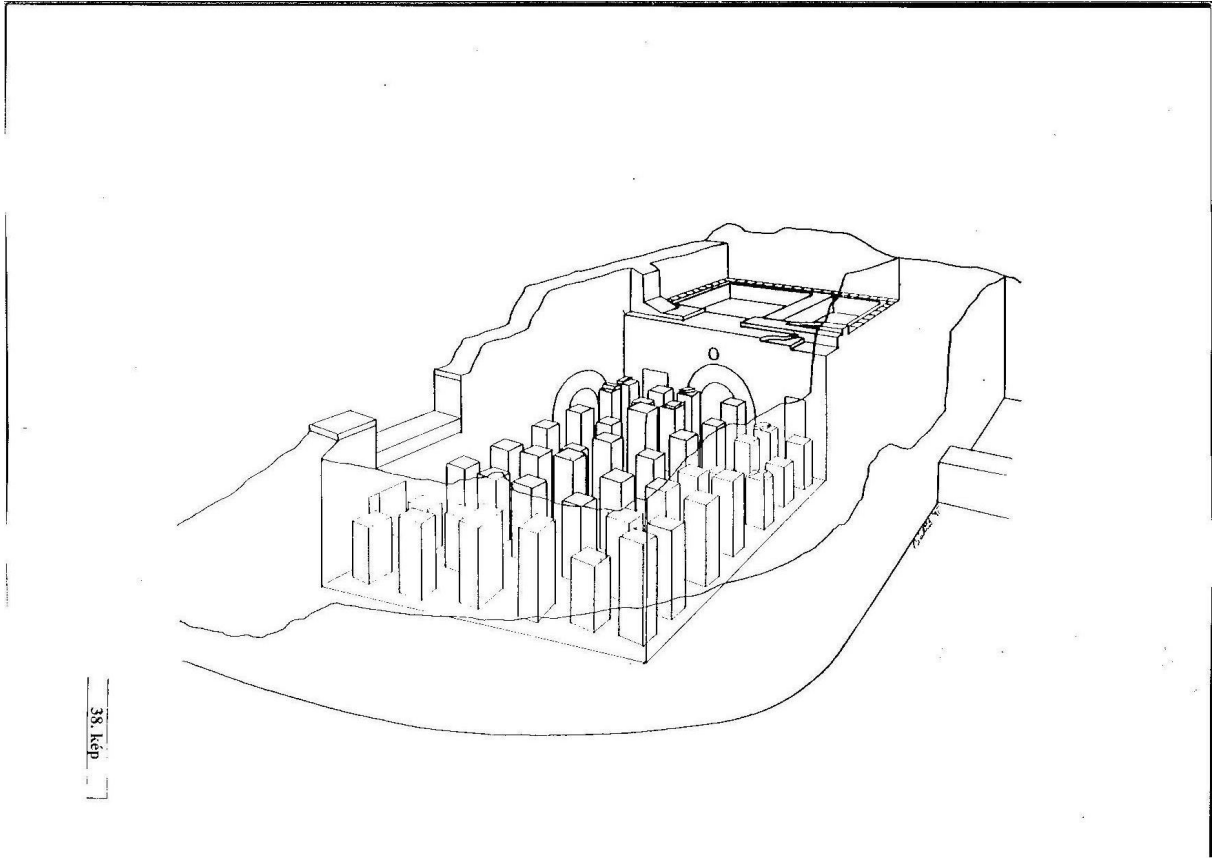
35. kép

36. kép

37. kép

38. Кеп

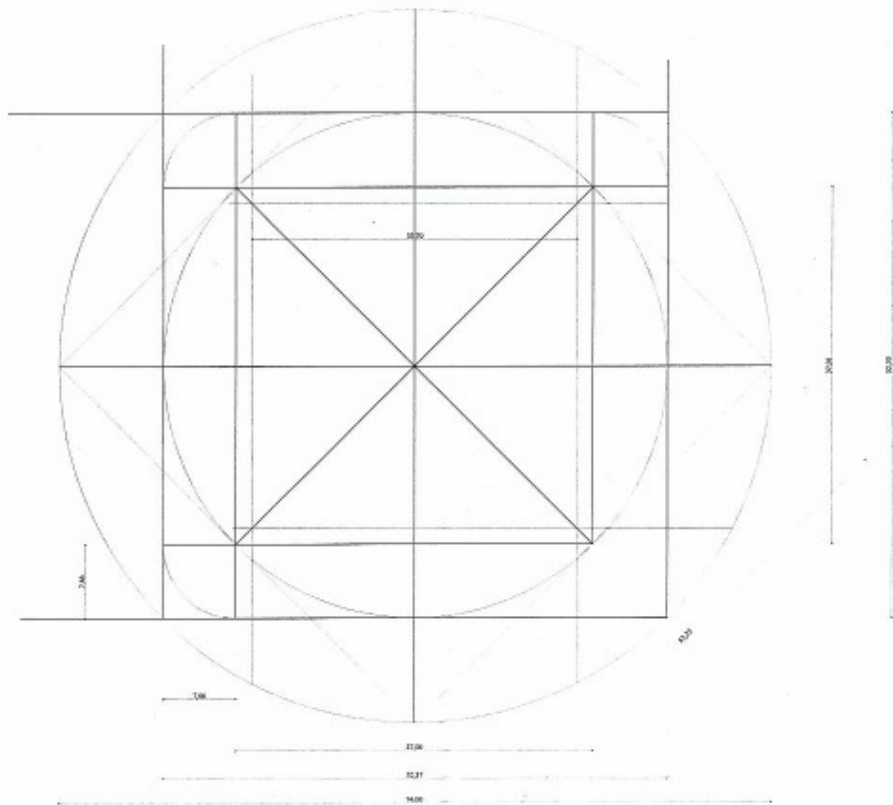
39. kép

40. kép

42. kép

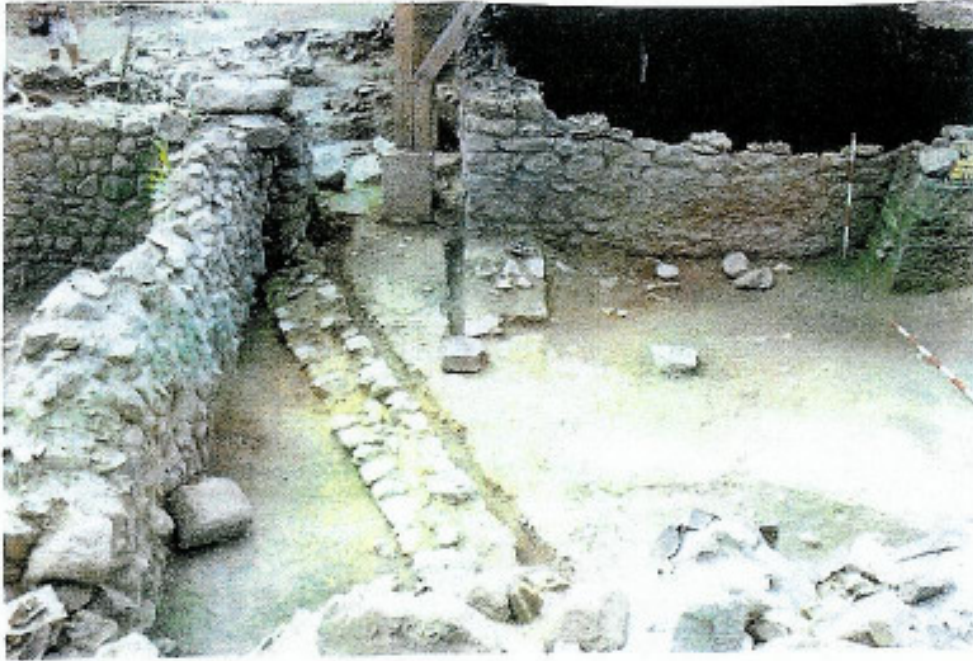
43. kép

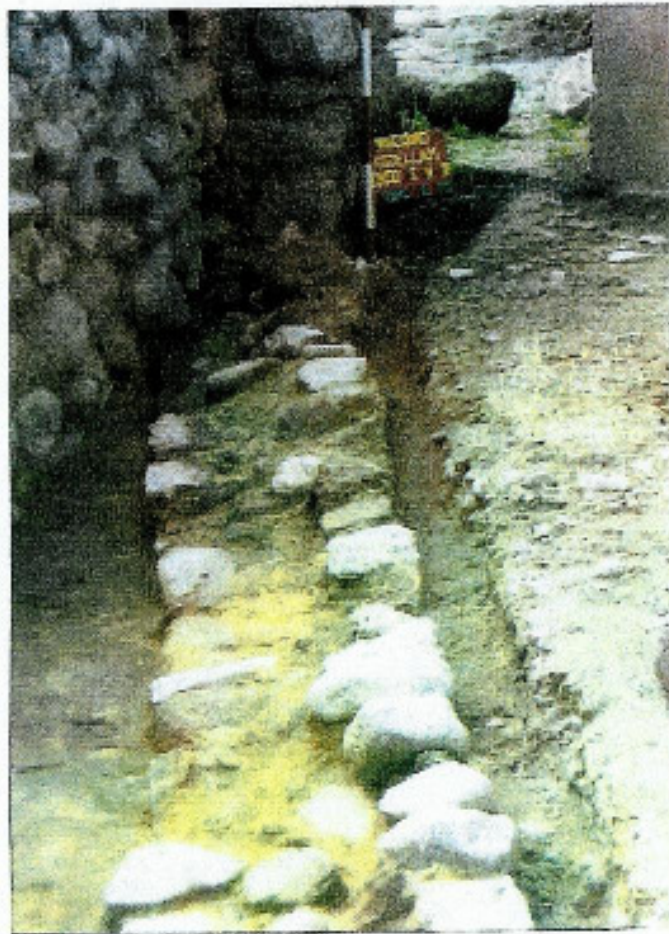
44. kép

45. kép

46. kép

47. kép

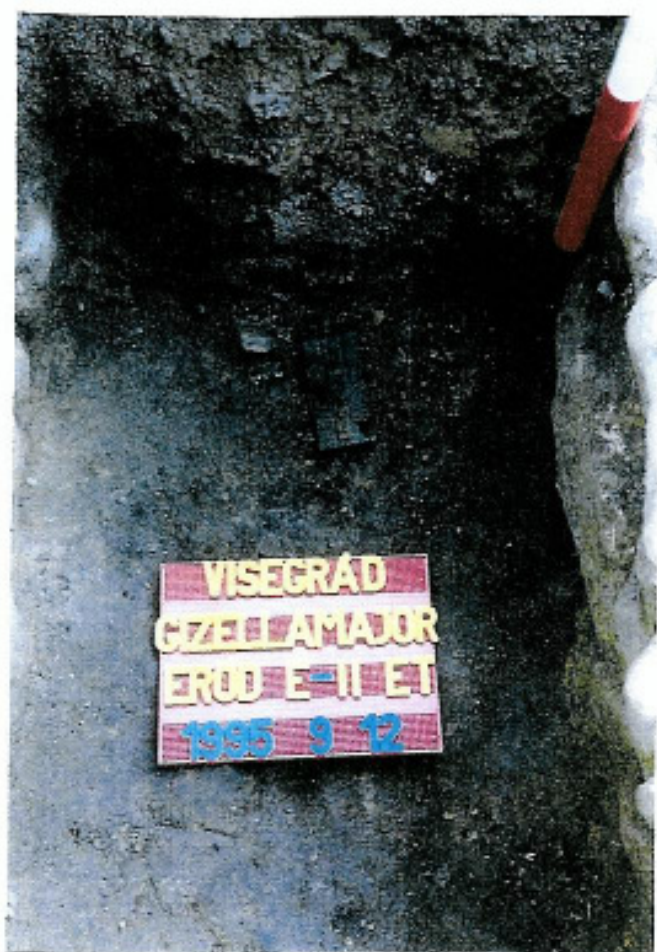
48. kép

49. kép

50. kép

51. kép

52. kép

53. kép

55. kép

54. kép

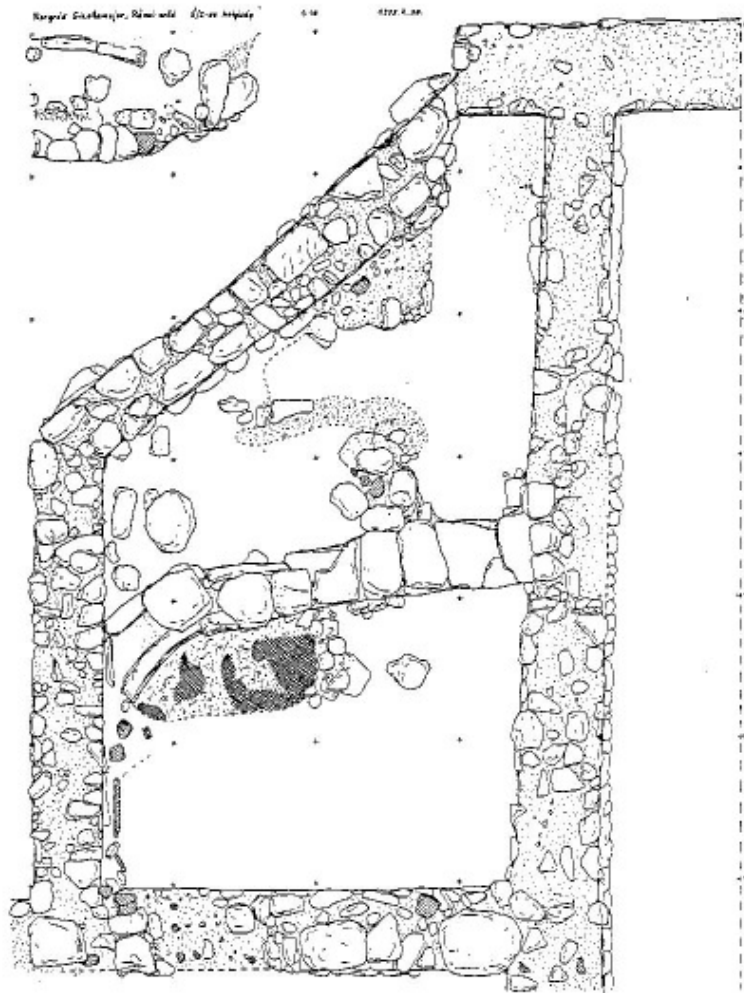

56. kép

57. kép

58. kép

59. kép

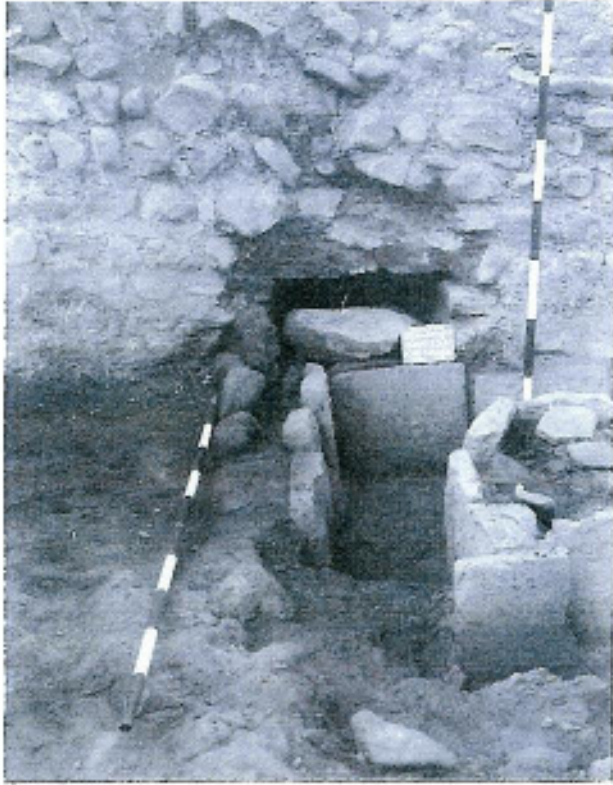
60. kép

61. kép

62. kép

63. kép

64. kép

65. kép

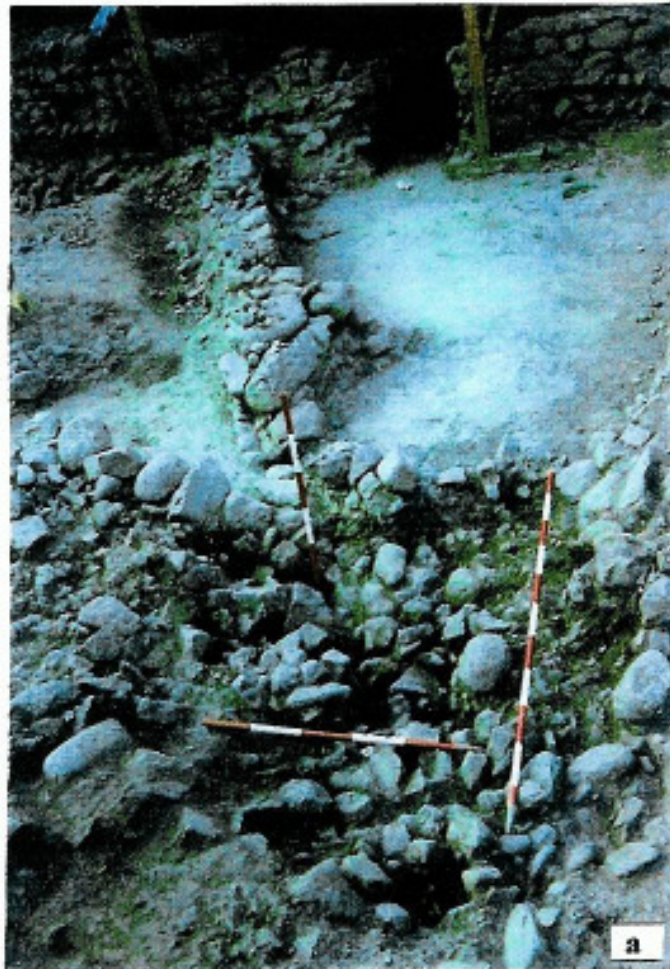
66. kép

67. kép

68. kép

69. kép

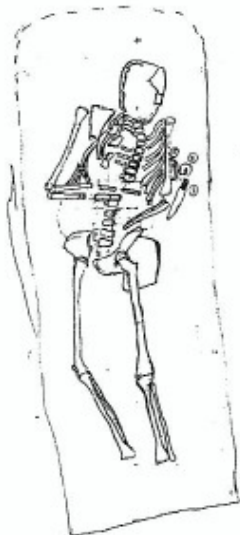
70. kép

71. kép

73. kép

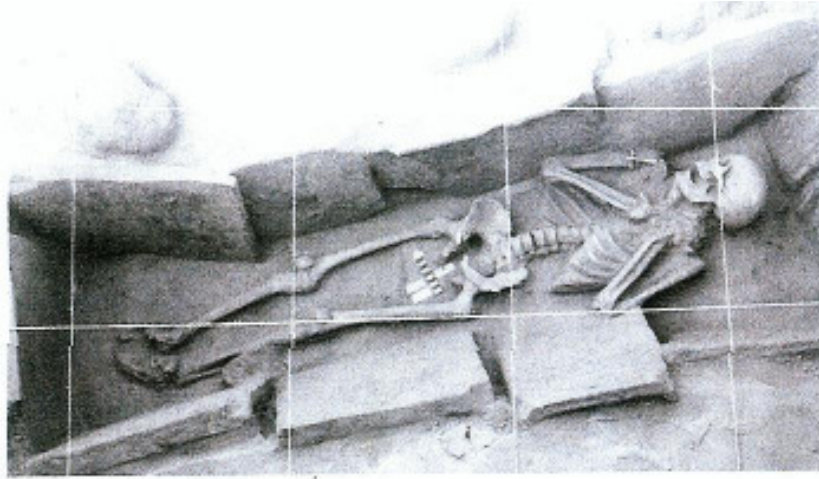

Magyarországi
 régészeti
 D. 10
 1925. V. 25

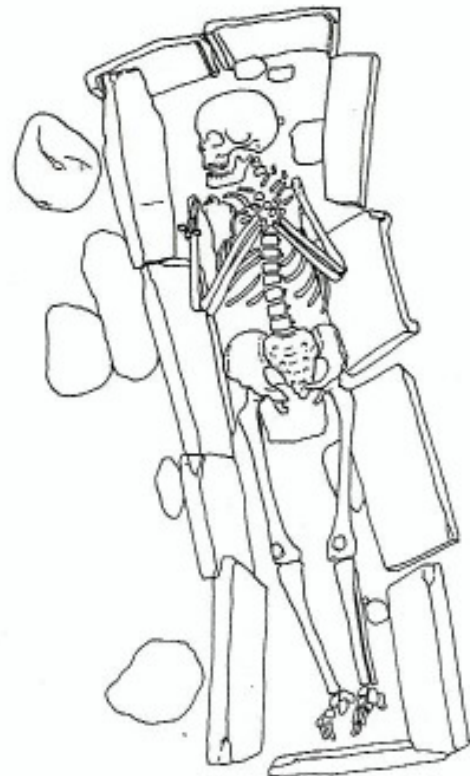
Értesíték az új régészeti találatokról
 az országban
 az új régészeti találatokról
 az új régészeti találatokról
 az új régészeti találatokról
 az új régészeti találatokról
 az új régészeti találatokról
 az új régészeti találatokról

Működés: ① az új régészeti találatokról
 az új régészeti találatokról
 az új régészeti találatokról
 az új régészeti találatokról

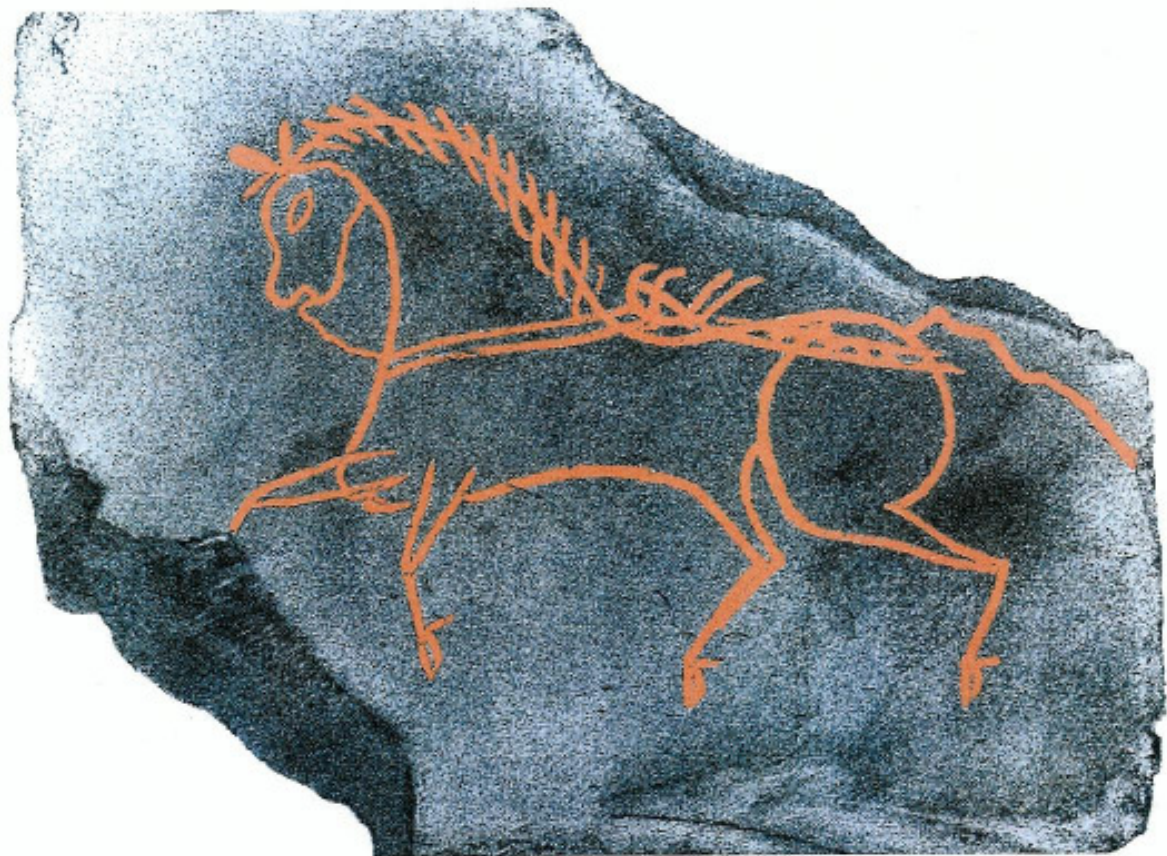
72. kép

2-57
45 x 120
←

74. kép

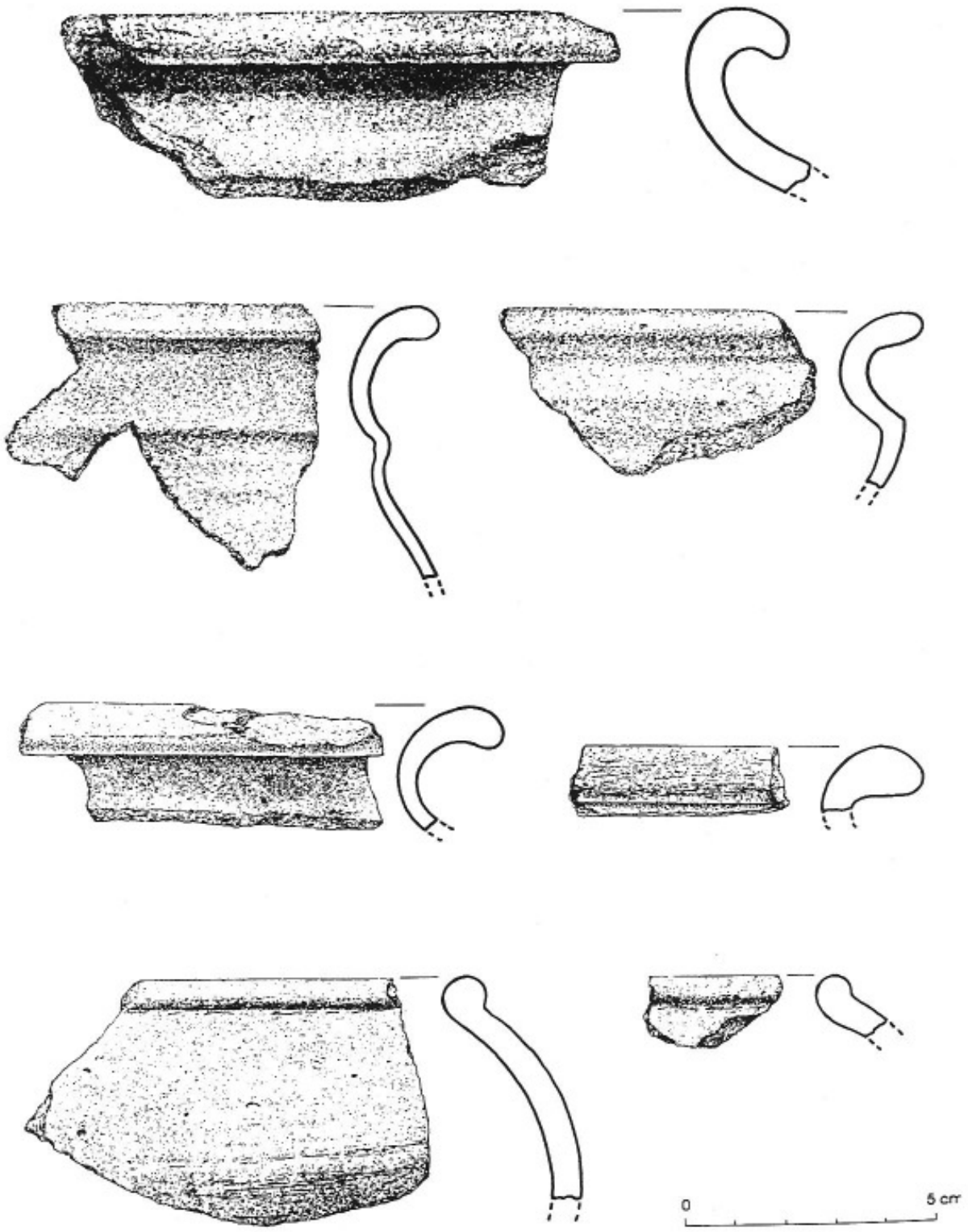

75. kép

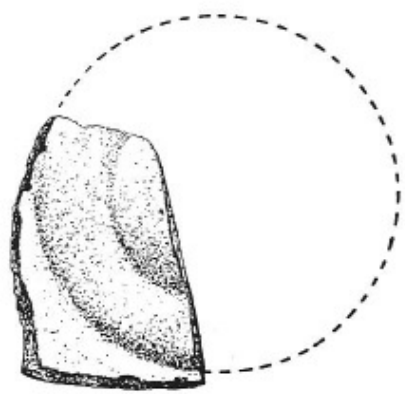
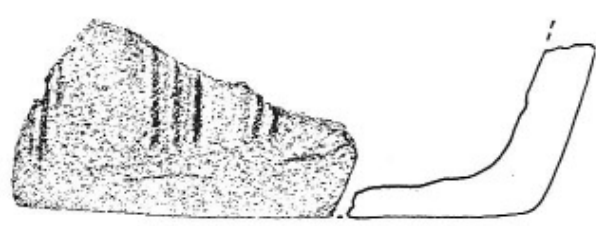
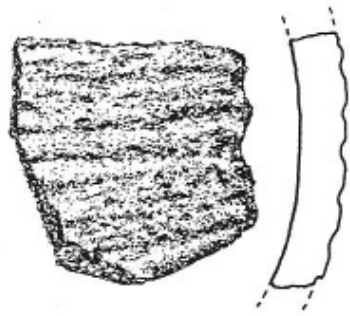
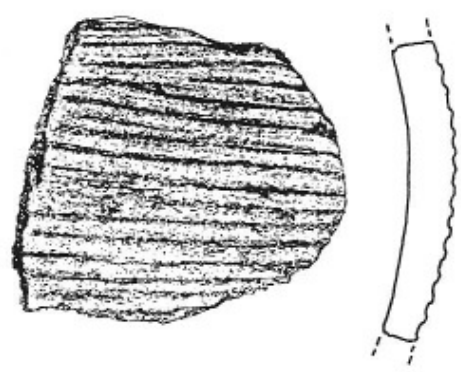
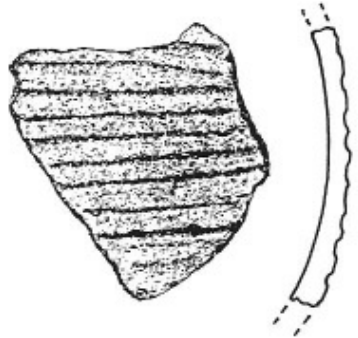
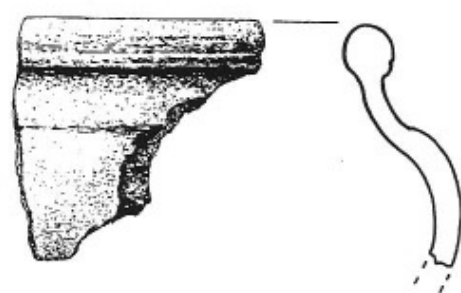
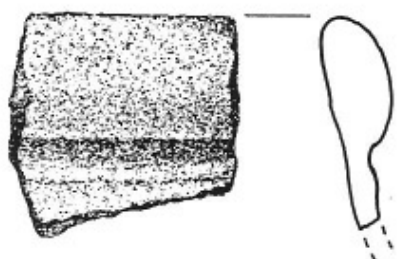

76. kép

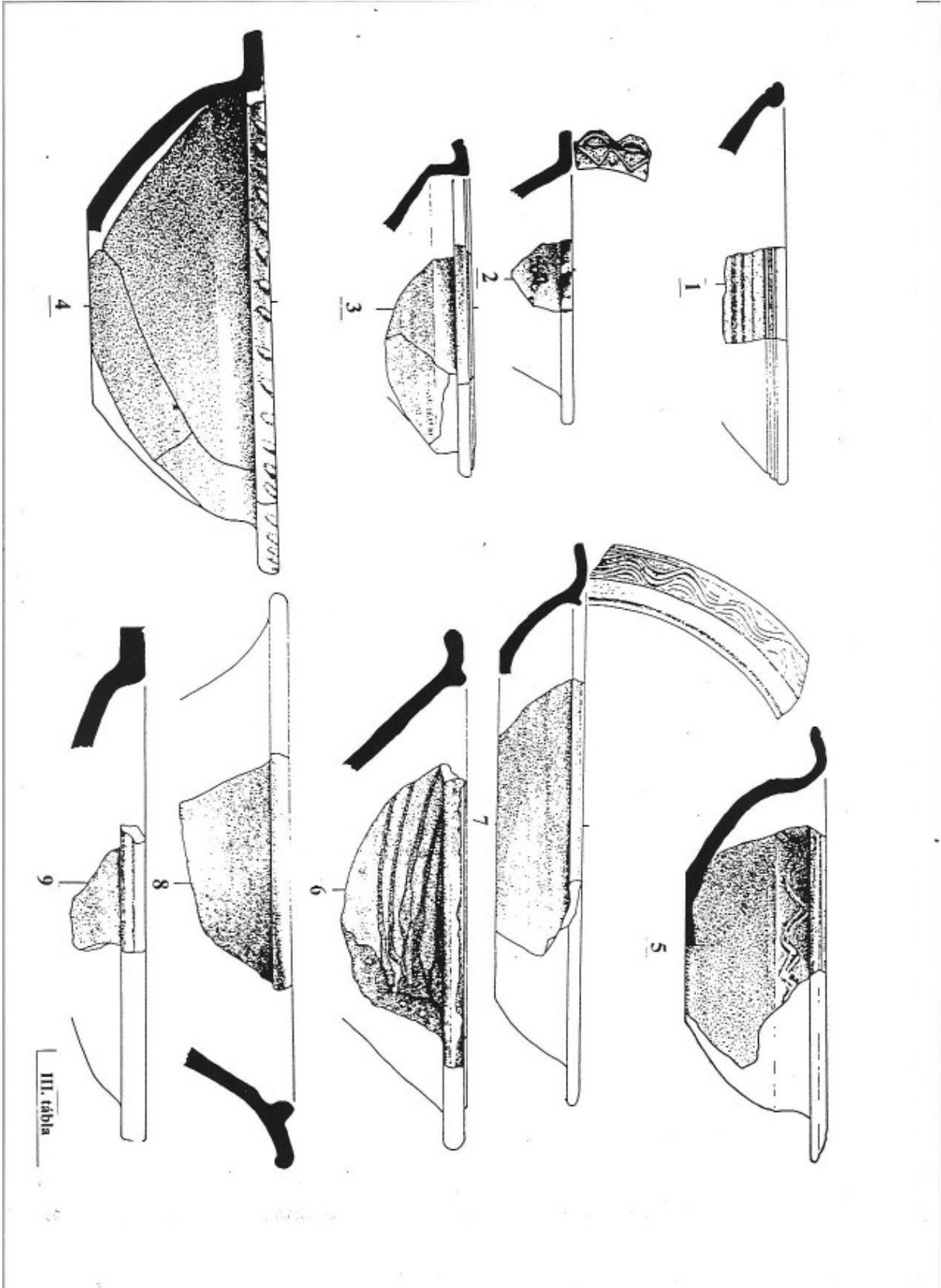
I. tábla

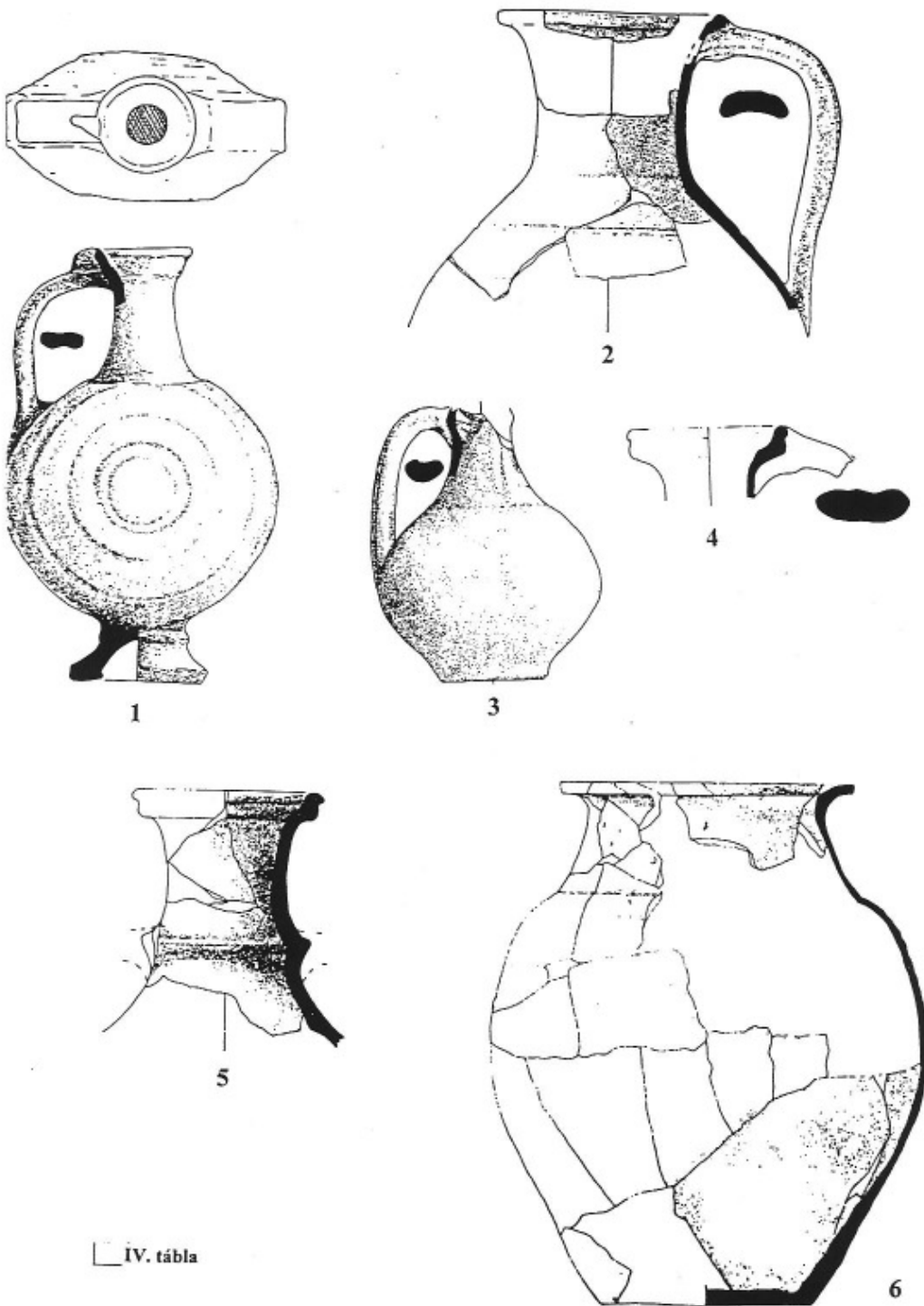

0 5 cm

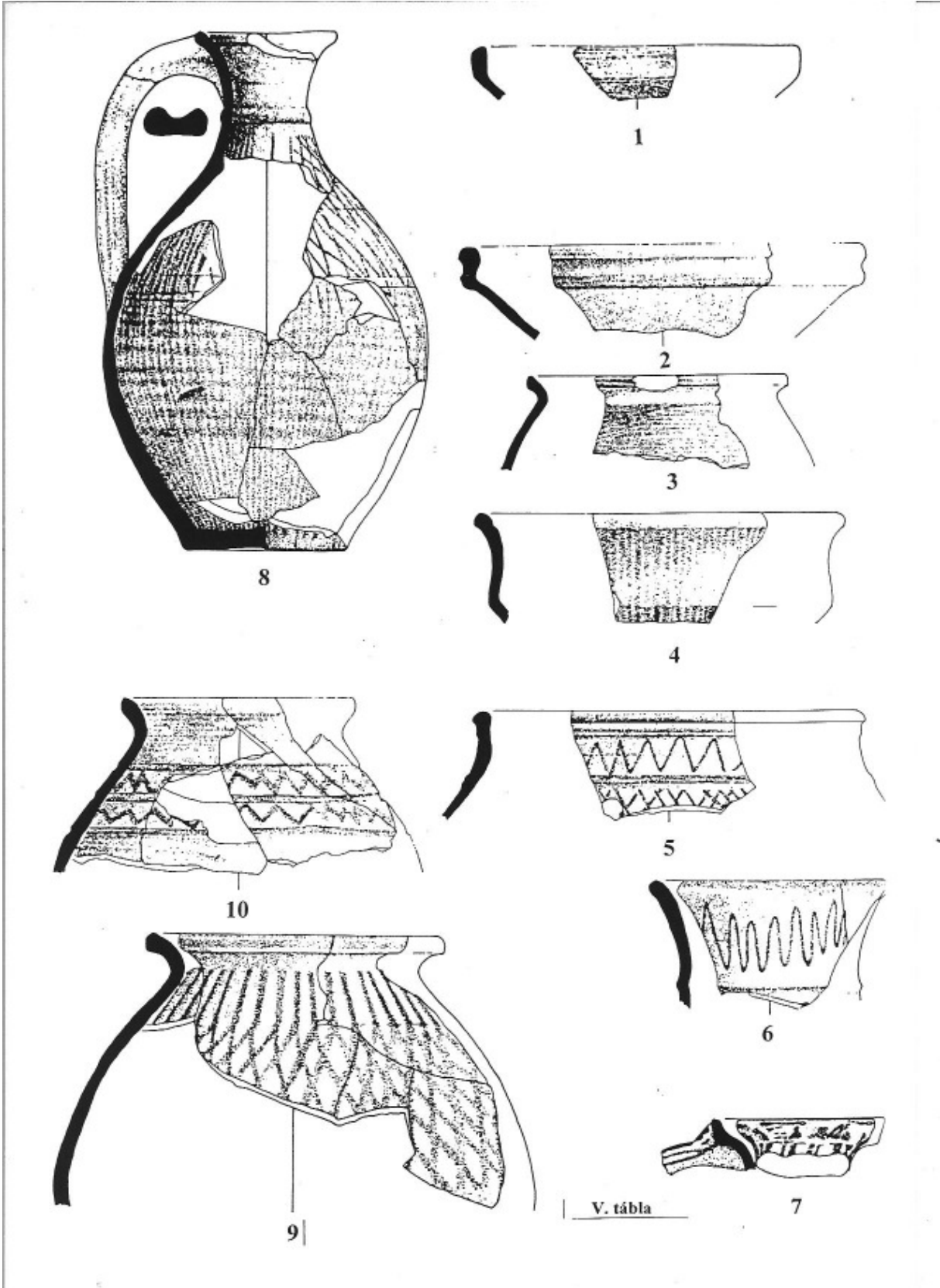

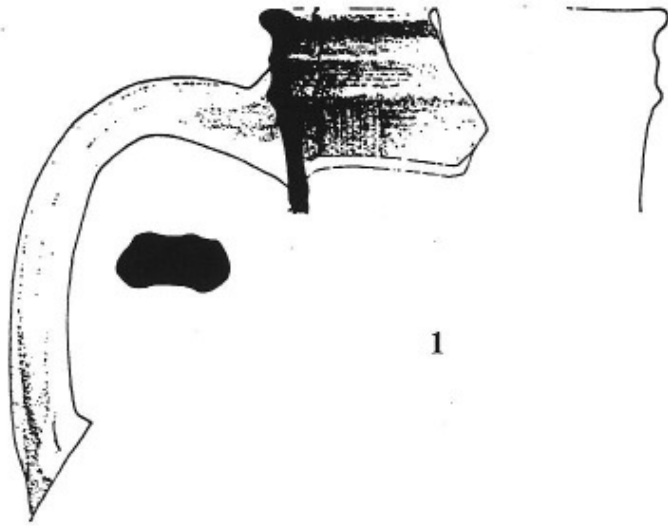
II. tábla

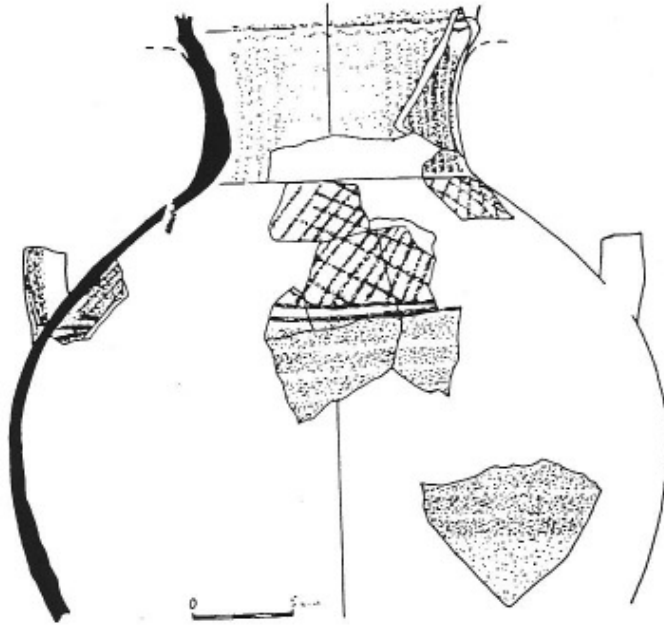

IV. tábla

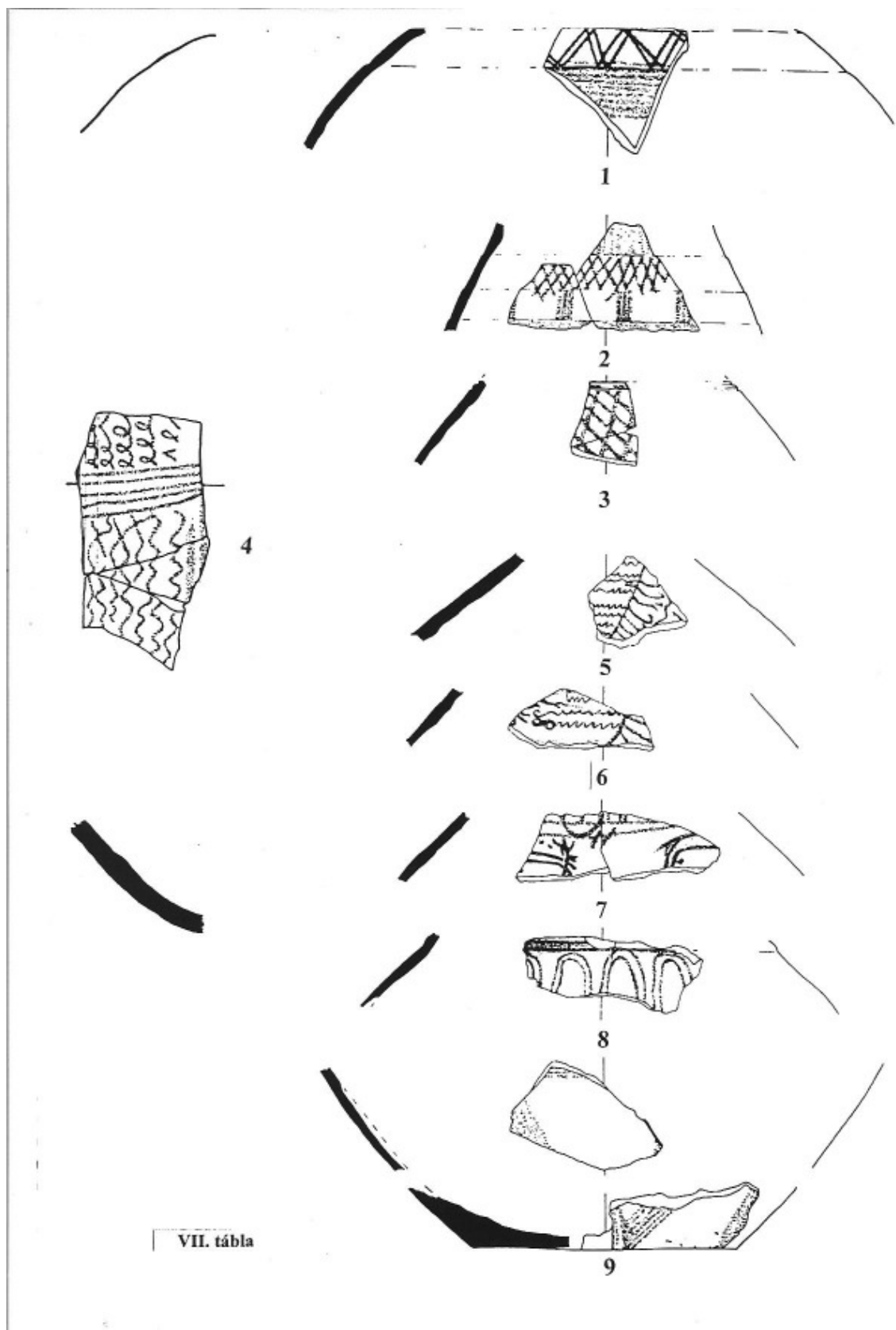

1

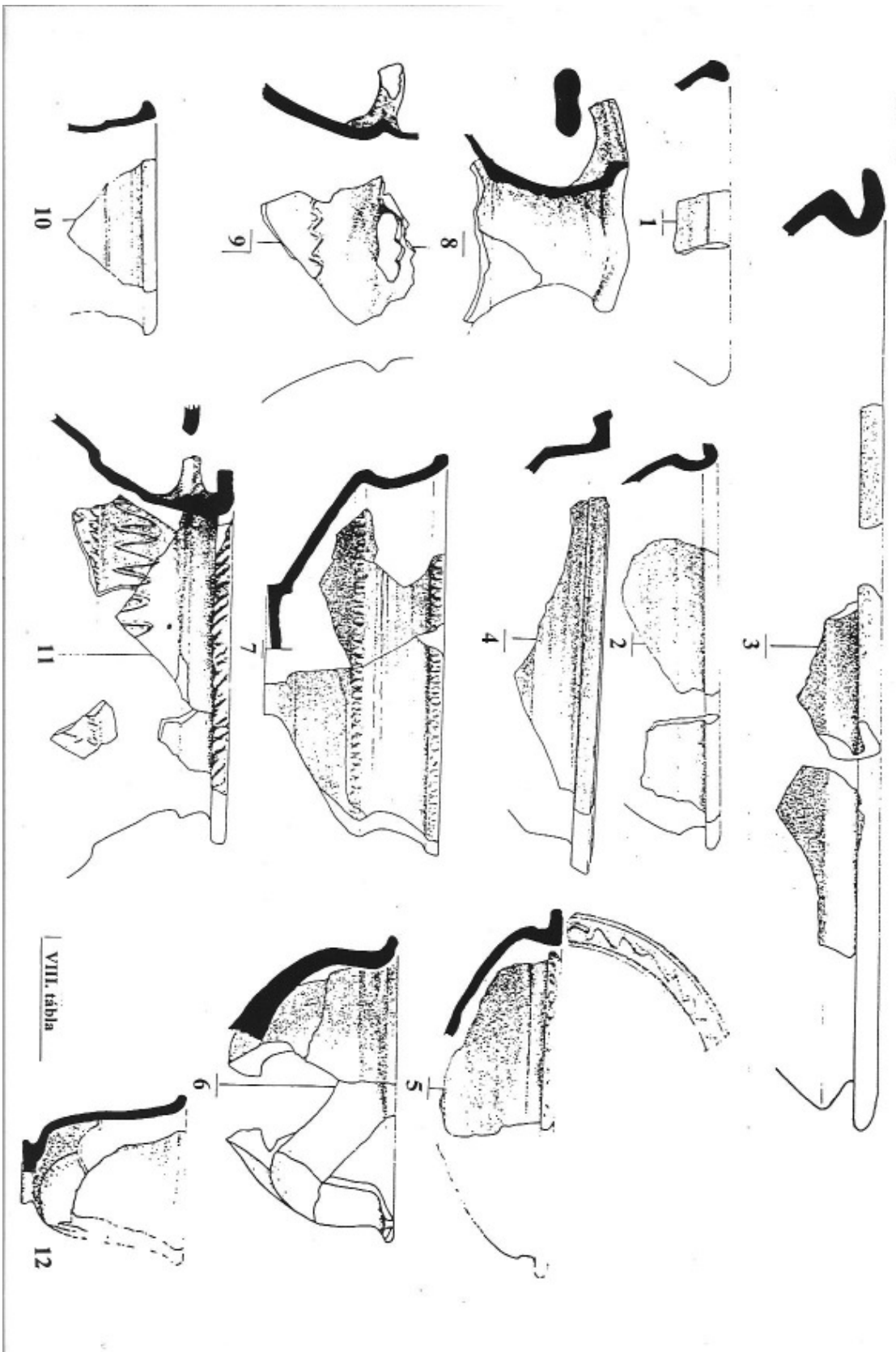

2

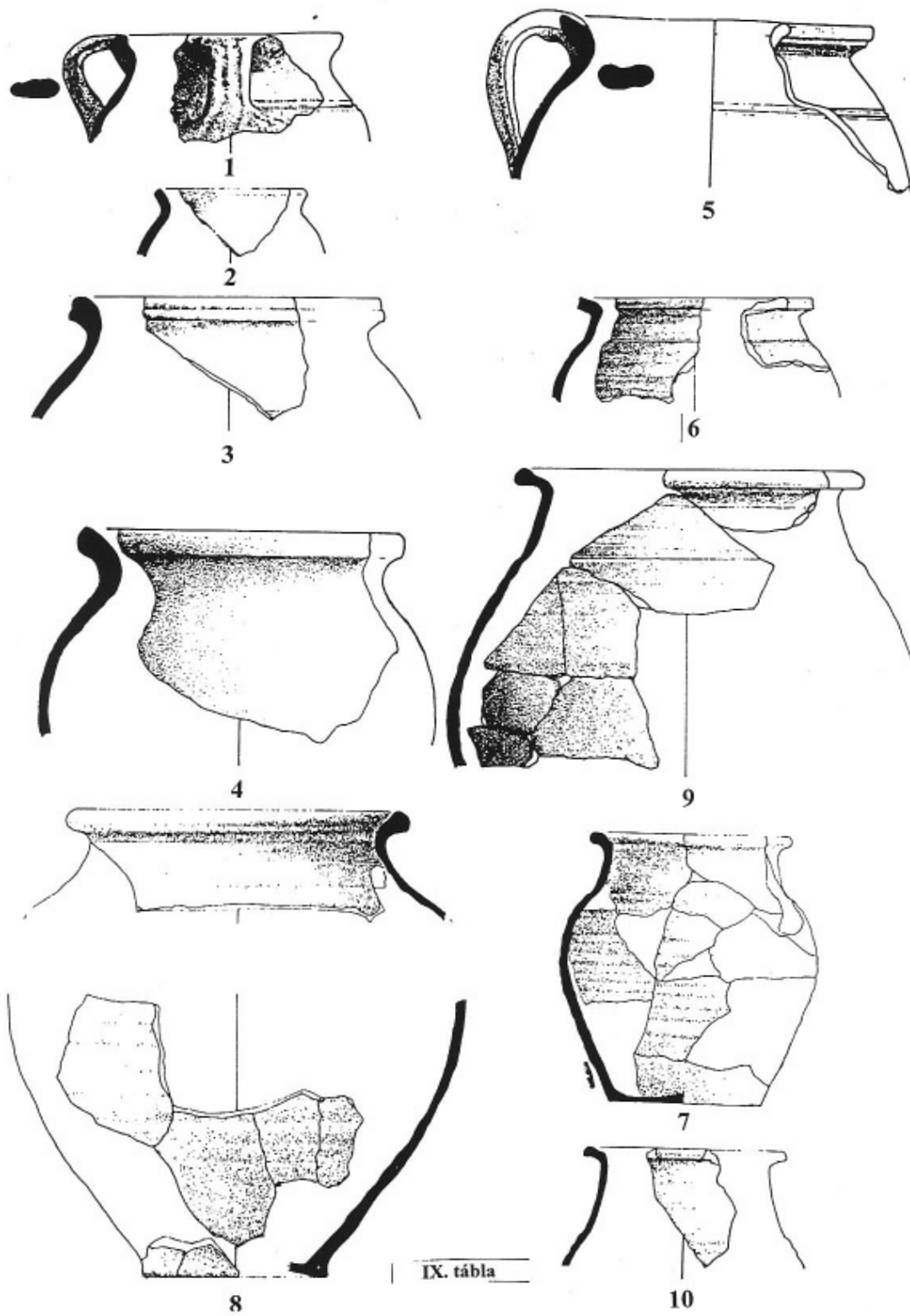
VI. tábla

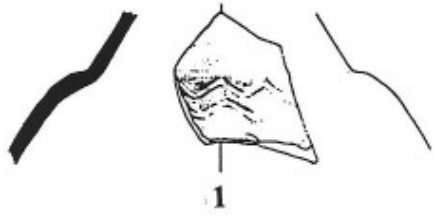

VII. tábla

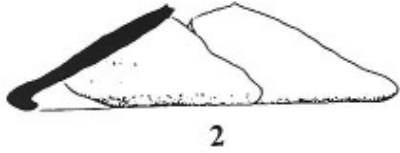

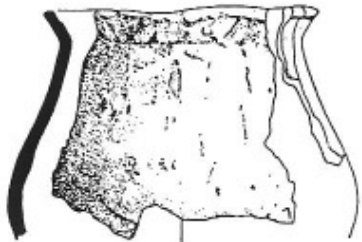

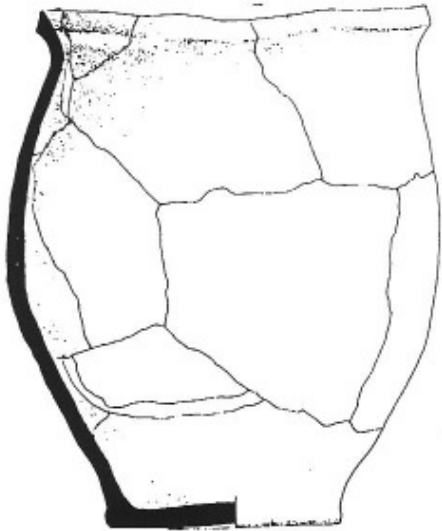
1

2

8

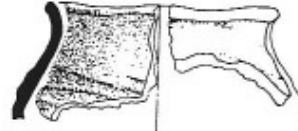
7

3

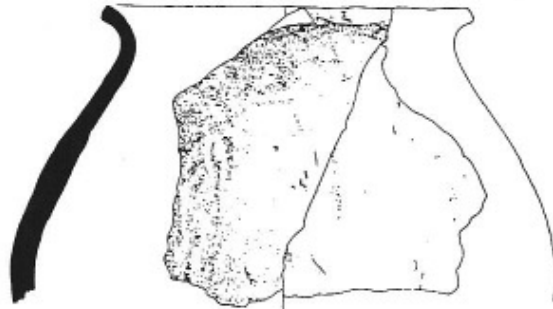
4

5

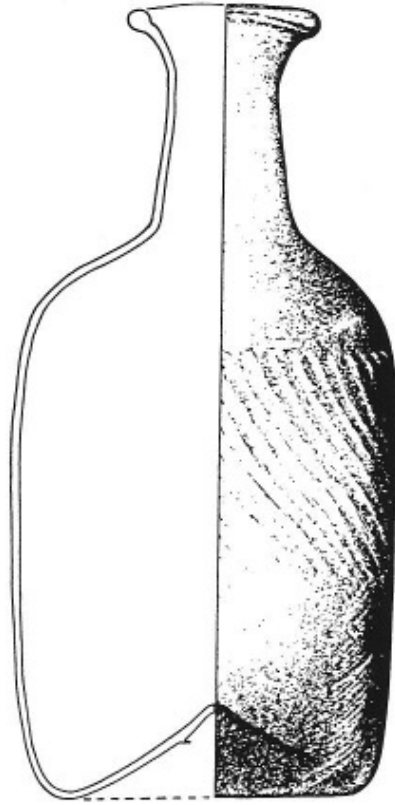

6

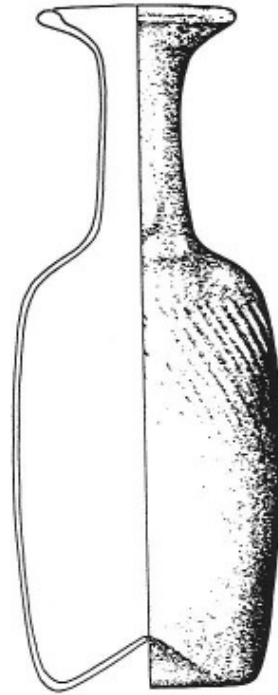

9

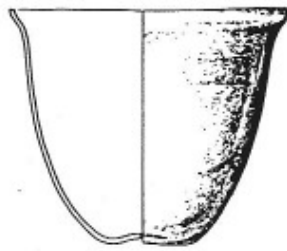
X. tábla

1

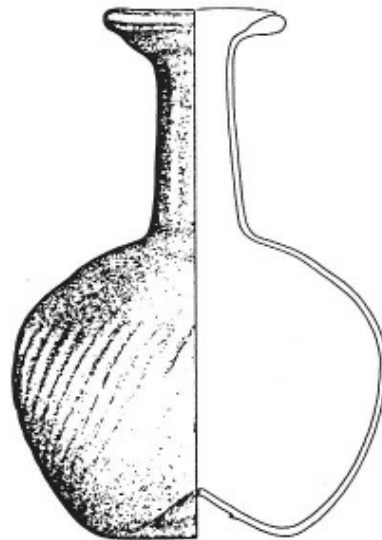
2

3

4

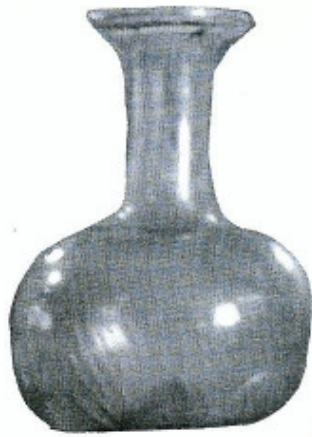
5

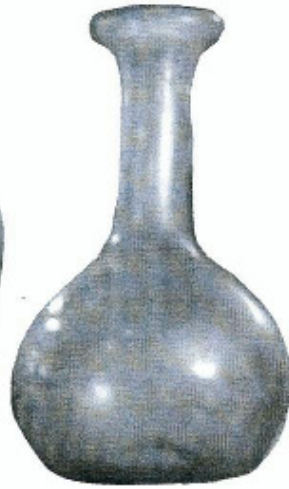
XI. tábla

1

2

3

4

5

6

9

7

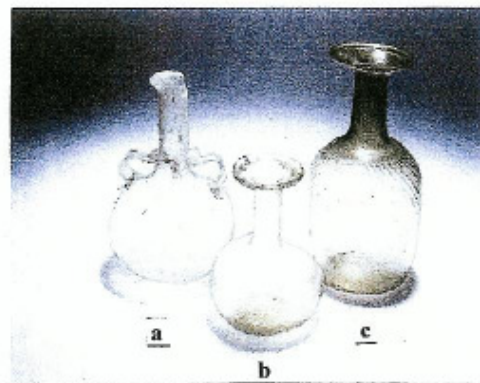

8

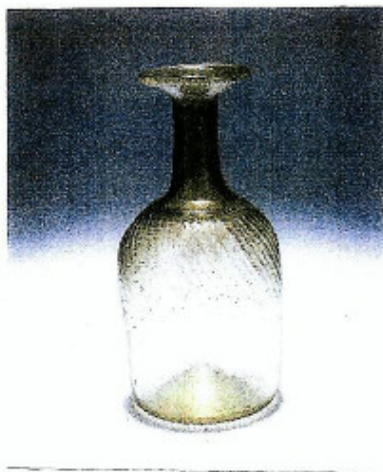
XII. tábla

1

2

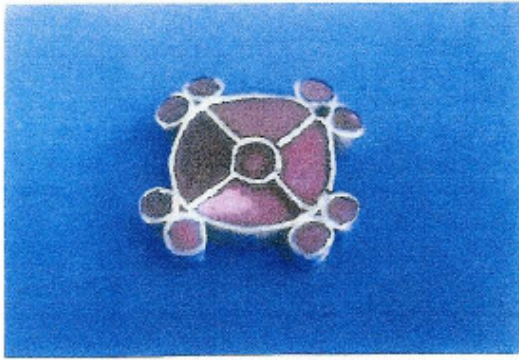

3

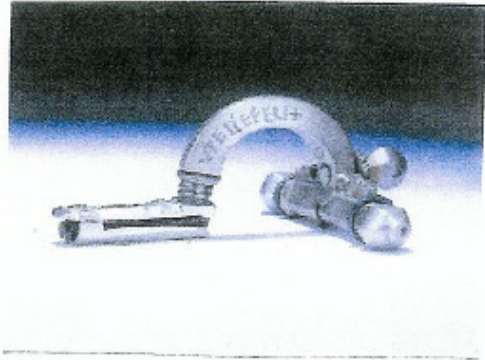

4

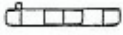
XIII. tábla

1

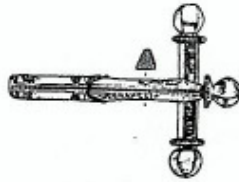
2

0 1cm

3

0 5cm

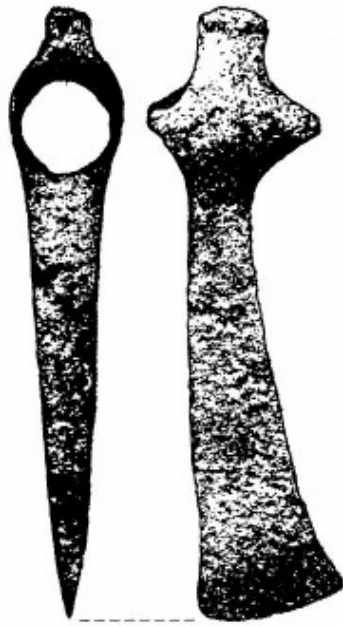
5

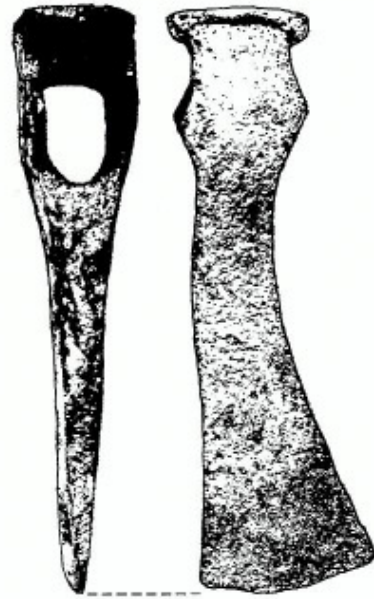
4

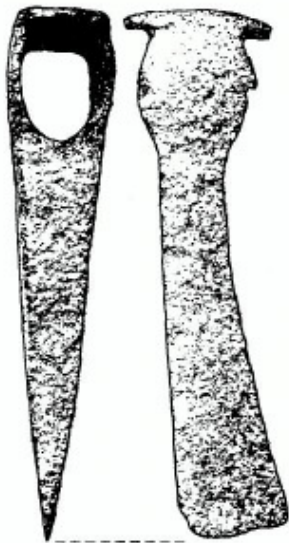
XIV. tábla

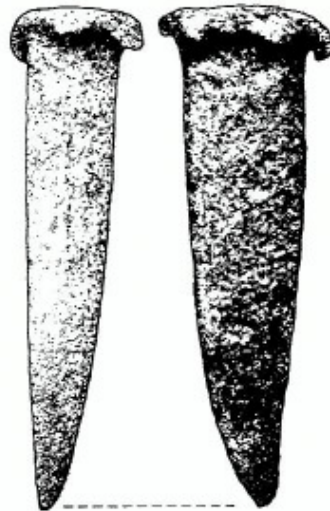
1

2

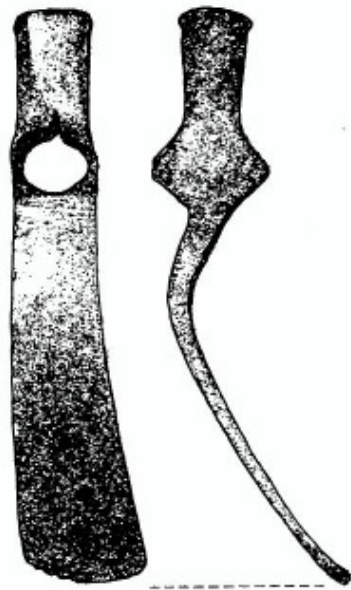
3

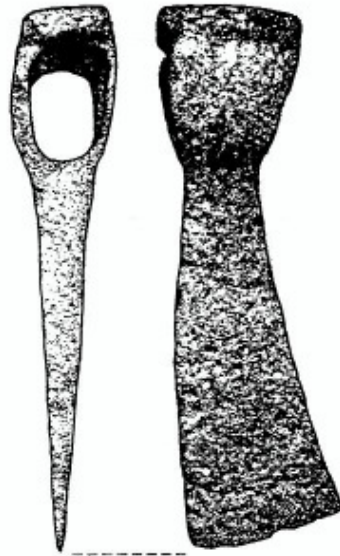
4

0 5 cm

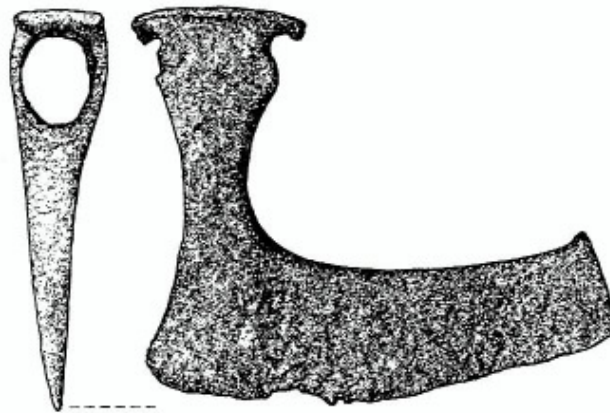
XV. tábla

1

2

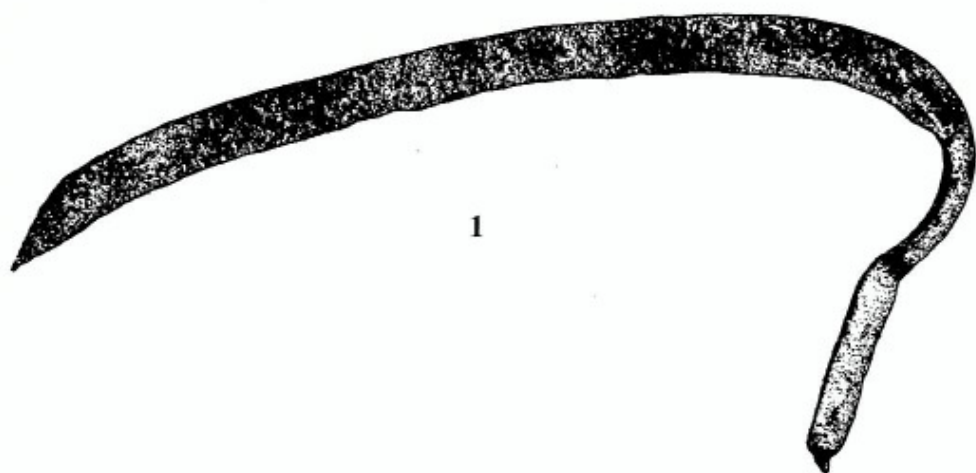

3

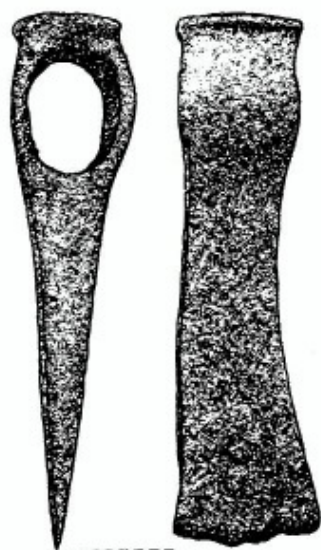
0 5 cm

XVI. tábla

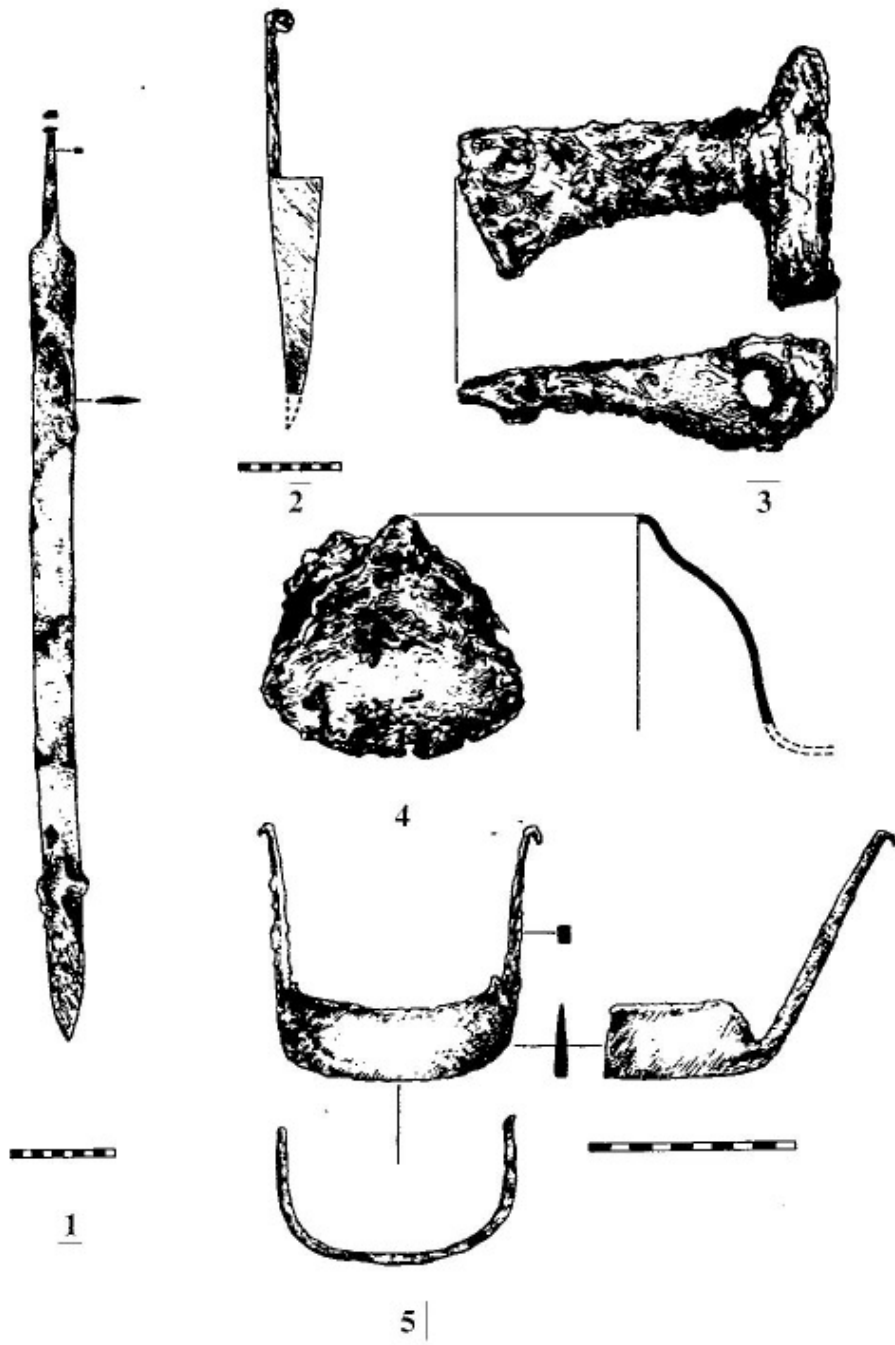
0 5 cm

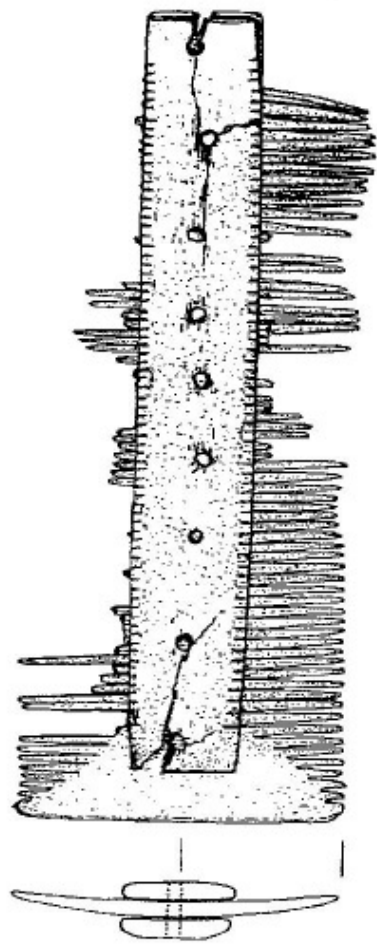
2

0 5 cm

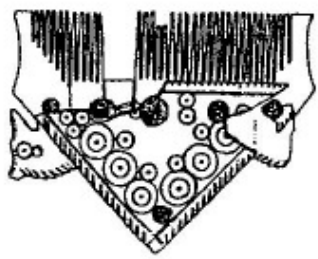
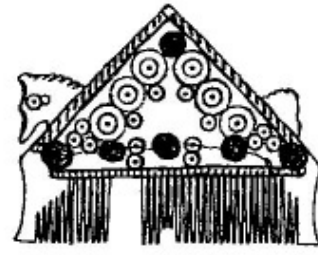
XVII. tábla

XVIII. tábla

1
 0
 A vertical section of a stem showing vascular bundles and other internal structures.

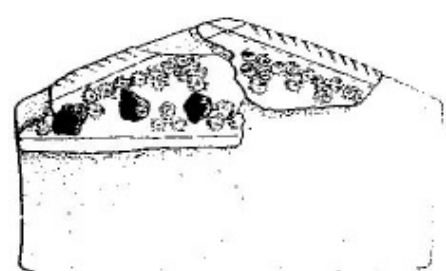
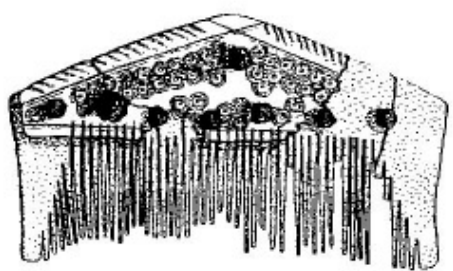

2

3

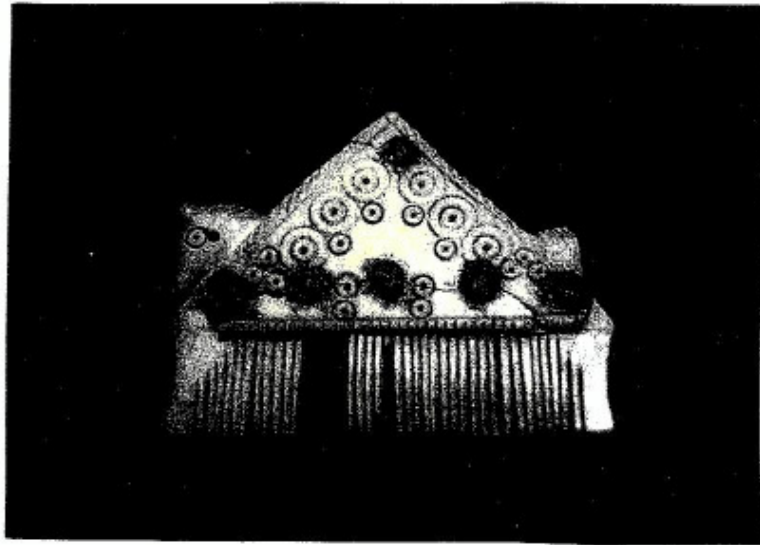
5 cm

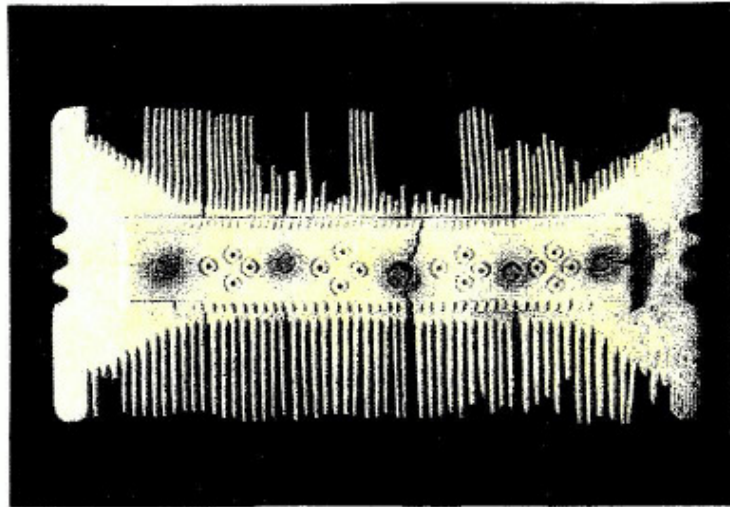
4

XIX. tábla

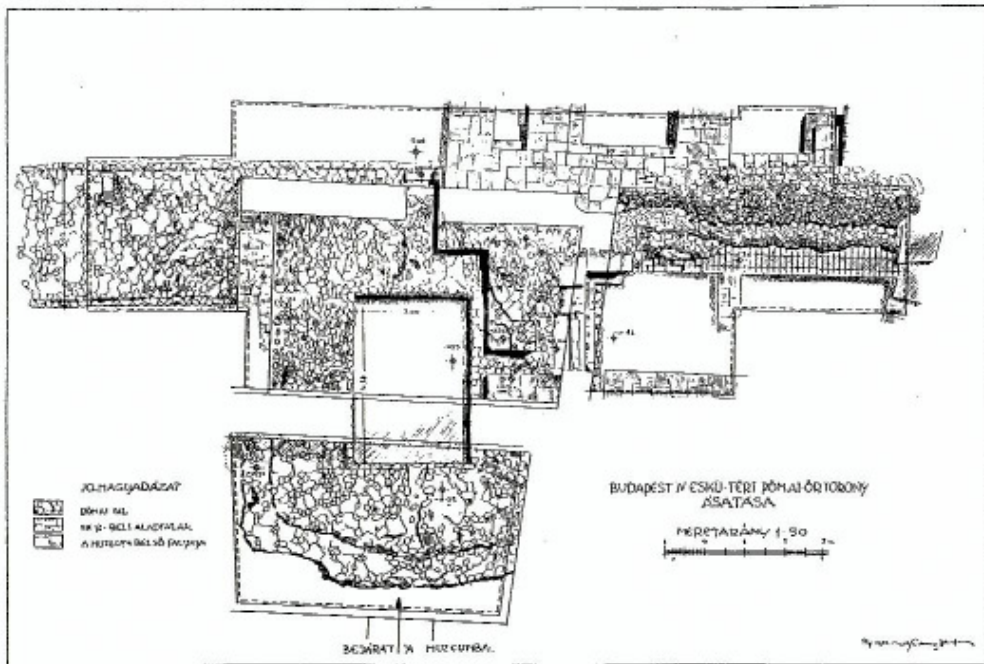

1

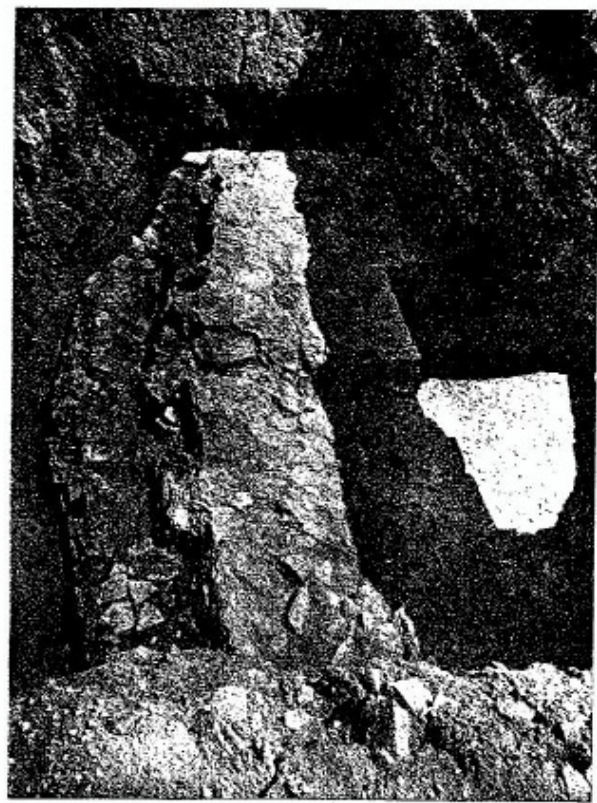

2

XX. tábla

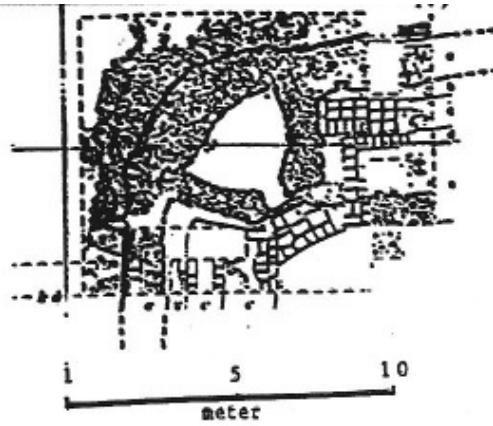
25. kép. — Az Eszki téren (Eszki utca) római őrtorony részlete a kőfal tövével (Kovács János rajta).

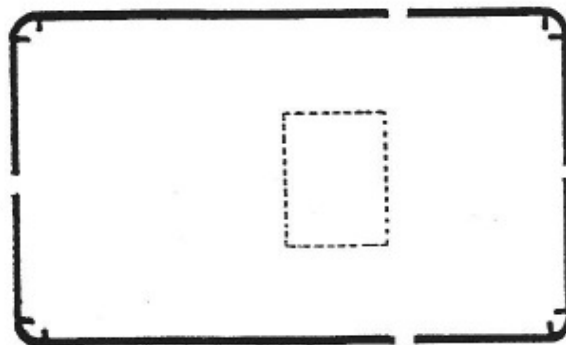
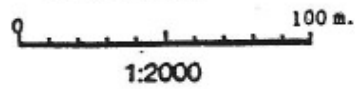
39. kép. — Az északi fal kiugrótoronynak patkó alakú lezárása.

1. ábra

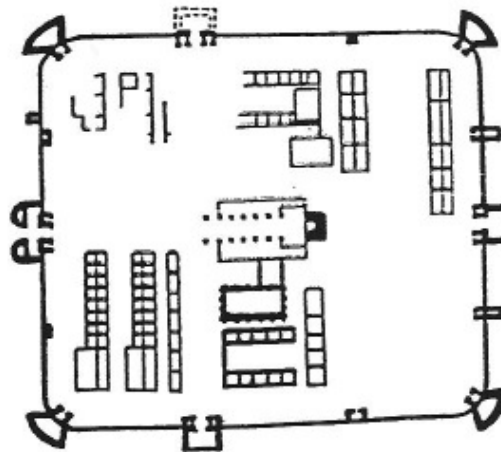
1. Tell el Haj.

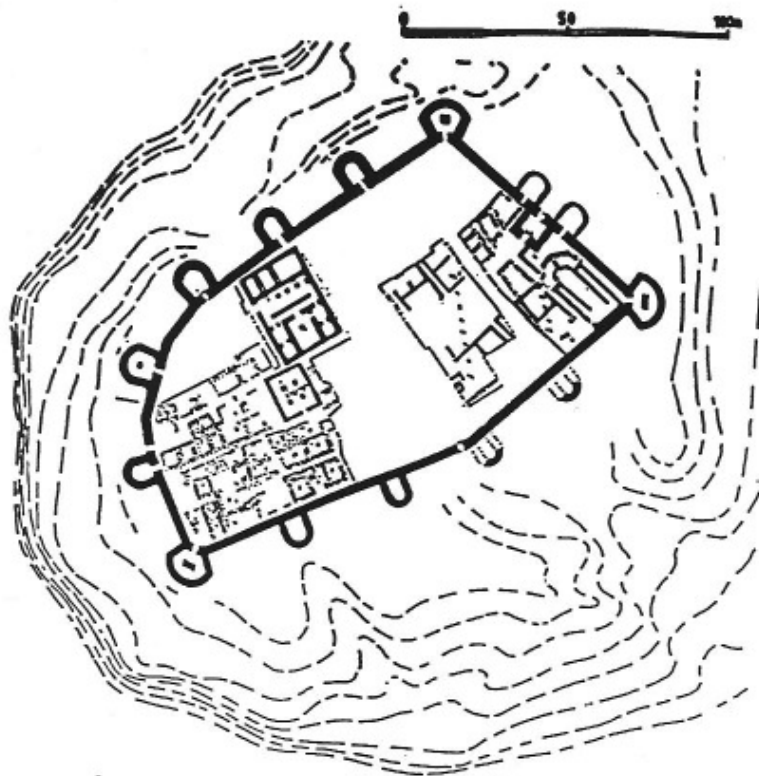
2. Ad Majores

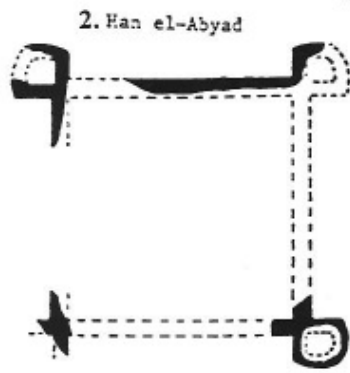
3. Drobeta

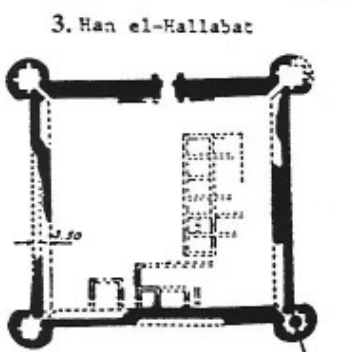
2. ábra

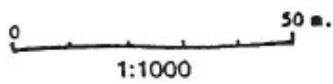
1. Dinogetia

2. Han el-Abyad

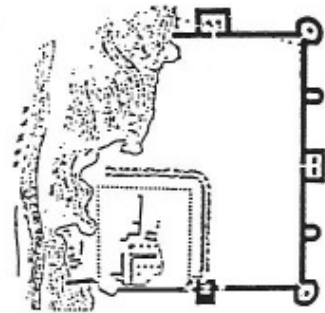
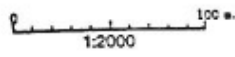

3. Han el-Hallabat

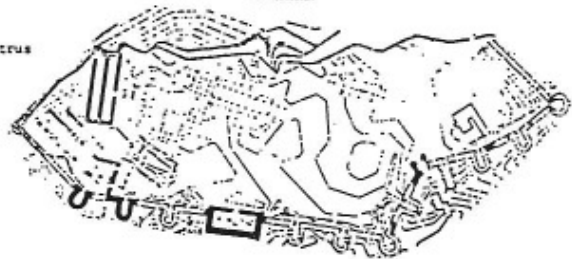

3. ábra

4. Capidava

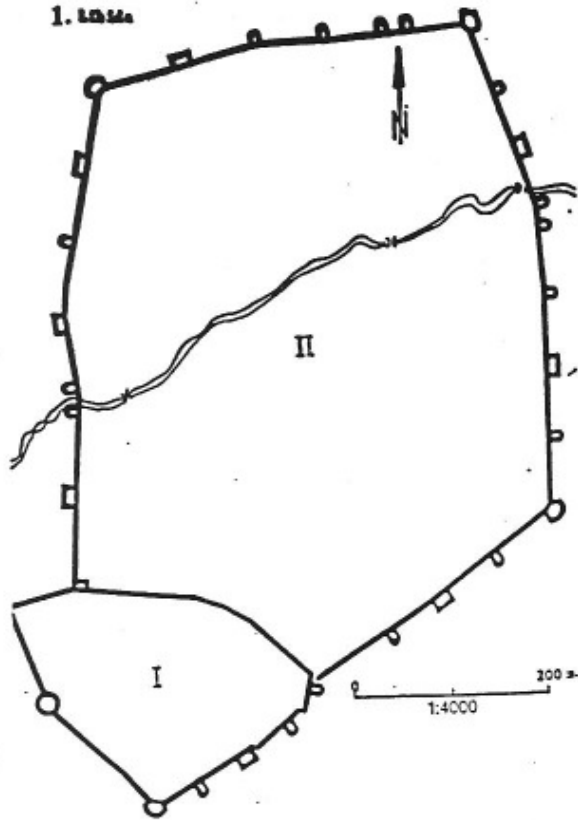
5. Iacrus

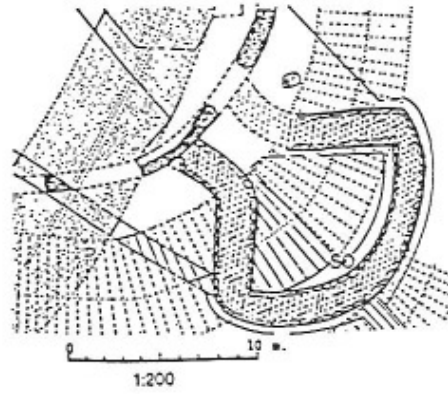
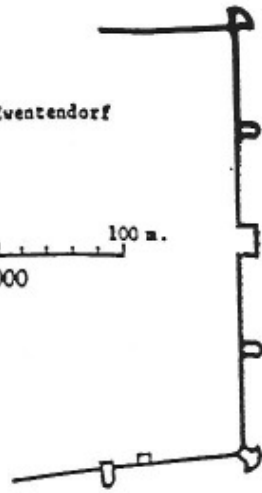
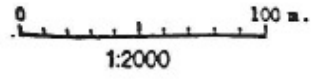
6. Troasatis

1. tábla

2. Zwentendorf

3. Legyező alakú tornyok 1:600

a: Kis legyező (Iovia, Contra Aquincum)

b: Nagy legyező (Capidava, Dinogetia)

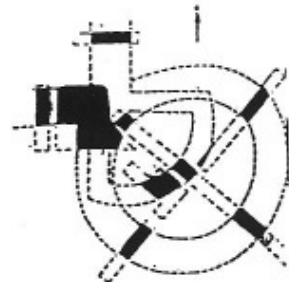
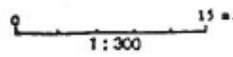

c: „Nyeles legyező” (Visegrád, Intercisa és Campona)

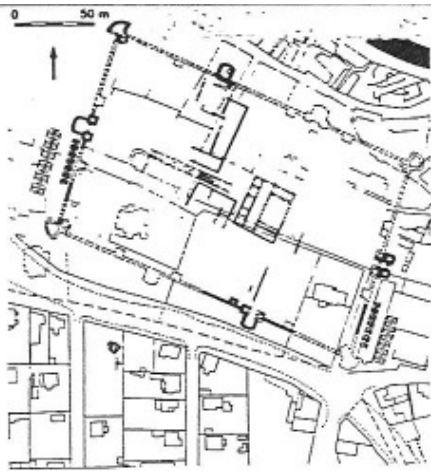
2.a. Zwentendorf, „nyeles legyező alakú torony”

4. Iovia, a saroktorony két építési fázisa

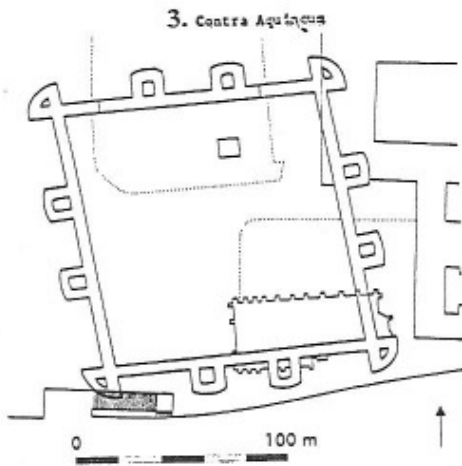
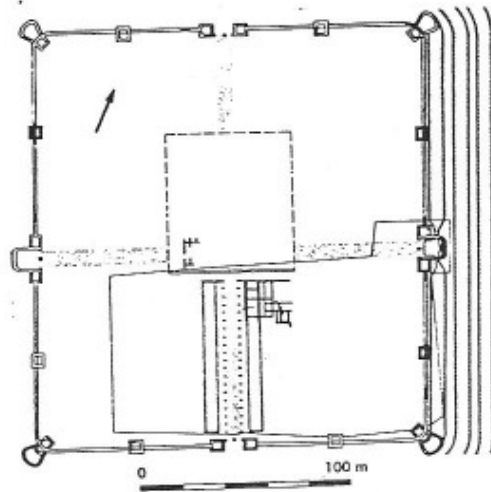
4. ábra

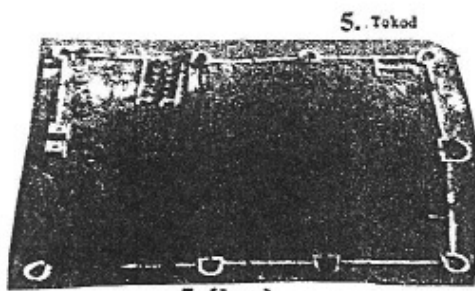
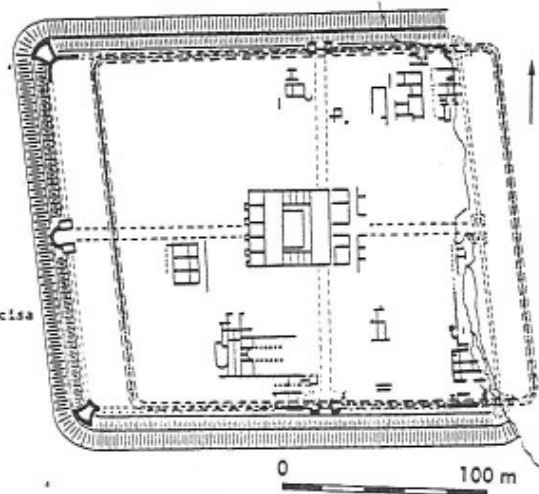
1. Ulcisla Castro

2. Campona

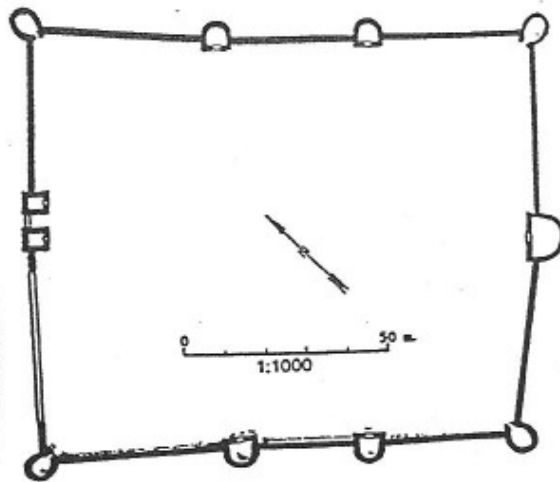
3. Contra Aquilae

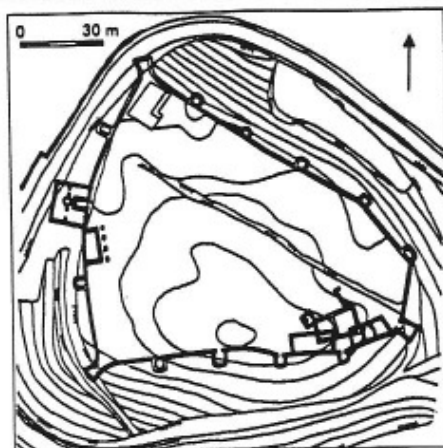
4. Intercisa

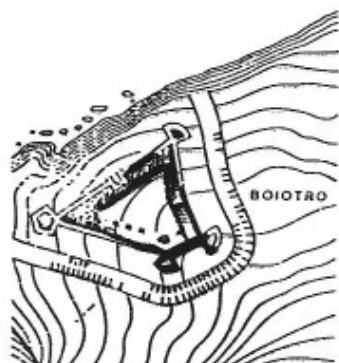
5. Tokod

5. ábra

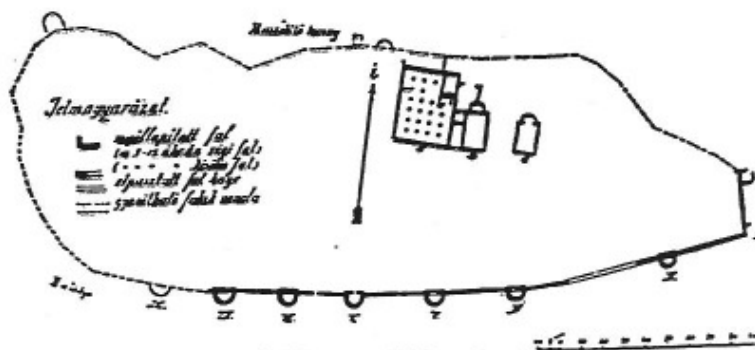

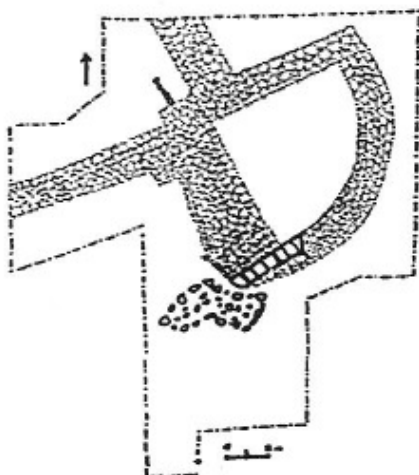
1. Visegrád-Sibrik domb

2. Boiotro 1: 2500

3. Pilismarót (Castra ad Herculem)

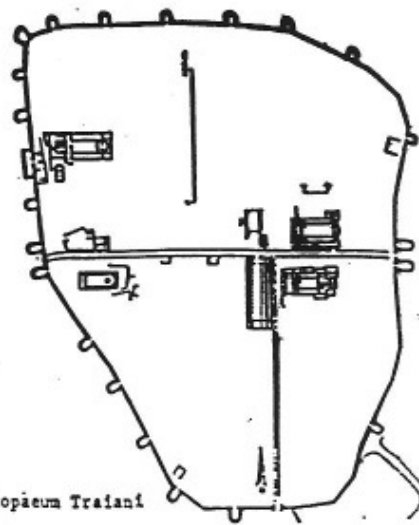
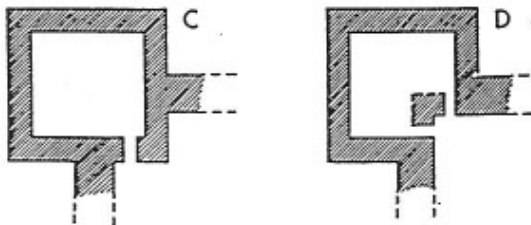
4. Gorsium, a városfal saroktornya

6. ábra

1. Saroktorony bejárati formák

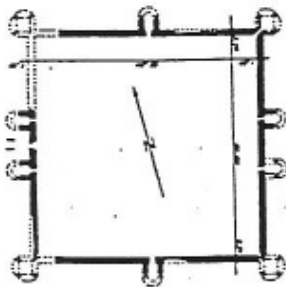
- A a: átlós
- B b: oldalsó
- C c: sarkos
- D d: kettős

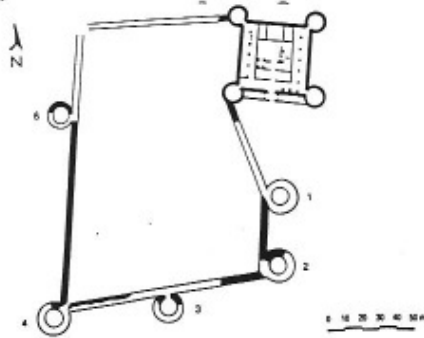
2. Tropaeum Traianum

0 200 m.
1:4000

3. Han al-Mançoura

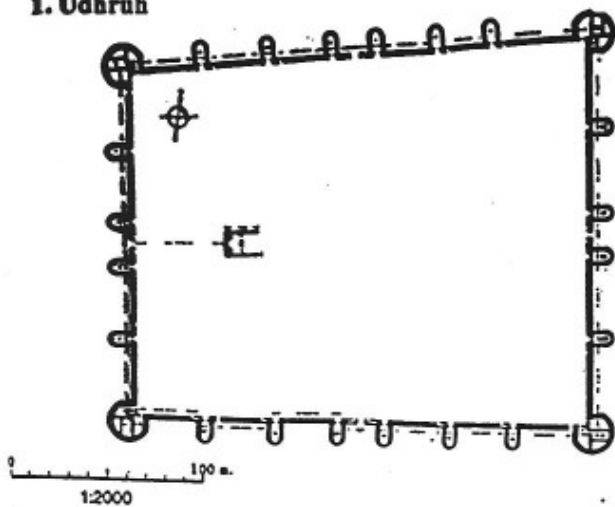
4. Castra Marcia

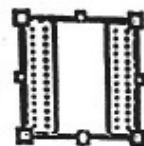
0 100 m.
1:2000

7. ábra

1. Udhruh

2.a. Wilten

2.b. Irgenhausen 2.c. Schaan

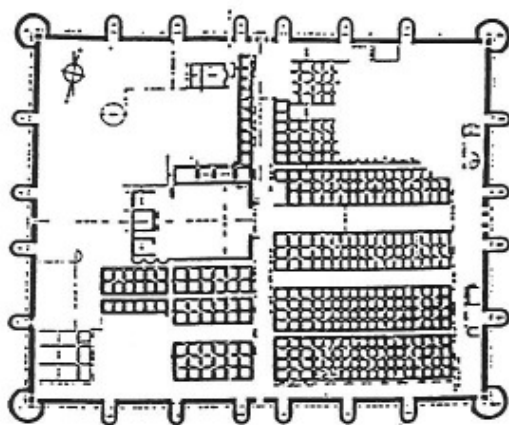

2.d. Gornea

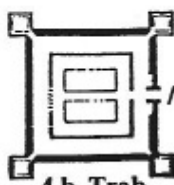

2.e. Dierna

3. Lejjun

4.a. Aneybe

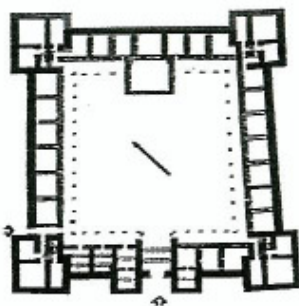
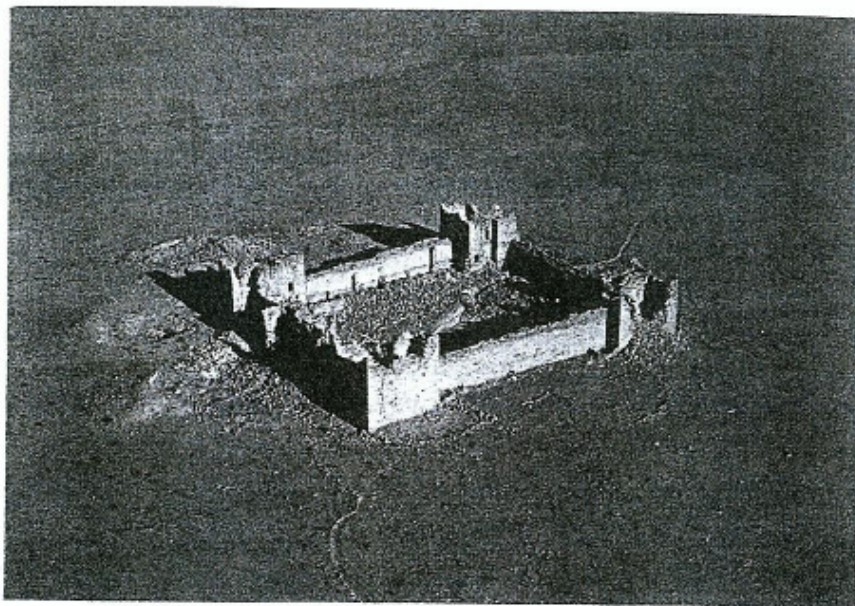

4.b. Trab

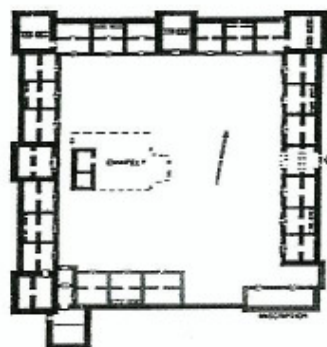
4.c. Samat

8. ábra

Qasr Bshir

Dair al-Kahf

9. ábra